

456

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
614

Title: *Vishnu purana*
1st part

444

614

विष्णुपुराण - प्रथमोऽंशः with श्रीरत्नगर्भः
Commentary

: Vishnu Purāna - first part		Title
:	with Shri Ratnagarbha	Author
:	Commentary	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
614	:	Remarks

विष्णु०

१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥यथास्तेहृदयग्रंथिगृह्णन्तिमणिमृत्तिः॥ वेतयन्त्रैर्विविधैस्तस्मैश्रीविष्णवेनमः॥ हिरण्यग
र्भतनयोमाधवस्यात्मजात्मजः॥ श्रीगर्भरत्नस्तनुतेवैष्णवाकृतवन्दिकां॥ पुराणसंहितासारं पौलस्त्याद्वैष्णवं वरात्॥ पराश
रमुनिश्रुते पुराणं पंचलक्षणं॥ षट्सहस्रं षडंशं तद्दीकृत्या कृत्या स्वयं॥ श्रीसूर्यकरमिश्रं नद्यन्तःसंकुलीकृतं॥ अस्मि
न्निबोधितं यद्वक्तव्यं तन्मनात्मकं॥ मुनिमंत्रोपनिषदाकृतं वस्त्रातिमंगलं॥ जितमिति ॥ तत्रांशप्रथमं ध्यायेत्तत्रेयेण प
राशरे॥ पुराणस्य प्रहृत्यर्थं प्रश्नाद्वाविंशतिः कृताः॥ इत्येवंतु पुराणां नामीश्वरश्च सितस्वरूपत्वेन वेदमूलत्वेन इदानीन्तना
नां व्यासवसिष्ठपराशरादीनां स्मृतिरूपत्वेन तत्प्रमाणत्वं प्रयोजनवत्त्वं वदुःपद्ममेव तद्वाख्यानां नां वत तदर्थं
भासनिरासतत्तदर्थं प्रकाशकत्वं परत्वेन प्रयोजनत्वं॥ पुराणत्वविशेषेण पारख्यानालघुत्वेन जगज्जीवात्मपरमा
त्मनो भेदात्प्रतिपादनाभ्यासवशाद्देवपुराणे मुमुक्षुणां प्रवृत्तिरुचितमेवेत्येतदेव व्याख्यायते॥ तत्र वसु
प्रतिसर्गवंशमन्वंतरवंशानुवर्तितानीं तदपवादं नमुक्तेः प्रतिपादनं सदावारभूगोलभरतो पारख्यानादिनि
रूपितस्य साक्षात्परस्य रयावामुक्तामुक्तावेवोपयोगो दृष्टव्यः॥ पुंडरीकाक्ष इति हृदयाख्यं पुंडरीकं प्र
तिष्ठाप्योतीति तथाप्युद्धा पुंडरीके इवाक्षीरिण्यस्येति अतएव तत्त्वमविवक्षितं लोहितत्वेनैव नयनोत्कर्षात्॥ १
शिवाराधनार्थं पुंडरीकीकृतमक्षियेनेति वा पुंडरीकं परं धाम ब्रह्मस्तयमुच्यते इत्यादि श्लोकाक्तं च्युत्पत्त्या

स्या-

वापुंडरीकाक्षेति संबोधनीमिति इति संबंधे षष्ठीतेतव जितं जयोस्त्वर्थः॥ यद्वा ते त्वया जितं सर्वं त्वत्कर्षणस्थितिमिति
एतेन नमस्कार आक्षिप्तः विश्वभावनविश्वोत्पादकदृष्टीकाणामिंद्रियाणामीशतत्प्रवृत्तिनिमित्ते तु तत्तत् प्राण
स्य प्राणमुत्तच्छ्रुत्वा श्रुतः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसोपिमनो विदुरिति श्रुतेः॥ महापुरुषेति जीवत्ववच्छेदाय महत्त्वं
वद्वासुपणीसयुजासखाया वित्यादि श्रुतेः॥ नित्यमुक्तस्वभावाच्च॥ पुरिशरीरशयनात्तु पुरुषत्वं विश्वोत्पादक
त्वे हेतुः॥ पूर्वजैति स्मृतेः पूर्वमेव स्वतः प्रादुर्भूतत्वेना न्यथासिद्धत्वेन वान्येषां तदधीनत्वात्॥ नन्वेकस्मदिदं
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन नमस्ते स्तदृष्टीकेश महापुरुषे पूर्वज १

मस्कारान्मंगलसिद्धौ कृतं बहुभिर्नमस्कारैरिति व अस्य शास्त्रस्यातिश्रेयःसाधनत्वेन बहुविघ्नसंभावनयामंगल
वाहुल्यस्यावश्यकत्वात्॥ अथ वापुंडरीकाक्षेत्यादि पंचविशेषणैः॥ भूतात्मविंद्रियात्मावप्रधानात्मा तथा भ
वान्॥ आत्मावपरमात्मावत्वमेकः पंचधा स्थित इति पंचमांशोक्तः पंचात्मा हरिरीश्वर इति॥ तत्र पुंडरीकाक्षेति
भूतात्मा विश्वभावेनेति प्रधानात्मा दृष्टीकेशेति इंद्रियात्मा महापुरुषेति परमात्मा पूर्वजेत्यात्माभिहितः १

विष्णु० २
 ओतुप्रहृत्यंगसंबंधं प्रयोजनं प्रतिपादयितुमाह सदक्षरमिति। सोतिप्रसिद्धो विष्णुर्वापनशीलो देशकालस्वरूपवच्छेदाभा
 वात्। विशतेर्वा विष्णुः प्रवेशनशीलः तत्सद्भाते देवानुप्रविशदिति श्रुतेः। मतिभूतिमुक्तिदोस्तु मतिभूत्या तत्त्वज्ञानोदकेण
 मुक्तिरः। यदा अधिकारिभूते मतिमुत्तमां बुद्धिभूतिमैश्वर्यमुक्तिं वददातीति तथा विष्णुपदस्य प्रवेशनशीलार्थत्वे मतिवत्त्वात्
 निराकरोति ब्रह्मेति पूर्णमित्यर्थः। तदपि कुत इत्यत आह। यत्सर्वानुभूतं इदं सदिदं सदितिसर्ववत्तीयमानत्वादनेतमितिया
 चत्। असरमिति विकारं निराकरोति पुमान्मवस्थं कुतस्तर्हि मत्यादिप्रदत्वमित्यत आह ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमसम

सदक्षरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमानुलोर्मिस्तद्विस्थितिकालसंलयः। प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपंचसः सनेस्तु विष्णुर्मतिभू
 तिमुक्तिरः॥२॥
 र्थः तदपि कुत इत्यत आह गुणेति गुणाः सत्वरजस्तमांसि तेषामूर्मयश्च सो भजनितवास्तद्विस्थितिकालः कालः संहारस्तेषां सं
 लयः संश्लेषः। ध्यासो यस्मिन्स तथा सर्वाधिष्ठानत्वेनेश्वरत्वमया हतमित्यर्थः। ननु प्रधानो देवस्य ध्यादीति चेदत आह प्रधानबुद्ध्याद
 नां जगत्प्रपंचानां सः सविता प्रधानस्या जादितया कथं तज्जनकत्वमिति चेन्न प्रलये तस्या किं विकारत्वेन शक्त्यपेक्षा द्वा राजनोपसाराशया
 दा प्रधानद्वारा बुद्ध्यादिस्तुतिमित्यर्थः। यदा यो विष्णुर्वदंतीनां सदक्षरं ब्रह्म पातं जलानां क्लेशकर्मविपाकाशयेरपरा मृद ईश्वरः सा
 र्व्यानां पुमानुरुषः तदुक्तं कापिलेयैर्न प्रकृतिर्न विकृतिः पुष्करं इति समतिभूतिमुक्तिदोस्त्वित्यन्वयः शेषं समानं ॥२॥

अथ पराशरो मुनिर्गुर्वादिभक्तिं पुरुषार्थसाधनं दर्शयन्मैत्रेये निमित्रीकृत्य विष्णुतत्त्वप्रतिपादकं विष्णुपुराणमारभते प्रणम्येति।
 प्रशब्देन भक्तिप्रद्वानि शेषोद्योत्यते विष्णोर्ब्रह्मादिस्तव पर्यंतानामीशं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणं प्रकृतिशक्तिं संप्रसादय प्रवर्तकान् प्र
 णमति ब्रह्मादीनि ब्रह्मक्रभुदक्षपुरुकुत्ससारस्वतप्रभृतीन्। गुं कपिलं सारस्वतं वा। पुराणं सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वं
 तरवंशानुवर्तिमिति पंचांगं तत्र यथायथं प्रथमं शेषं प्रतिसर्गोद्वितीयं प्रसंगागतं भूगोलज्योतिश्चक्रं तृतीयं मन्वंतरं च
 तुर्यं वंशः पंचमेवंशानुवर्ति तं षष्ठे वैरण्यापयोगिप्रलयादिकमभिधायत्यंतिक प्रलयरूपमोक्षः कथ्यते। सौतिवेदनसमि

प्रणम्य विष्णुं विश्वेशं ब्रह्मादीन् प्रणिपत्य च ॥ गुं प्रणम्य वक्ष्यामि पुराणं वेदसंमितम् ॥ ३ ॥
 इति हासपुराणं वेदवेदांगपारगं ॥ धर्मशास्त्रादितत्त्वज्ञं वसिष्ठतनयात्मजं ॥ ४ ॥

तं नुत्यमिति ॥ ३ ॥ इति हासेष्य च प्रणम्य पुराणप्रवृत्तिहेतु इति भावः। इति हेत्ययं पारंपर्योपदेशाभिधायितस्यासनमासौ व
 स्तनमेतेष्विति इति हासाः पुरावृत्तानि धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं। पूर्ववत्तथा युक्तमिति हासं प्रवक्षते इति
 स्मृतेः। वेदवेदांगपारगं वेदस्य तदंगानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तं चोद्योतिषां च पारगं। धर्मशास्त्रं स्मृतिः। आदि
 शब्दो न्यायमीमांसादिसंग्रहार्थः। धर्मशास्त्रार्थेति वा पाठः वसिष्ठतनय इत्येव शक्तिः तस्यात्मजं पुत्रं ॥ ४ ॥ ॥ अहं

विष्णु०

३

पराशरः मितिपरासो मृतकल्पस्य वसिष्ठस्याशरोऽहिंसनं मरणान्निरुतिर्यस्मात्तं परान्दुर्बस्य शृणोते रूपं पुराहितं
शोकाकुलितो वसिष्ठो मर्तुमुद्यतः पराशरं भर्गोच्छेदमुदीर्य तं निशम्य मरणान्निरुत इति मैत्रेयो मित्रपुं नाम्नो मुनेः
पुत्रः अभिवाद्य सव्येन सव्यः स्मृत्योदसिरोनवदक्षिण इत्याद्युक्त विधिनानमस्कृत्य प्रणिपत्य दंडवत्प्रणम्य ॥५॥ बुभु
त्सितार्थं प्रष्टुमना स्तदनुग्रहमनुवदति त्वत्तोहीति अधीतं कृतं खिलं परिशिष्टं इदं हितं यथा स्यात् ॥ धर्मशास्त्राणि मन्वा

पराशरं सुखासीनमृषिं मुनिवरोत्तमं ॥ मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥५॥

त्वत्तोहि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो ॥ धर्मशास्त्राणि सर्वाणि वेदांगानियथाक्रमं ॥६॥

त्वत्प्रसादान्मुनिः श्रेष्ठमयाधीतं कृतः श्रमः ॥ वक्ष्ये ते सर्वशास्त्रेषु प्रायशो येपि विद्विषः ॥७॥

दीभिर्इहाधीतमिति छांदसमेकवनं वनव्यत्ययो वायथाक्रमं वेदाध्ययनानंतरं ॥६॥ कृतः श्रमोऽद्यासः सर्वशास्त्रे
षु येपि विद्विषस्तेपि अभ्युपपन्ना मवेक्ष्यंते अध्यापयिष्यंत इत्यर्थः ॥ कृतश्रममिति पाठे सर्वशास्त्रेषु कृतश्रमम
धीतिनं मां वदंति यावत्सतं मामन्येना कृतश्रममिति पाठे अन्ये जना मामकृतश्रमं न वक्ष्यंते इत्यन्वयः ॥७॥

प्रसन्नं गुरुं प्रार्थयते सोऽहमिति सोऽहं कृतवेदाध्ययनो जगज्जन्मादिपुराणार्थं शुश्रूषे वेदाध्ययनानंतरं मेव पुराणाध्ययन
कथनाद्वादीनामिहानधिकार इति सूचितं ॥ सूतादेर्विलोमजस्याप्यधिकारो निषादस्थपतिन्यायेन सिद्धः ॥ तथा म
विष्ये ॥ अधेतव्यं नवान्येन ब्राह्मणसत्रियं विना ॥ श्रोतव्यमेव श्रुदेणनाध्ये तव्यं कदाचन दूतिन ववैश्यस्य पृथोयज्ञो
समुत्पन्नस्तत्ज्ञातेर्विलोमजत्वाभावान्निषादस्थपतिन्यायेनालमिति वाच्यं तस्यापि वर्णवैक्यतत्पत्वात् यथा वै

सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञश्रोतुं त्वत्तोयथा जगत् ॥ बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥

८ ॥ यन्मयं वज्रं गृह्णन्त्यते श्रैतच्चरावरं ॥ लीनमासीत् तथा यत्र लयमेष्यति यत्र व ॥ ९ ॥

यस्य तु पृथो यज्ञो वर्तमाने महत्तमः ॥ सूत्यायामभवत्सतः प्रथमं वर्णवैक्यतः ॥ ऐंद्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं इह स्प
तिः ॥ जुहो वं द्रायो देवनततः सूतो यज्ञायत ॥ शिष्यहव्येन संपृक्तमतिभूतं गुरोर्हविः ॥ अधरोत्तरवारं रायज्ञेन
हव्येनैकतमिति वायुक्तेः यथा येन प्रकारेण जगद्भवति भूतप्रश्नः पश्चाच्च यथा भविष्यतीति भविष्यप्रश्नः ॥ यन्म
यमित्युपादानप्रश्नः यतश्चेति निमित्तप्रश्नः लीनमासीद्यत्रेति लयस्थानप्रश्नः ॥ वज्राद्यत्रेति श्रुतीति समुच्चिनोति ॥ ९ ॥

विष्णु०
४

यत्प्रमाणं प्रकाशकं येषां तानि तथा इति प्रकाशकप्रश्नः भूतानि महाभूतानि आदिशब्दः पित्रादिसंग्रहार्थः संस्थानं
संनिवेशनं ॥१०॥ प्रमाणमियत्तां वंशां कुलप्रवां नमन्तराणि मनुस्त्वितिकालान् ॥११॥ कल्पं ते सृज्यंते जंतव एव चितिक
त्वाः ब्रह्मादिब्रह्माः तान् कल्पानां विकल्पाभेदास्तान् यामादी नवतुर्युगविकल्पितान् ॥१२॥ वतुर्युगसंख्यागणितान् कल्पा
यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां वसंभवं ॥ समुद्रपर्वतानां वसंस्थानं वतथा भुवः ॥१०॥ सूर्यादीनां वसंस्थ
नं प्रमाणं मुनिसत्तम ॥ देवादीनां तथा वंशान्मन्मन्मन्वंतराणि च ॥११॥ कल्पां कल्पविकल्पांश्च वतुर्व
एव विकल्पितान् ॥ कल्पां तस्य स्वरूपं वतुर्गतांश्चैव कल्पशः ॥१२॥ देवर्षिपार्थिवानां ववरितं यन्महामु
ने ॥ वेदशाखा प्रमाणं वयस्य वध्यासकर्तृकं ॥१३॥ धर्मश्च ब्राह्मणादीनां तथा वाधमसंज्ञितान् ॥
श्रोतुमिहाम्यहं सर्वं त्वतो वासिष्ठं नंदन ॥१४॥ ब्रह्मप्रसादप्रवाणं कुरुध्वमपि मानसं ॥ येनाहमेतज्ज्ञा
नीयात्प्रत्वे सादां महामुने ॥१५॥ पराशर उवाच ॥ साधुमैत्रेय धर्मज्ञस्मरितो सि पुरातनं ॥ पितृपितामहगवाचसि
श्रौतं द्रुवावह ॥१६॥

तस्य प्रलयस्य युगांतानां तान् वसाना निपाठांतरे युगधर्मश्च ॥१२॥ देवर्षिपार्थिवानां वंशानुवरितप्रश्नः ॥१३॥ ब्राह्मणादीनामि
ति वार्ता धर्मप्रश्नः ॥ आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु संज्ञितान् संकेतितान् विहितानि स्युर्धः ॥ आश्रमवासिनामिति वापाठः ॥१४॥ प्रसा
दनप्रवणमभिमुखं ॥१५॥ मैत्रेयप्रश्नानुमोदनेनोपाहृतसंगत्या पुरावृत्तमाह ॥ साधुशोभनं पुरातनं विरतनं ब्रह्मस्मरितोऽस्मीति संब

रक्षसादिजशापजनितरक्षोभावेन राज्ञा कल्माषपादेन भक्षितस्त्रातो मया कृत इत्यन्वयः ततः श्रवणात् ॥१७॥ रक्षसां वि
नाशाय सत्रं ब्रुवात् कालसाधनं यागमहं समारभं आरब्धवान् ॥१८॥ अलं व्यर्थं मन्युं कोपं यमं वत्यजयतस्ते पितृस्तथा विहितं
विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसाभक्षितो मया ॥ कृतस्तातस्ततः क्रोधो मैत्रेया भून्ममा तुलः ॥१७॥ ततो हं रक्षसां स
त्रं विनाशाय समारभं ॥ भस्मीकृताश्च शतशस्तस्मिन्सत्रे निशाचराः ॥१८॥ ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षस्वश
ेषु तः मामुवाच महाभागो वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः ॥ अलमत्यक्तोपेन तात मन्युमिमं जहि ॥ रक्षसानां पराधं ते पि
तुस्ते विहितस्तथा ॥१७॥ मूढानामेष भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः ॥ हन्यते तात कः केन यतः स्वकृतमुक्पुमान्
॥२०॥ संवितस्यापि महतो वत्स केशेन मानवैः ॥ यशसस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥२१॥ स्वर्गोपवर्ग
व्यासेधकाराणं परमर्षयः ॥ वर्जयंति सदा क्रोधं ततामातद्वशो भव ॥२२॥ अलं निशाचरैर्दग्धैस्ते ज्ञसान
पकारिभिः ॥ सत्रं ते विरमत्वे तत्समासाहं हि साधवः ॥२३॥ तेजसा अग्निना क्रोधेन वा दग्धैः क्षीपैरिति वापाठः ॥२३॥

कर्म ॥१७॥ तदेव स्पष्टयति मूढानामिति २० ॥ त्यागे हेतुं तस्मात् सवितस्येति परबुद्ध्या कृते गुणोद्योयशः कुर्यादियतापनो धर्मस्त
पः द्योरेव विशेषणं महत् इति महतेति वापाठः ॥२१॥ तयोर्नाशात्साधनाभावेन स्वर्गोपवर्गप्रतिबंध इत्याह स्वर्गंति व्यासेधो निषेधः ॥२२॥

विष्णु० तातेने तितातस्येति शेषः ॥ २४ ॥ ततः सचसंहारात् ॥ २५ ॥ दत्तोर्ध्वेयस्यैसमामुवावेतिसंबंधः पुलहाय इति अतितपस्वित्वा पनाय
 २६ ॥ यद्यस्मादस्य गुरोर्वाक्यात्समाश्रिता तस्मात् ॥ २७ ॥ कर्त्ता प्रवर्त्तकः देवभावात्परमोर्था मोक्षो पयोगिज्ञानं अत्रपक्षे विदला
 एवं तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना । उपसंहृतवान्सर्वं सद्यस्तदाक्य गौरवात् ॥ २४ ॥ ततः प्रीतिः सभगवान्वसिष्ठो
 मुनिसत्तमः । संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ॥ २५ ॥ पितामहेन दत्तार्थः कृता सनपरिग्रहः । मामुवावमहा
 भागो मैत्रेय पुलहाय ज्ञः ॥ २६ ॥ वैरमहति यद्वाक्याद्गुरो रस्याश्रिताक्षमा । त्वया तस्मात्समन्तानि भवानशास्त्राणि
 वेत्स्यति ॥ २७ ॥ संततेर्नममच्छेदः कुड्मैनापियतः कृतः । त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यं महावरं । पुराणसंहिता
 कर्त्ता भवान्वत्समविष्यति । देवता परमार्थं वयथा ब्रह्मेत्येते भवान् ॥ २८ ॥ प्रवृत्ते निवृत्ते च कर्मण्यस्तमलामतिः
 मत्प्रसादादसंदिग्धा ते वत्समविष्यति ॥ २९ ॥ ततः सभगवान्प्राह वसिष्ठो मे पितामहः । पुलस्त्येन युदुक्ते सर्व
 मेतद्ब्रविष्यति ॥ ३० ॥ इति सर्ववसिष्ठेन पुलस्त्येन वधीमता । युदुक्ते तत्कृतिं यातं त्वयश्चादखिलं मम ॥ ३१ ॥
 भद्रस्य रूपं देवानां परमार्थं तत्त्वं वा यथा वदथार्थः वेत्स्यते वेदिष्यति २८ ॥ प्रवृत्ते निवृत्ते च कर्मणि अस्तमला अज्ञानविपर्ययव
 त्प्राप्त्या मतिर्भविष्यति कर्मणि वस्तुति सिद्धे । इहामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तमपीयते वैराग्यज्ञानपूर्वतु निवृत्तमुपरिश्यते इति २९ ॥ ततः पुलस्त्य
 वदना नंतरं ॥ ३१ ॥

सोऽहं गुरुप्रसादात्साक्षात्कृतशास्त्रार्थः । ऋषिसंप्रसादाभ्यागतवेदमूलधर्मशास्त्रसंहिता तां यथा तथं यथा तथा प्रकारेण यथा
 तथामिति क्रियाविशेषणं वा ॥ ३२ ॥ श्रोतुः सुखप्रतिपत्तये सर्वप्रश्नोत्तरतया पुराणार्थमाह । विष्णोरिति विष्णोर्विराट्जीवादि रूपेण
 नुप्रवेशः नशीलस्य ब्रह्मणा जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेयाकरवाणीति दैक्षतबद्धस्याप्रजायेयेत्यादि श्रुतः । विष्णोः स त
 काशात्सांनिध्यादेतेन कर्तृत्वं स्थितं । यद्वा काशः प्रकाशस्तत्संहिता दीक्षणा संहिता द्विष्टोरिति पंचम्यंतं जगदुद्भूतमित्यने
 न यथा ब्रह्मेति प्रकारप्रश्नस्योत्तरं तत्रैव स्थितं प्रलयकाले एतेन लयाधारप्रश्नस्योत्तरं । वशद्वेन जगतस्तत्रैव स्थितिर
 पीत्युक्तं अस्य जगत्स्थितिसंयमयोरसावेव कर्त्ता इदं जन्मनोऽप्युपलक्षणं । अन्ननयतश्चराचरात्मकं जगदिति निमित्तप्र
 सोऽहं वदाम्यशेषांते मैत्रेयपरिच्छ्रुते । पुराणसंहितां सम्यक्कृतां निबोधयथा तथं ॥ ३३ ॥ विष्णोः सकाशादुद्भूतं
 स्थितिसंयमकं । जगत्त्रैव वस्थितं । त्रासौ जगतोऽस्य जगत्त्रयसः ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमोऽध्यायः ॥
 श्रस्योत्तरं जगत्त्रयस इति तन्मयं जगदि । त्वर्थः । अनेन यन्मयमित्युपादानप्रश्नस्योत्तरं । उपादानकारणरूपत्वात् कार्यस्य एते
 न विष्णोरेवोद्भविष्यति । तत्रैव स्थिता सतीत्यादिसर्वप्रश्नस्योत्तरमर्थद्वैष्ट्यं सर्वप्रश्नोत्तरं विषयस्य विष्णुात्मकत्वकथ
 नादिति भावः । अत्र यथा जगद्विभूयथा पुनर्भविष्यति तन्मयं वज्रगद्यतश्च यत्र पूर्वलं निपुनश्च यत्र लयमेव त्वित्यस्य
 माणानि भूतानि देवादीनां वसं भवमित्यस्याष्टप्रश्नस्य उत्तरं प्रथमांशे समुपपन्नानां वसं स्थानं भुवः संस्थानं सूर्या
 दीनां वसं स्थानं तेषां परिमाणं वेति वतुः प्रश्नस्योत्तरं द्वितीयांशे देवादीनां तथा वंशान्मन्वंतराणि च वदशाखा प्रणयनं

विष्णु०

६

यथावध्यासकर्तृकं धर्माश्च ब्राह्मणादीनां तथा वाधमसंज्ञितानि तिष्ठन् प्रश्नोत्तरं तृतीयांशे । देवर्षिपार्थिवानां च वरित
मिति प्रश्नोत्तरं तदंशं विस्तारोक्तिपूर्वकं चतुर्थींशे । तत्र भूभारहरणार्थमवतीर्णस्य हरेश्चरितं विस्तरेणापि तृतीयांशे ।
कल्पाकल्पविकल्पाश्च कल्पांतस्य स्वस्त्विति प्रश्नत्रयस्य प्रथमांशे संक्षेपज्ञोदत्रोत्तरस्यापि प्रागधर्माश्च कल्पा
शब्दस्य चोत्तरं षष्ठींशे इति विवेकः ॥ ३३ ॥ इति वैष्णवाकृतवद्विकार्या प्रथमांशे प्रथमाध्यायः ॥ प्रश्नान्व
पराशर उवाच ॥ अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने । सदैकरूपरूपाय विच्छेदे सर्वज्ञे ॥ १ ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च ॥ वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यंतकारिणे ॥ २ ॥ ॐ नमो नारायणाय
कुंदरे नित्याय पुराणोपक्रमः क्रमात् । स्तुतिश्च महदादीनां द्वितीयेथ प्रपद्यते । अथैतत्पुराणप्रतिपाद्यस्य विच्छेदः स्वरूपं परावर
रूपेण प्रणमन् विस्तरेण पुराणार्थं वक्तुमाह अविकाराय नित्यादिनवभिः । तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते पुराणार्थं संक्षेपश्लोकेन जग
दुत्पादनकर्तृत्वाद्युक्त्या प्राक्तनविकारादिसंगं वाच्यं न्यूनमतिकर्त्ता हि विकारी रागादिमान् आनन्दः सादृकारश्च दृष्टस्तदा
रयति अविकारायेति चतुर्भिः परैः । उपादानकारणस्यापि विकारे नाना रूपत्वं दृष्टं चारयति । एक रूपमेव रूपं यस्य तस्यै
सदेत्यस्य सर्वज्ञत्वयः । अत्र हेतुः सर्वज्ञत्वे अवित्यैश्वर्येण सर्वान्कर्तृकारणादीन् जेतुमिति जयितुं शीलमस्य तस्मिन् वि
च्छेदेन मइत्युत्तराण्यन्वयः ॥ १ ॥ ब्रह्मादिमूर्तिरूपेण प्रणमति हिरण्यगर्भादिरूपाय तत्तत्पुः सर्गस्थित्यंतकारिणे वासुदे
वाय नमः । ताराय भक्तानां तारकाय प्रणवरूपाय वा एव ससारप्रवृत्तकलेमुक्ता तन्निवृत्तकलेन प्रणमति ॥ २ ॥

य किंच एकानेकस्वरूपा एकैवानेकं स्वरूपं यस्य स्थूलसूक्ष्मं च आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै किंचिदस्वरूपद्वयं कथमित्यत आह अव्यक्तव्य
क्तरूपाय अव्यक्तकारणं व्यक्तकार्यं तदुभयरूपाय तेन कारणत्वेनैकत्वं सूक्ष्मवकार्यत्वेनानेकत्वं स्थूलवैयर्थ्यः । एवं सर्वोत्पत्तिरूपेण
उपासकानां मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥ कारणकार्यत्वं एव प्रकटयति सर्गं । जगतस्तत्सर्गादीनां नयो मूलभूतः जगन्मयश्च यस्तस्मै
तो विच्छेदे सर्वरूपिणे तथापि परमात्मने कार्यकारणभ्यां परम उत्कृष्ट आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै तत्संगरहितमित्यर्थः

एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः । अव्यक्तव्यक्तरूपाय विच्छेदे मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥ सर्गस्थितिं विना
शानां जगतो यो जगन्मयः । मूलभूतो नमस्तस्मै विच्छेदे परमात्मने ॥ ४ ॥ आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयां समाणीय
मां प्रणम्य सर्वभूतस्य मध्यं तं पुरुषोत्तमं ॥ ५ ॥ ज्ञानस्वरूपमत्यंतनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थं स्वरूपेण भ्रान्तिद
र्शनतां स्थितं ॥ ६ ॥ विष्णुं ग्रसिषु विश्वस्य स्थितिर्गता प्रभुं । प्रणम्य जगतामीशमजमक्षरमव्ययं ॥ ७ ॥ श्रीः

आधारभूतमित्यादिप्रणम्य कथयामीति चतुर्थेनान्वयः । अणीयसामप्यणीयां संसृष्टमतमं सर्वभूतेषु नियतं त्वेन स्थितं तथा
यद्युत्तं ते रप्यपरिच्छिन्नं ॥ ५ ॥ तदेव तद्भुत इत्यत आह ज्ञानेति । ज्ञानं हि प्रकाशकं प्रकाश्यवस्तु रहितं स्वयंवत् । अथ स्वरू
पेण दृश्यरूपेण दृष्टं जीवभ्रान्तिज्ञानेन स्थितं प्रतीतं ॥ ६ ॥ विष्णुं ग्रसिषु कालरूपं अतएव सर्गस्थित्यंतकारिण इत्यनेना
पोनरुक्तं प्रणम्यति यदा दृष्टिश्च नमस्य स्वरूपस्य कालस्य भेदात् । अक्षरमवलं अक्षयमिति पाठे अविनाशिनं अक्षयमपरिणामिनं ७

विष्णु ७

पितामहेन दशादिभ्यः प्रोक्तं तया कथं कथ्यते अत आह तैश्चोक्तमिति । ८ । पुराणोपक्रमे तदस्य ब्रह्मस्वरूपं सर्वोधिष्ठानं शब्दं वस्तुनि
र्दिशति परदतिवर्गिः । देहात्पराणां मिन्द्रियाणां परः प्राचीनः परेभ्य इति पाठस्यार्थः । अतएव परम उक्तं आत्मानं प्रत्यक्षबोधस्वरू
पः आत्मसंस्थितश्च अन्योन्यधारः रूपवर्णादिभिर्गोनिर्देशस्तदेव विशेषणं तेन विवर्जितः । रूपं शुक्लादिवर्णा ब्राह्मणादिः । अदिश
हज्जातिक्रिये निर्देशोऽित्यादिसंज्ञा । एतैः पुनर्निर्देशोऽपि विवर्जित इति । यद्वा रूपं विवर्जितं अतएव विशेषणहीनः । इहासरस्य
विवर्जितशब्दस्योभयत्रान्वयात् ॥ ७ ॥ ज्ञायते अस्ति वदते विपरिणामते अपक्षीयते नश्यतीति श्रुत्युक्तषड्भावविकारवर्जितत्वं

कथयामि यथा पूर्वदशाद्यैर्मुनिसत्तमैः । पृष्टः प्रोवाच भगवान् ज्ञेयानिः पितामहः । तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय
भूभुजे नर्मदातटे । सारस्वताय तेनापि मम सारस्वतेन च ॥ ८ ॥ परः पराणां पुरुषः परमात्मात्मसंस्थितः । रूपवर्णा
दिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ ७ ॥ अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामदिजन्मभिः । वर्जितः इत्येतेषु कुंयः सदास्तीति केवलं ॥ १०

माह । अपक्षयेति जन्माभावात्तदनंतरभावास्तित्वमपि नास्तीति ज्ञेयं । ननु असन्नेव स भवति असद्भूतेति यो वेद । अस्ति ब्रह्मे
ति वेद इदं संतमेनेततो विदुरिति अस्तीत्येवोपलब्धयत इत्यादि श्रुतेः । अस्तित्वं ब्रह्मणस्तावदंगीकर्तव्यं । तथाच द्वितीयो भा
वविकारः प्रसज्यत इत्याशंकाह । शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति सर्वदास्तित्वं न नभावविकारः किंतु जन्मानु अस्तित्वमेव तस्य
कदाचित्करत्वात् । अतो नायं दोष इत्यर्थः ॥ यद्वा केवलमस्तीति केवलं जन्मनिरपेक्षं जन्मसापेक्षस्य अस्तित्वमस्य भावविकारत्वात् १०

किंच परमात्मैव सात्वतं त्रेवासुदेव इत्युच्यत इत्याह सर्वत्रेति । सर्वत्रासौ वसति समस्तं वास्मिन्वसतिवैति प्रसिद्धोक्ततः सवासुदेव इत्युच्य
ते । कर्त्रधिकरणयोस्तौर्गतिवा सुस्तुभयार्थः । वासुश्चासौ यो धनादेव श्रेतिकर्मधारयः । वसनाद्योतनाच्चैव वासुदेवविदुरिति मोक्ष
धर्मपुनिरुक्तेः ॥ ११ ॥ पूर्वोक्तविशेषणान्यनुवादेन दृढयति तदिति । अत्र विशेषविधातुमनुयदतीति वा । तद्वासुदेवोऽयं ब्रह्म
त्मा हृत्वा हृत्वा हृत्वा चैव स्तुतिगीयते इति श्रुतेः । परममुक्तस्वरूपं नित्यमविनाशि अजमुत्पत्तिरहितं अक्षयं च तिरहितं अ

सर्वत्रासौ समस्तं वसत्यत्रेति वैयतः ॥ ततः सवासुदेव इति विदुरियमुच्यते ॥ ११ ॥ श्रीः
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमच्ययं ॥ एकस्वरूपं वसुदेवाभावाच्च निर्मलं ॥ १२ ॥ श्रीः
तदेव सर्वमेवैतद्वाकाव्यक्तस्वरूपवत् ॥ तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितं ॥ १३ ॥ श्रीः

अयमपरिणामि एकस्वरूपं द्वितीयाभावात् केयमविद्यातकार्यं तदभावान्निर्मलं । तदुक्तं भागवते । वदंति त्वं विदस्त्वं यत्
ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दोत्पत्तेः ॥ १२ ॥ तदेवं शुद्धब्रह्मस्वरूपस्यैव स्वभावाविष्कृतप्रपंचस्य प्रपंचप्रत्यभिज्ञानमि
तोपादानं तामाह तदेवेति । एतत्सर्वप्रपंचं ज्ञात तद्ब्रह्म वकीटशब्दोक्तं वाक्यं कस्वरूपवत् । अत एव हृत्वा इति अयं प्रधानतः
यस्वरूपवत् । तथाच न रूपेण स्थितं सदतः पुरुषरूपेण बहिः कालरूपेण स्थितं तदेतत्सर्वमेवैति पठितं तदेतत्प्रकृतं ब्रह्मेत्यर्थः १३

विष्णु

पूर्वाक्तानि च तादीनि वत्तारिरूपाणि विविध्याद्यतेभ्यो बिलक्षणं विष्णोः स्वरूपमाह। परस्येति परस्य ब्रह्मणः पुरुषः प्रथमं रूपं सो
स्येति पाठे तत्र तद्ब्रह्म वेति तद्ब्रह्म तस्यास्य प्रसिद्धः। स एतत्सो कामयतेत्यादि श्रुत्युक्तः पुरुषः प्रथमं रूपमित्यर्थः। तथा वभा गवत्
कालहत्यातुमायायां गुणमय्यामधो भूतः। पुरुषोणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्। ततो भवन्महत्त्वमित्यादिव्यक्ताव्यक्तिनय
वान्ये रूपे पुरुषे क्षणीयमव्यक्तं तज्जन्यं वयं कं एते द्वे अन्ये रूपे जयित्वा कालस्तथा पररूपं सर्वेषां क्षोभकत्वादेते निर्दिष्टः यद्वा
प्रधानात्मनोः संयोगकृतसर्ववैश्वदेतुरनादिः काल इति तदुभयानिरूप्यत्वात्प्रादुर्भूतः ॥१४॥ परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ १४ ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हितत ॥ पश्यंति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदं ॥ १५ ॥ श्रीः

प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागः ॥ रूपाणि स्थितिः सर्गात्तद्यक्तिसंज्ञावदेतवः ॥ १६ ॥

शेषत्वात्। प्राप्तं प्रधानत्वं वारयति प्रधानेति। सूरयो यत्पश्यंति तदेव विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥१५॥ अन्यानि रूपाणि सर्गादिश्रुतानि
निरिति विशिनष्टि प्रधानेति दाभ्यां। रूपाणि विकारेति शेषः भागशो यथा मन्तव्यं तथा हि प्रधानं ससर्ज हेतुः पुरुषः। स्थितिहेतुः व्य
क्तं महदादिव्यक्तानां शरीरादीनां सद्भावः उपनिस्तस्य हेतुः। कालश्चांत हेतुरित्यो ज्यं द्वाव्यक्तिरित्यक्तिः सद्भाव उपनिस्त
हेतवः विभागशदिति वतुर्विभागः संसृष्टौ वतुर्धा संसृष्टः स्थितौ प्रलयं च करोत्येवं वतुर्भेदो जनादेन द्वावैव श्यमाण प्रकारेण व्यर्थः ॥१६॥

नन्वेवं वतु रूपो भूत्वा विष्णुः सर्गादिकथं प्रवर्तनेन तु स्वस्वरूपेण इति तत्राह यत्तं विष्णुरिति विष्णुर्व्यक्तादिरूपो भवतीति यत्तु क्रीड
तो बालकस्य वैश्यामिव यथा बालकः स्वमध्यराजादिकं कल्पयित्वा क्रीडति तद्वत् निशामय जानीहि तदुक्तं लोकवल्लीनां कैवल्य
मिति ॥१७॥ तथेदानीं तदेव रूपं वतुर्ह्यप्रपंचयन् प्रथमतः प्रधानं प्रपंचयति अयं कृमिति पंचमिः यद्व्यक्तं तद्विषयतमैः प्रधानं स
रणं प्रकृतिरिति प्रोच्यते नित्यं सदेकरूपं रूपादिदीनमिति यावत्। सदसदात्मकं कार्यकारण शक्तियुक्तं ॥१८॥ अक्ष
यमपक्षयदीनं अक्षय्यमिति पाठे क्षयानर्हं नान्यदाधारं अनन्याश्रयं मूलकारणत्वात्। नान्याधारमिति वक्तव्यं दुर्गागम

यत्तं विष्णुस्तथा व्यक्तं पुरुषः काल एव। क्रीडतो बालकस्येव वैश्यांतस्य निशामय ॥१७॥ अयं कृत्वा कारणं यत्तस्य
धानमपि सत्तमैः। प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकं ॥१८॥ अक्षयं नान्यदाधारमप्यमजरं ध्रुवं।
शहस्पृशं विहीनं तद्रूपादिभिरसंभूतं ॥१९॥ त्रिगुणं तज्जगद्योनि रनादि प्रभवाप्ययं। तेनाग्रे सर्वमेवासीद्वाप्तं वै प्रलयादनु २०

शब्दादसः। अमेयमियत्ताभूत्यं अजरं स्वरूपेण परिणामि ध्रुवमवलं शहस्पृशं विहीनं कारणवस्थायामभिव्यक्तं शब्दादिरहितं
॥१९॥ त्रिगुणं गुणत्रयसाम्यं जगतो योनिः कारणं अनादि जन्मभूत्यं प्रभवाप्ययं प्रभवन्तीति प्रभवाः कार्याणि तानि अ
प्ययं तेलीयंतः स्मिन्निति प्रभवाप्ययं लयस्थानमित्यर्थः। प्रभवालयमिति पाठे स एवार्थः। अग्रे स्फुटः पूर्वप्रलयादनु
अतीतप्रलयादनंतरं सर्वमेतत्कार्यं जातं। तेन यातमंतर्निहितमासीदित्यर्थः। तम आसीत्तम सा गूढमग्रे इत्यादि श्रुतेः २०॥

विष्णु० प्रधानार्थे विदुषां संमतमाह वेदवादविदः वेदवादवेदाक्तन्यायाः तद्विदुः नियताः स्वाध्यायनिष्ठाः ब्रह्मवादिन इत्युक्ताः एतमे
 ७ वार्थमुपदिश्य श्रुत्यर्थसूत्रनपरं प्रधानप्रतिपादकं नाहरित्यादि श्लोकं पठति वैतमिति पाठे तमेवार्थमिति २१॥ तमाह न
 हरिति अहो नासीत् रात्रिश्च सूर्याभावात् रात्रेरभावान्न तमः अहोभावात् न ज्योतिश्च सामान्यतो निदिध्यते न चान्यदि
 तिसामान्यमेवाह श्रोत्रादीति श्रोत्रादिजन्याया बुद्धिस्तयोपलभ्यं हि श्रुतिमेव बुद्ध्याद्युपलभ्यमिति पाठः सुगमः
 नाहं किनासीदित्यत आह प्राधानिकं स्वार्थे तद्विदुः एकमिति प्रत्येकं संबध्यते प्रधानं ब्रह्मवपुमांश्च तदेति कालश्चासीदिति

वेदवादविदो विप्रानियता ब्रह्मवादिनः पठति वैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकं ॥ २१ ॥ नाहो न रात्रिर्न भो
 न भूमिनासीत् तमो ज्योतिश्च न चान्यत् श्रोत्रादिबुद्ध्याद्युपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्मवपुमांस्तदासीत् ॥
 २२॥ विष्णोः स्वरूपात् परतोहिते न्यरूप प्रधानं पुरुषश्चाविप्रतस्येव तेन धृतं विष्णुके रूपादियत्तद्विज्ञा कालसंज्ञं २३॥

तितदा प्रलये इति वा श्रुतिश्च नासदासीन्नो सदासीत् तदानीमिति २२॥ कालस्वरूपं विष्णोति विष्णोरिति वतुर्मिः परतो निरु
 पाधे विष्णोः स्वरूपा त्रे प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति हेतु रूपे अन्ये विलक्षणमाया कृते ते हेतु इति संधिरार्थः परतो रिते इति वा पा
 ठः परमखंडिते इत्यर्थः यदाहिते परस्परं संगते मिलिते ये रूपे ते विष्णुके कृत्वा प्रलये धृतं अन्येन केन तदा हतकालसंज्ञकं
 दशम्यदूपादिरूपं ते जन्यं ते इति रूपाणिकार्याणितेष्वादि कुर्वन्मायं यद्ययस्मादूपादि भवति तत्कालसंज्ञम् ॥ २३ ॥

प्रधानपुरुषयोर्वियोगकालं वेद आकृतपद निरुक्तिमाह प्रकृताविति अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणं अतीतप्रलये यद्यस्मात्प्रकृतौ स्थि
 तं लीनं विश्वमासीत् तस्मात्प्राकृतोयं महाप्रलय उच्यते एतच्च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकेन घटते तयोर्विवेके तु मोक्षारब्ध आस्यति
 कः प्रलय इति सांख्याः प्रकृतौ विश्वस्य संवर्णात्प्रतिसंवरः प्रलयः ॥ २४ ॥ कालस्यानादिपुरुषमायासंयोजकत्वात् यत्कोस
 ह त्यादिप्रवाहे तु चामाया नाशे नैव नाशो न च क्वत्प्रकृतौ लय इति क्दं प्रलयेऽपि कालोऽस्तीत्याह अनादिरिति नातोऽय
 क्वत्प्रलयो नास्तीत्यर्थः अत्रकार्यानुपपत्तिं प्रमाणयति अयुक्तिना इति ततः कालस्यानाद्यनंतत्वात्सर्गस्थितिश्च अ
 प्रकृतौ संस्थितं यत्कमतीतप्रलये तु यत् तस्मात्प्राकृतसंज्ञोयमुच्यते प्रतिसंवरः ॥ २४ ॥
 अनादिर्मगवान्कालो नातोऽस्य द्विजविद्यते अयुक्तिनास्तत्स्वतः सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥ २५ ॥
 गुणसाम्ये ततस्तस्मिन् यत्कृपुसिच्यवस्थिते कालस्वरूपं तद्विष्णोर्मैत्रेयवर्तते ॥ २६ ॥ श्रीः

तसंपमः संहारसर्गस्थित्यंतो संयमानियमा इति वा एते युक्तिनाः प्रवाहरूपेणाविरताः ॥ २५ ॥ किंवदंतः कारणानुप
 साम्ये प्रधानं पुंसि वष्टकृ विक्कं युतया च वस्थिते सति तथैव तयोर्धारणार्थं विष्णोः कालाख्यं रूपं वर्तते अन्यथा प्रलयानि
 र्वाहादिति भावः नाहो न रात्रिस्तस्य सूर्यगत्युपलक्षितः स्थूलकालो नास्तीत्युक्तं अत्र तन्न वच्छिन्नो विष्णुस्वरूपः कालोऽस्तीत्यविरो
 धः अनेनैव प्रलये प्रकृत्यादियुक्तः पुरुषश्च लीन इति न्नस्तौ काले प्रकृतिमधिष्ठाय स्रष्ट्यादिकरोतीति पुरुषस्वरूपमपि किंतु तदस्य २६

विष्णु
१०

इदानीं यत्कस्वरूपं प्रपञ्चयिष्यमस्मै परमेश्वरात्मकं तत्पुरुषस्योभयप्रकारमाह तत्तद्विषयं नितः सर्गकाले प्राप्ते परमेश्वरो हरिः स्वयं प्राधानं
पुरुषं वकालद्वारा सोभयामास इति द्वयोरन्वयः किं भूतो हरिस्तद्वत्त्वेत्यादिरूपः अयं कालो हिरूपविलक्षणः ॥ २७ ॥ प्रधानपुरुषो किं भूतो य
माख्ययो परिणाम्यपरिणामिनो उपादाननिमित्तभूतो इति यावत् । प्रलयपृथगात्मनि स्थितौ स्वाशभूतो स्वकालशक्त्यो द्वयशक्त्या
सोभयामास संयोज्यस्य ह्यवुन्मुखो वकार इत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रविश्य सोभयामासेत्युक्ता प्राज्ञक्रियावत्त्वं वारयति यथेति सान्निधिमात्रेणैव

तत्तत्परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः । सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ २७ ॥ प्रधानं पुरुषं वापि प्रविश्या
त्मेह या हं सिः ॥ सोभयामास सं प्राप्ते सर्गकाले यथा यथै ॥ २८ ॥ यथा सान्निधिमात्रेण गंधः सोभाय
जायते । मनसो नोपकारित्वा तथा सो परमेश्वरः ॥ २९ ॥ स एव सोभको ब्रह्म सोभ्यश्च पुरुषोत्तमः । स संको वविका
शाभ्यां प्रधानत्वेऽपि वस्थितः ॥ ३० ॥ विकाराणुस्वरूपश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा । व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरः ॥ ३१

गंधो मन्सः सोभाय ह्युपजननाय जायते कल्पेन तत्पकर्तृत्वात्तदनुकूलक्रियाकारित्वात् ॥ २७ ॥ तनु प्रधानादीनामपि स्वरूपा
व्यतिरेकात्कथं सोभ्यसोभकादिभाव इत्यत आह स एवेति दाभ्यां संको वः । साम्यं विकारो गुणसोभताभ्यामुपलक्षितः । स एव स्थितः तदवस्था
ह्योपेतं प्रधानमपि विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ विकारानुस्वरूपः महाभूतमहदादिरूपः । यदा विकारमहदादयः । अणवो जीवाः अणुरात्मवितस
तदित्यदतिश्रुतेः ब्रह्मरूपादिभिरुपलक्षितः यदा ब्रह्मरूपादिभिर्यत्कस्वरूपश्च विष्णुरेवेत्यर्थः । व्यक्तरूपः समष्टिरादिदेहरूप इति वा ॥ ३१ ॥

इदानीं महदादिक्रमेण व्यक्तस्वरूपं प्रपञ्चमाह गुणसाम्यादित्यादिना बीजं वा ह्यदलैरित्येतेन । ततो गुणसोभादनंतरं त
स्माद्गुणसाम्यात्संज्ञेनाधिष्ठितादात्म्येनेति ताद्गुणानां यजनं यज्यते । तेनेति यं जनं महत्तत्वं तस्य संभवो भूतः ॥ ३२ ॥ उद्धृत
महत्तत्त्वं प्रधानं कर्तृसमाहृणोतयाप्नोत । तथा च प्रधानमेव महत्त्वादिरूपेणाहंकारादिषु कार्येषूपपादानं । नृदिवापि डादिह
राद्यदादिधितिभावः । एतदेव विवृणोति सात्विक इति सममन्त्रनातिरिक्तं यथा भवत्येव सर्वतत्त्वं वा बीजं यथा वृत्तं तथा त्रिवि

गुणसाम्यात्तत्तत्समाख्ये च ज्ञाधिष्ठितान्मुने । गुणयं जनसंभूतिः सर्गकाले हि ज्ञोत्तमः ॥ ३२ ॥ प्रधानं तत्त्वमु
द्धृतं महत्तत्त्वं तत्समाहृणोत । सात्विके राजसश्चैव तामसश्च त्रिधामहान् ॥ प्रधानतत्त्वेन समं तत्त्वं वा बीजमिवाह
तं ॥ ३३ ॥ वैकारिकं तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः । त्रिविधो यमहंकारो महत्त्वाद्जायत ॥ ३४ ॥ भूतं
द्वियाणां हेतुः स त्रिगुणत्वान्महामुने । यथा प्रधानेन महान् महता स तथा वृत्तः ॥ ३५ ॥ श्रीगोपाल

धोपि महान् प्रधानेनावृत्त इत्यर्थः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतिविरोधः स
हीनां काल्पनिकत्वात् परमात्मनि बुद्ध्या रोपात्तत्त्वेन कश्चित्त्वेन विष्णुमेणाभिधानात् ॥ ३३ ॥ वैकारिकः सात्विकः तै
जसो राजसः भूतादिस्त्तामसः इति अर्थात्स्वयमेव व्याख्यानं ॥ ३४ ॥ साहंकार इन्द्रियाणां हेतुरिति देवानामप्युपलक्षणं ॥ ३५ ॥

तामसाहंकारकार्यविशेषोक्तिभूतादिरिति नवभिः। विकुर्वाणस्तभ्यन्तः। तन्मात्राभूतसूक्ष्माणितेवामिदं तन्मात्रिकं सर्गसृष्टिं ससर्जक
रेतः। शब्दतन्मात्रिकमिति पाठांतरं तदस्वार्थे पठन्कारणत्वाद्भावने कत्वाच्च। प्रथमतः तन्मात्रसृष्टिः। ततस्तत्र तन्मात्रसर्गमध्येश
ब्दतन्मात्रादाकाशं भूतादिः ससर्जकसंबन्धः। शब्दलक्षणं शब्दगुणकं शब्दमात्रं शब्दतन्मात्रजन्यं नैवातः। ३६॥ आकाश आकाश
भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गतन्मात्रिकततः। ससर्जकशब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणं। शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिः ससमा
वृणोतः॥ ३६॥ आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जकं। बलवान्भवद्वायुस्तस्य स्पर्शगुणमतः॥ ३७॥ आकाशशब्दत
न्मात्रं स्पर्शमात्रं समावृणोतः। ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्जकं। ज्योतिरुत्पद्येत वायोऽस्त्रद्रूपगुणमुच्येत। स्पर्शमात्रं ततो वा
यूरूपमात्रं समावृणोतः॥ ३८॥ ज्योतिश्चापि विकुर्वाणोऽसमात्रं ससर्जकं। संभवति ततो भांसिरसाधारणितानि च। रसमात्रा
णि च भांसिरूपमात्रं समावृणोतः। विकुर्वाणानि च भांसिगंधमात्रं ससर्जकं। संघातो जायते तस्मात्तस्य गंधो गुणमतः॥ ३९॥
मयो भूतादिः। स्पर्शतन्मात्रं ससर्जकं पूर्वसृष्टस्यापि क्रमानुरोधात्पुनः सृष्टिकथनं न वमुत्तरत्रापि। बलवान्बलाधिष्ठातृत्वे
न सवस्पर्शगुणः स्पर्शमात्रं स्पर्शतन्मात्रं स्पर्शमात्राकारणं यस्य तं वायुमिति वा॥ ३७॥ तज्ज्योतिः रूपं गुणो यस्य
तत्र तथा॥ ३८॥ रसाधारणिरसगुणानितत्पुरुषत्वे पिषट्त्वमर्षधौ संतः सर्वगुणसंहितरूपा कठिणा वा पृथिवी॥ ३९॥

तन्मात्रसंज्ञायातिरुक्तिमाह। तस्मिन्निति तज्ज्योतिरिति तन्मात्रावस्थाविद्वत्तत्तत्तन्मात्रशब्दोपितत्समात्तर्यः ३६॥ संप्रवाप्त
सिद्धामविशेषसंज्ञामपितेषामादृतन्मात्राणीति। अविशेषादितिकपिलर्षिकृतसंज्ञात्वात्पुंस्त्वंविशेषाभावमेव दर्शयति। नेति
शान्तत्वं सुरवे हेतुत्वं घोरत्वं दुःखहेतुत्वं मूढत्वं परप्रकाशता एषां तैर्विशेषाणामभावादविशेषाः॥ ४१॥ उक्तमनूद्य तैजसाहंकार
कार्यमाह भूतेति। भूतानां तन्मात्राणां वसर्ग इत्यर्थः। तैजसानिराजसाहंकारकार्याणि इंद्रियाणि श्रोत्रत्वक्क्षुब्धजिह्वाघ्राण
तस्मिंस्तस्मिंस्तन्मात्रातेन तन्मात्रास्मृताः॥ ४०॥ तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हिते। न शान्तानां पिघोरा
स्ते न मूढाश्चाविशेषाणि॥ ४१॥ भूततन्मात्रसर्गाय महंकारादुत्तामसात्। तैजसानि इंद्रियाण्यादुर्देवा वैकारिकादश॥
४२॥ एकादशमनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः। त्वक्क्षुब्धजिह्वाघ्राणमत्र वपं वमं। शब्दरीनामवाप्यथ बुद्धियुक्तानि वैदिज ४३

वाक्पाणिपादपायुपस्थानि देवास्तदाधिष्ठातारः। दिग्वाताकप्रवेतोऽश्विर्वह्नी दोषेन्द्रमित्रप्रजापतयोदशेत्युभयत्र संबध्यते।
४२॥ मनोऽंतःकरणं मनोबुध्यहंकारवित्तोख्यवतुष्टतदधिष्ठातारश्चंद्रब्रह्मरुद्रसेत्रज्ञारव्यादेवा वैकारिकाः सात्विका इ
त्यर्थः॥ ते घहंकारकार्यत्वं साक्षात्परस्परयाचति बोद्धव्यं। तानि विभजते त्वक्क्षुब्धरित्यादि अत्र पाठक्रमेण ग्राह्यः बुद्धियुक्तानि
ज्ञानेन्द्रियाणि॥ ४३॥

विष्णु०

१२

पायूपस्थमितिपाठे प्राण्यत्वाद्देवैकचक्रावज्ञेयः। पायूपस्थमितिपाठः पायोः पुरीषविसर्गः उपस्थस्य मूत्रे तो विसर्ग इत्यवधेयं उक्तं तप
दं देवैक्यात् ॥४४॥ तामसाहंकारकार्येषु विशेषमाह सोर्देन आशौकोद्दीनि भूतानि शब्दादिभिर्गुणैः संयुक्तानि कीदृशेः उत्तरोत्तरैः कारणागु
णादुत्तरः परः उत्तरो अधिको येषां तः आकाशस्य कारणभावात्स्वकीय एक एव गुणः यद्वा उत्तरेषामुत्तरे अधिकैरिति विवक्ष्यता शस्य
तरत्ताभावान्नाधिक इति आख्येयं ॥४५॥ किंवां तादिरुपाविशेषास्ते स्मृता उच्यन्ते ॥४६॥ महदादि स्थितिमुक्ता तत्तत्तां ब्रह्मांडस्यैव कु

पायूपस्थो करो पादो वाक्रमेत्रयपंचमी ॥ विसर्गशिल्पगत्युक्तिकर्मेतेषां वक्तव्ये ॥४४॥ आकाशवायुतेजांसिसलि
लं पृथिवी तथा शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मसंयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥४५॥ तां ताद्योराश्रमूढाश्रविशेषास्तेन ते स्मृताः ॥४६॥ नाना
वीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संसृतिं विना नाशकुवन्त्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥४७॥ समेत्यान्योन्यसंयो
गं परस्परसमाश्रयाः एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्येक्यमशेषतः ॥४८॥ तिलस्थं ते एते तथोक्तं एकपिंडं तं संप्राप्य ४८

माह नानेति दशभिः नानावीर्याः अवकाशशेषाणादहं न केन धारणरूपमिन्नशक्तियुक्ताः पृथग्भूता विलक्षणस्वभावाः
संसृतिमेलनं पंचवीकरणं किना कृत्स्नशोऽसमागम्य परस्परसहाय्यमप्राप्य प्रजाः स्रष्टुनाशकुवन्त्रित्यन्वयः ॥४७॥ अ
न्योन्यसंयोगं यथा भवति तथा समेत्य परस्परसमाश्रया अन्योन्यसहकारिणः एकसंघातलक्ष्याः एकसंघातो यमि

१२

पुरुषेण श्वरेण अधिष्ठितत्वात् प्रधानस्यानुग्रहेण परिणामो मुखत्वेन विशेषमाह भूतानि महदादयः अंडमुत्पादयंतीति दोषान्वयः ॥४७॥
तदंडं समं वृत्तं उदकेशयज्ञलस्य तत्तयोभूतेभ्यो ब्रह्मद्विष्टमिति प्राकृतं प्रकृतिकार्यं तदेतां हिरण्यगर्भरूपस्य विष्णोः संस्थानमाक
ति ॥४८॥ तत्र अंडं अथ तत्स्वरूपं इन्द्रियगोचरमायया यत्कस्य पीयवस्थितः न तत्पन्न इत्यर्थः ॥४९॥ उल्लंभत्वाका
गर्भवेष्मनं वर्मजरायुस्तद्विर्वर्णनं ॥५०॥ सा द्विद्वीपसमुद्रादतिपाठो भवन्ति तिवक्त्रपरिणामेण यो ज्यैष्ठाकवर्णो तपाठस्तु सुगमः

पुरुषाधिष्ठितत्वात् प्रधानानुग्रहेण महदादयो विशेषांता अंडमुत्पादयंतीति ॥४७॥ तत्र मेण विष्टं तु जलबुद्बु
दवत्समं भूतोभ्योऽं महाबुद्बुदं तदुदकेशयं प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः संस्थानमुत्तमं ॥४८॥ तत्राव्यक्तस्वरूपो सो
यत्कस्य पीयवस्थितः विष्णुब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥४९॥ मेरुल्लंभमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः ॥
गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासंयुक्तमहात्मनः ॥५०॥ सा द्विद्वीपसमुद्रादतिपाठो भवन्ति तिवक्त्रपरिणामेण यो ज्यैष्ठाकवर्णो तपाठस्तु सुगमः
प्रसदवसुरमानुषः ॥५१॥ वारिवद्भानिलाकाशस्ततोभूतादिनावहिः तदंशगुणैरंडं भूतादिमहता तथा ॥५२॥

लोकसंग्रहो भुवनसंग्रहः ॥५३॥ अंतस्तिष्ठति मुक्ता बहिः स्थितिमाह वारीति ततः कटाहरूपस्य पृथिव्यावरणाद्विः प्रत्येकं वारिव
द्भ्यादिभिर्भूतादिनावतामसाहंकारा यथाक्रमेण दशगुणमुत्तरे अधिकैरावृतमित्यन्वयः पृथिव्यावरणात्पंचविंशतिकोटिया
जनप्रमाणादशगुणं तथावरणं ततो दशगुणं च द्वावरणं एवं दशगुणं तत्राणिसत्तावरणानि प्रकृत्यावृत्ता अष्टममपरिमितं

विष्णु
१३

मित्रादिभिश्च वरणैश्च भिन्नैश्च तन्मिति शुकोक्तेः आत्मावप्राकृतं पृथक्त्वा सप्तभिः तिस्र्यमुक्तं पृथिव्यावरणं विहाय सप्तभिः युक्तं
मित्रा ॥ ५४ ॥ यदीदृशं ब्रह्मांडं तस्मिन् विष्णुर्विष्णोर्गुणावतारैरवांतरस्तथादिलीला माह ॥ जुषन् नित्यादिनाया वदध्यायसमा
प्तिः तत्र विस्तेषो विविधवरावरादिस्तेषां संप्रवर्तते ॥ ५५ ॥ अनुयुगं युगे युगे यावत्कल्पस्य ब्रह्मदिनस्य नावधारः समाप्तिर्वा

अथ केनादतो ब्रह्मं स्तैः सर्वैः सहितो महान् ॥ एभिश्च वरणैरंडं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतं ॥ नारिकेलफलस्यांते बीजं वा
द्यदलैरिव ॥ ५५ ॥ जुषन् न जोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ॥ ब्रह्मा भूत्वा स्य जगतो विस्तेषो संप्रवर्तते ॥ ५६ ॥ स
ष्टं वपात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पनाः सत्त्वमुग्धगवान्विह्वुरप्रमेयपराक्रमः ॥ ५७ ॥ तमोऽदेकी बकल्पं ते रुद्र
रूपी जनार्दनः ॥ मैत्रेया शिवलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥ ५८ ॥ संप्रक्षयित्वा भूतानि जगत्येकार्णवीकृ
ते ॥ नागपर्यंकशयने शेते स परमेश्वरः ॥ ५९ ॥ प्रबुद्धश्च पुनः स्तब्धं करोति ब्रह्मरूपधृक् ॥ ६० ॥ श्रीः

विशेषस्य विगतार्थत्वात् ॥ सत्त्वमुक्त्वा सत्त्वगुणाधिष्ठाता पातीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तमोऽदेकी तिसंधिरार्धः ॥ ५८ ॥ नागो नंतः
स एव पर्यंक इव शयनं शय्येवं तस्मिन् परमेश्वरः शेते ब्रह्माद्यवतारमूलस्वरूपेण ॥ ५९ ॥ ब्रह्मरूपधृक् यत्तु मुखः सन् ॥ ६० ॥

१३

ब्रह्मादिरूपाणि कृताङ्गानि न भवन्तीत्याह स्तब्धं स्थितिः ॥ तिकरणा मिति पाठे स्तब्ध्यादि करणं निमित्तं यस्यास्तां संज्ञायातीत्यर्थः ॥
६१ ॥ तेन ब्रह्मादिभेदेन नाधिकार इत्युक्तं स्वष्ट्यादिभेदश्च कल्पनक इत्याह स्तब्धेति ॥ विष्णुरेव स्रष्टात्मानं सृजति वपा
त्यश्च पालकश्च उपसंहार्यश्च संहर्ता स्वयमेव ॥ ६२ ॥ कुत इत्यत आह ॥ पृथिवीति यद्यस्मात् पृथिव्यापइत्यादिसर्वपुरुषा
ख्यं पुरुषसंज्ञं पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुतेः ॥ ६३ ॥ ननु स एव कथं स एव सर्गादिकर्ता स्रष्टा च यतोऽपि पुत्रादिनाम

स्तब्धं स्थित्यंतकरणं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकां ॥ स संज्ञायाति भगवानेक एव जनार्दनः ॥ ६४ ॥ स्रष्टा सृजति
रात्मानं विष्णुः पाल्यश्च पालिव ॥ उपसंक्षिप्यते संते संहर्ता स्वयं प्रभुः ॥ ६५ ॥ पृथिव्यापस्तथा ते जोगायुराका
शमेव सर्वे द्रियांतः करणं पुष्करं खं दियं जगत् ॥ ६६ ॥ स एव सर्वभूतेशो विश्वरूपो यतोऽयः ॥ सर्गादि
कृततोऽस्यैव भूतस्य मुपकारकं ॥ ६७ ॥

पितृयोपलंभात्तत्राह ॥ स एवेति यतः स एव सर्वभूतानामीशः प्रवर्तयिता विश्वरूपश्च ततो भूतेषु पितृपुत्रादिषु स्थितं स
र्गादिकमस्य देहरेवोपकारकं ॥ तत्प्रयुक्तेस्तद्विभूतेरेव विस्ताराद्यथा कलिभिः कृतं यजमानस्योपकारकं तत्प्रयुक्ते
स्तद्विस्तारसंपादनादित्यर्थः ॥ यदा उपकारकमुपवारकं ईश्वराध्यस्तेषु भूतेषु सृजतु ईश्वरः सृजतीत्युपवार इति ॥ ६८ ॥

विष्णु०

१४

उक्तं स्वप्नसृष्ट्याद्यैकं उपसंहरन्निवसितमाह। स एवेति आद्योपसंहरणः। वद्वाभावश्चंदसः। पाल्यतेवेति पाठवकारा
इत्यपि ज्ञेयः। ब्रह्माद्यवस्थाभिः सृष्ट्यादिकर्तृशेषमूर्तिः सृष्ट्यादिरूपः अतो विष्णुरेव वीर्यः श्रेष्ठः परमार्थ इति या
वत्। वरेण्यो वरणीयरूपः परमानंदरूपत्वात्॥६५॥ इति वैष्णवाकृतं चंद्रिकायां प्रथमं श्लोको द्वितीयोऽध्यायः ॥ विष्णोः स

स एव सृष्ट्यः सवसर्गकृत् स एव पाल्यति न पाल्यतेऽद्यः। ब्रह्माद्यवस्थाभिः शेषमूर्तिर्विष्णुर्वीर्यो वरदो
वरण्यः॥६५॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमं श्लोको द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥ निर्गुणस्याप्रमे
यस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः। कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणाभ्युपपद्यते॥१॥ घटादिकर्तृत्वदर्शनादिति भावः॥१॥

र्गादिकर्तृत्वं तृतीयसंख्यगीर्यते। काष्ठादिर्द्विपराद्धांतः कालोऽथ प्रतिसंवरः। तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं तत्र शंको नि
र्गुणस्येति। सत्तादिगुणरहितस्य अप्रमेयस्य देशकालाद्यनवच्छिन्नस्य शुद्धस्य अदेहस्य सहकारिभूतस्य वा। अमलात्म
नः। पुराणपापसंस्कारहीनस्य रागादिरहितस्य वा एवमभूतस्य विष्णोः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते। एतद्विलक्षणं स्पष्टकुलालादे

१४

परिहरति शक्तय इति सार्द्धेन। लोके हि सर्वेषां मणिमंत्रादीनां शक्तयेऽवित्यज्ञानगोचराः। अविद्यं कुतर्कासहिष्णुयत्तत्तानं का
यान्यथानुपपत्तिजन्यतस्य गोचराः। संतियत एव अतो ब्रह्मणा पिता स्तद्धिधाः सर्गाद्याः सर्गादिहेतुभूताः। भावशक्तयः स्वभा
वसिद्धाः शक्तयः संत्येव वेदे द्वाह शक्तियतः। अतो गुणादिहीनस्यापि ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वं घटत इति भावः तथाव शक्तिः। नत
स्य कार्यकरणं विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियावत्। माया तु
प्रकृतिविद्यान्मायिनं तु महेश्वरमयादि अतो मायास्य शक्तिनिष्ठसर्गहेतुत्वं परमात्मन उपचर्यत इति भावः। यदनिर्गु

पराशर उवाच॥ शक्तयः सर्वभूतानामवित्यज्ञानगोचराः। यतोतो ब्रह्मणा स्तस्मात्सर्गाद्याभावशक्तयः। भवंति तपतां श्रेष्ठ
पावकस्य यथोच्छता॥२॥

एस्याद्यज्ञानवर्तिद्रव्यस्य गुणोपरिच्छिन्नस्याकाशादेः शब्दादौ अशरीरस्याप्यात्मनः शरीरप्रेरणोरागादिरहितस्याऽयस्कां तादे
र्लाहमणादौ हेतुत्वं यथा तथा ब्रह्मणो पिता दृश्यस्य सर्गादिहेतुत्वं भविष्यतीति तत्र सर्गादिहेतुत्वरूपमेव चर्यवत्तु चर्यवत्
नंत्रादिभिर्न विद्वन्त्यत इति निरंकुशमेव सवा अयमस्मात्सर्वस्य वशी सर्वस्य शानः सर्वस्याधिपतिरित्यादि श्रुतेः। तपतां श्रेष्ठेति
संबोधनेन तपःशक्त्या स्वयमेव देहात्मीयमिति सूचयति। यता एवमेता ब्रह्मणा एव हेतोः सर्गाद्या भवंति नानुपपत्तिरित्यर्थः॥२॥

विष्णु०

१५

तदेवं ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वमुपपाद्य ब्राह्मणं सर्गमुपवर्णयितुमाह तन्निबोधेति भगवानीश्वरः भगवानखिलार्थनिर्वाहकः ननु
नारायणारख्ये ब्रह्मा कथं तस्योत्पत्तिः ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यादिश्रुत्या कथ्यत इत्याह उत्पन्न इति ॥ उपवारतः संहया
विर्भावस्यायुः सत्ति सादृश्यात् ॥ ३ ॥ औपचारिकमेव तस्यायुर्मानमाह निजेन स्वकीये भवस्यमाणेन वर्षशतं तस्यायुः स्मृतं

तन्निबोधयथासर्गभगवान्संप्रवर्तते ॥ नारायणारख्ये भगवान्ब्रह्मालोकपितामहः ॥ उत्पन्नः प्राच्यते विद्वानित्य
एवोपवारतः ॥ ३ ॥ निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतं ॥ तत्पराख्यं तदर्थं न परार्द्धमभिधीयते ॥ ४ ॥ कालस्वरूपं
विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ ॥ तेन तस्य निबोधत्वं परिमाणोपपादनं ॥ ५ ॥ अन्येषां वैवजंतूनां वराणामवराश्रये ॥
सूभृत्सागरादीनामशेषाणां वसन्तम ॥ ६ ॥ काष्ठापंचदशारया तानि मेषामुनिसत्तम ॥ काष्ठात्रिंशत्कलाभिं
ला शत्कला मोहूर्तिको विधिः ॥ ७ ॥ ४ ॥ काष्ठात्रिंशत्कलामोहूर्तिको विधिर्मुहूर्तमानप्रकारः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीगोपाल ॥
तस्यायुः पराख्यं सर्वातिशयित्वात् ॥ तदर्थं ब्रह्मायुर्द्वपंचाशद्वर्षाणि परार्द्धमभिधीयते ॥ ४ ॥ तेन कालेन तस्य ब्रह्मणोऽन्येषां वा
युषः परिमाणस्योपपादनं संपादनं निबोध परिणामेति पाठे परिणामस्य अवसानस्योपपादनमित्यर्थः ॥ अवराश्रये तेषां
मेषातिशयः तदेव निमेषादि क्रमणाह ॥ काष्ठ्यादिना ॥ अक्षिपक्षमविशेषोऽपलक्षितः कालो निमेषः तेषां पंचदशकाष्ठात्रिंशत्कला

१५

तावत्संख्ये त्रिंशत्संख्येर्मुहूर्तैरेकमहोरात्रं तावन्ति त्रिंशद्दहोरात्राणि मासः सावन इति विशेषः पक्षद्वयात्मकश्च ॥ वांद्रातेन पंचद
शदिनात्मकः पक्ष इति सूचितः ॥ ८ ॥ सौरमासैरयनप्रकारमाह ॥ तैरिति तच्छब्देन वांद्रमासविप्रकर्षात् सौरमासालक्ष्ये तैर्यस्य
मेषाद्यैकैकराशिभागः सौरमासः ॥ षड्विंशत्यनेन देयने रतिपाठे संधिरार्धः ॥ अतः परं दिव्यमानमाह अथ नमित्यादिना

तावत्संख्ये रदोरात्रं मुहूर्तैर्मानुषं स्मृतं ॥ अहोरात्रे तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥ ८ ॥ तैषां षड्विंशत्यनेन
वर्षमयने दक्षिणोत्तरे ॥ अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनं ॥ ९ ॥ दिव्ये वर्षसहस्रे स्मृतं तत्रेतादिसंज्ञि
तं ॥ चतुर्युगं द्वादमिस्तद्विभागं निबोध मे ॥ १० ॥ चत्वारित्रीणि देवैर्कृतादिषु यथाक्रमं ॥ दिव्या
दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥ ११ ॥ ४ ॥ परे द्वे कलावेकं वर्षसहस्रमिति पुराविदः कालज्ञाः पंडिताः ११

दक्षिणमयनं देवानां रात्रिस्तत्तमयनं दिनमिति एवं भूतैः षष्ठ्युत्तरात्रिशतैरहोरात्रैर्देवानां वर्षद्वयं ॥ ९ ॥ तैर्वर्षे चतुर्युग
मानमाह दिव्ये रिति दिव्येर्द्वादभिर्वर्षसहस्रे चतुर्युगमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यथाक्रमं कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि त्रेतायां त्रीणि द्वा

विष्णु०

१६

तत्प्रमाणैरितियेषां प्रमाणानि यत्वारित्रीणि द्वैकमिति उक्ता निप्रमाणानियेषां शतानां तैः शतैः परिमितः तत्तद्युगे
पूर्वभाविनी संध्या च तत्तत्तुल्यस्तावन्नेव युगानां तां भावी संध्यां शकः ॥१२॥ संध्या संध्यां शयोरंतर्मध्येयः कालः सयुगारयः
॥१३॥ तदेव युगानां दशसहस्राणि वर्षाणि संध्या संध्यां शयोश्च देसहस्रे एवं दशवर्षसहस्रे च तुर्युगमिति सिद्धं तेषां व

तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यां शकश्च तत्तुल्यो युगस्यानंतरो हि सः ॥१२॥ संध्या संध्यां
शयोर्मंतर्त्यः कालो मुनिसत्तम । युगारयः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥१३॥ कृतं वेता द्वापरश्च क
लिश्चैवं चतुर्युगं । प्रोच्यते तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥१४॥ ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवश्च वतुर्देश । भवेति
परिमाणं तेषां कालकृतं शृणु ॥१५॥ सप्तर्षयः सुराशको मनुस्तत्सन्वो नृपाः एककाले हि स्तुभ्यं ते संक्षिप्यंते व पूर्ववत् १६

चतुर्युगानां सहस्रं ब्रह्मणो दिवसं ॥१४॥ मन्वंतरं मानवंतु महश्च ब्रह्मण इति तेषां मन्त्रानां कालकृतं परिणै मो शृणु ॥१५॥ यत्र काले सप्तर्षि सुरा
दयो युगपत्स्तुभ्यं ते अधिकारिणः क्षिप्यंते संक्षिप्यंते व अधिकारहीनाः संक्षिप्यंते तत्सन्वो नृपाः पूर्ववदित्यादिना मन्वंतरप्रवाहो दर्शितः ॥१६॥

१६

चतुर्युगामेकसप्ततिमन्वंतरमित्यन्वयः साधिकेति अत्र श्लोकाः ॥ द्वित्वारिंशता युक्तशतेनाभ्यधिकास्तथा ॥ दिव्याष्टा पंच
साहस्रमासा दशदिनाष्टकं । चतुर्धामामुद्धूर्तैर्द्वादशवर्षावपिकलास्तथा ॥ काष्ठा सप्तदशद्वौ वनिमेषौ तदनंतरं । देवस्यैकनिम
षस्य सप्तमा भाग इष्यते । मानुषाष्टास्तुलक्षणि सा द्वादशतत्परं । सहस्रमष्टविंशत्या युता वाष्टवतुः शती । चतुर्विंश
त्यहोरात्रा युक्ता मासाश्च षट् तथा । नाद्योद्वादशतावत्यः कलाश्च तदनंतरं । पंचविंशतिकाष्ठाश्च निमेषा दशसाधिका इ

चतुर्युगानां संख्या तासाधिकात्येकसप्ततिः । मन्वंतरं मनोः कालः सुरादीनां वसत्तम ॥१७॥ अष्टौ शतसहस्रा
णि दिव्या संख्या स्मृतं । द्वापंचाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिका नितु ॥१८॥ त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः सं
ख्याताः संख्याया द्विज । सप्तषष्टिस्तथा न्यानि निष्पुतानि महामते ॥ विंशतिश्च सहस्राणि कालो यम
धिकं विना । मन्वंतरस्य संख्येयं मानुषेर्वत्सरे द्विज ॥१९॥ चतुर्दशगुणोद्देषः कालो ब्राह्ममहः स्मृतः । ब्रा
ह्मनैर्मित्तिको नाम तस्यांते प्रति संवरः ॥ २०॥ एतेनंतरोक्तः कालः ब्राह्मो ब्रह्म रूपकारणवान्नैमित्तिको नाम्ना ब्राह्म

ति चतुर्युगप्रमाणस्य ब्रह्म दिनस्य चतुर्दशधा विभागे एकसप्तति चतुर्युगानि भवन्ति अवशिष्यते चतुर्युगपट्टं तस्य चतुर्दशांशे
यथागणि सहस्रं तं प्रतिमन्वंतर एकसप्ततिरधिकमित्यर्थः । सुरादीनां सप्तर्षयः सुराशक इति पूर्वाक्तानां मन्वंतराधिकारिणां स
एव कालः १७ तमेव मन्वंतर कालं दिव्याद्देर्गणयति अष्टा विंशति १८ तमेव मानुषाद्देर्गणयति द्वाभ्यां निष्पुतानि तुलक्षणि पूर्वाक्तमधिकं १९

विष्णु०

१७

पराईस्य

नैमित्तिक इति पाठे ब्रह्म शयन निमित्त जन्य इत्यर्थः। प्रतिसंवरः प्रलयः॥ २०॥ भूर्भुवः आदिक मिति संधिरार्षः। तदादिनां ते दह्यते
रुद्ररूपेण ब्रह्मणो वाचात्॥ २१॥ भोगी शेषः साव शय्या तद्गतः सन् शैते त्रैलोक्य प्रपञ्चं प्राप्तेन हंहितः आधिभूतं ब्रह्मानंद
इत्यर्थः। ज्ञान हंहित इति पाठे त्रैलोक्य स्थे ज्ञान मये जश्चैरानंद कोश मये रेकी भूय समृद्ध ज्ञानानंद इत्यर्थः॥ २२॥ जनं
तदा हि दह्यते सर्व त्रैलोक्यं भूर्भुवः आदिकं। जनं प्रयांतिता पात्रा महर्लोक निवासिनः॥ २३॥ एकार्णवे तु त्रैलोक्यं ब्रह्मा
नारायणात्मकः। भोग शय्यागतः शैते त्रैलोक्यं प्राप्तेन हंहितः॥ २४॥ जनं स्तेर्यो गिभिर्देव श्रित्य मनो दुष संभ
वः। तत्प्रमाणं हितां रात्रिं तदंते ह जते पुनः॥ २५॥ एवं तु ब्रह्मणो वर्ष मेवं वर्ष शतं वतत्। शतं हितस्य वर्षाणां प
रमायुर्महात्मनः॥ २६॥ एक मस्य यती तंतु पुरा ह ब्रह्मणो नद्यः। तस्यां ते भून्महाकल्पः पाद इत्यभि विष्कृतः।
॥ इति श्री विष्णु पुराणे प्रथ
मं शत तीयोऽध्यायः॥ ॥ ७॥ ॥

श्रित्य मानः महर्लोक स्थाना मपि तदा जेत गतत्वात्। तत्प्रमाणं ब्रह्माहः प्रमाणं रात्रि नैरंत र्येण शैते॥ २३॥ एवं त्रित्ति एवं
भूतैर होरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया वर्ष एवं अनेन मानेन वर्ष शत मपि ज्ञेयं। तत् श्रुतस्य महात्मनः तद्वर्ष शतमायुः पर
मित्युच्यते॥ २४॥ महाकल्प इति पुष्कर प्रादुर्भावादि गुणैर्महत्वात् महाकल्प इत्युच्यते॥ २५॥ ॥ इति वैष्णवाक् प्रथमं शतं १७

अवतारो वराहस्य धस्यासन का शिभिः स्तुति श्रुत्यै लोका नां विभागश्च निरूप्यते। पूर्वोपसिद्धं ब्राह्मं सर्गं प्रसंगांतरितं श्रोतु
कामे मे त्रेयः पठति ब्रह्मेति॥ १॥ प्रतिज्ञातं प्रज्ञा सर्गं निरूपयिष्यन् प्रथमं तदाधार भूताया भूमेरुद्धारं कुमाह अतीत कल्पे त्यादि
ना अतीत कल्पावसाने पाद कल्पावसाने पराशरेण अग्रवाराह कल्पस्य धर्म कथना निशाया सुप्तं प्रस्थापस्तस्मादुत्थितः
प्रभुर्ब्रह्मा सत्वोदितः प्रातर्विष्णुरूपः तस्य वराह उच्यते। तस्यैव वराह उच्यते। तस्यैव वराह उच्यते। तस्यैव वराह उच्यते। तस्यैव वराह उच्यते।
मैत्रेय उवाच॥ ॥ ब्रह्मा नारायणाख्यो सौ कल्पादौ भगवान्यथा। ससर्ज सर्व भूतानि तदाव ह्वमहामुने॥ १॥
पराशर उवाच॥ ॥ प्रज्ञाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः। प्रज्ञा पतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामया अती
त कल्पावसाने निशातोत्थितः प्रभुः। सत्वोदितः स्ततो ब्रह्मा श्रुत्यै लोक मेव क्षत॥ २॥ नारायणः परो विंशत्यः पर
षामपि स प्रभुः। ब्रह्म स्वरूपी भगवाननादिः सर्व संभवः॥ ३॥ इमं बोदाहरं त्य ब्रह्म लोकं नारायणं प्रति। ब्रह्म स्व
रूपिणं देवं जगतः प्रभाप्य यं॥ ४॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्व तेन नारा
यणः स्मृतः॥ ५॥ ॥ ब्रह्मा नारायणाख्ये तस्मिन् तर्था इत्यर्थः॥ ६॥ लोक मेव ह्यहं इति नाराः शरीरत्वेन नर संबंधि न्युः
निरगादिति भागवतोक्तेः। अथ वा सुतोत्थितत्वेन प्राप्तेः इत्यादि प्रकशो लोके तथा दृष्टत्वात्। स सर्व संभवः विश्व स्रष्टा श्रुत्यै वरा
वर हीनं लोक मेव क्षतः पश्यदिति पूर्व एव नयः। तस्यैव नारायणाख्या व्युत्पादयति इमं वेति ब्रह्म स्वरूपिणं नारायणं प्रति

विष्णु०

१८

वेशद्वयमुच्येनरस्तनवोनरस्तथा अपि। यद्वावैयस्मान्नरस्तनवः तस्मान्नारादयर्थः। नरोत्रपुरुषोत्तमः तदुक्तं तास्ववात्सीत्स्व
स्तथासुसहस्रपरिवत्सरान्। तेन नारायणो नाम यदा पुरुषोद्भासति। ५॥ ततः किमित्यत आह तोयांतरिति द्वाभ्याः तोय
स्यापरिपुष्करपणं हृष्टातदधिष्ठानज्ञाना तोयांतर्मही जालातदुद्धारं कर्तुं कामप्रजापतिरन्यातदुद्धारयोग्यांतनुकमे रोदि
तोयांतः समर्हो जालाजगत्येकाणचिप्रभुः। अनुमाना तदुद्धारं कर्तुं कामः प्रजापतिः॥ ६॥ अकरोत्सतनमन्या
कल्पादिषु यथापुरा। मत्स्यकूर्मादिकान्तद्वाराहं वपुरास्थितः॥ ७॥ वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितो। स्थितः
स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः॥ ८॥ जनो लोकगतेः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः। प्रविशतदा तोयमा
त्माधारो धराधरः॥ ९॥ निरीक्ष्य तंतदा देवी पातालतलमागतं। तुष्टावप्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुंधरा॥ १०॥
स्थयुवाव॥ ॥ नमस्ते सर्वभूताय तुभ्यं शंखगदाधर। मामुद्दारास्मादद्य त्वं त्वत्तोहं पूर्वमुत्थिता॥ ११॥ श्रीः
तिदयोरन्वयः ॥ ६॥ पुरा कल्पादिषु मत्स्यकूर्मादिकामधकैटभगद्गीतवेदाहरणमंशधारणादिकार्यार्थं यथाकरोत्तदुद्धारं
वपुरास्थितस्तोयं प्रविशेति परेणान्वयः॥ ७॥ यतो वेदयज्ञमयं वपुरास्थितः अतो जगतः स्थितो स्थितः वेदयज्ञाधीनत्वाजगत्स्थि
ते॥ ८॥ सृष्ट्यर्थं सनकाद्यैरभिष्टुतः। सर्वाधारस्थियुद्दारे कासो स्थित इत्यत आह आत्माधारः स्वमाहिमनि स्थितः धराधरः
धराधर्तुं प्रवृत्तः॥ ९॥ तदा वसुंधरा तदधिष्ठातारं तुष्टाव॥ १०॥ अस्मात्पातालात्मा मुद्गरत्वात्तोहोः पूर्वमुत्थिता उत्पन्ना॥ ११॥

१८

उद्गतावउपादानकारणमपि गगनादीनां ममापित्वमेवेत्याह त्वन्मया त्वन्मयी॥ १२॥ उपादाननिमित्तत्वादिकं साधयंती स
ब्रह्मस्वरूपत्वेन पूर्वाक्तरूपत्वेन प्रणमति नमस्ते इति॥ १३॥ ब्रह्मादिरूपेण सृष्ट्यादिकं तौ त्वमेवेत्याह त्वमिति पातापात्पथिता॥ १४॥

त्वत्तोहमुद्गता पूर्वत्वन्मया हं जनार्दन। तथान्यानि वभूतानि गगनादीन्यशेषतः॥ १२॥ नमस्ते परमात्मात्म
नुरुपात्मन्मोक्तते। प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः॥ १३॥ त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशक
त। सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविस्तुरुद्रात्मरूपधृक्॥ १४॥ संभस्यित्वासकलं जगत्येकां गीर्वाणं। शेषे त्वमेव गो
विंदं विंध्यमानो मनीषिभिः॥ १५॥ भवतो यत्परं रूपं तन्न ज्ञानातिक्रान्। अवतारेषु यद्रूपं तदर्थं तद्विद्वो
कसः॥ १६॥ त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः। वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति॥
१७॥ यत्किं विन्मनसा ग्राह्यं यद्ग्राह्यं त्वक्षरादिभिः। बुध्यावयत्यरिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव॥ १८॥

शेषेशयनं करोषि॥ १५॥ रागिणो मुमुक्षवश्च तवास्वरूपा ज्ञानादवताररूपमेव स्वार्थसिद्धये विंदंतीत्याह भव
तइति सार्दन॥ १६॥ व्यतिरेकमाह वासुदेवमिति॥ १७॥ मनसा ग्राह्यं सकल्पं बुध्यावयत्यरिच्छेद्यं अध्यवसयं॥ १८॥

विष्णु
१०

ममत्वदीयत्वं लोकप्रसिद्धमेवेति सहेतुकमाह। तन्मयेति तन्मया त्वदुपादाना त्वदाधारा त्वयिवर्तते अपाश्रिता शरणंगता
इत्येतैर्ह तुभिस्तत आरभ्य लोकाय मा माधवी तदीया मभिधत्ते ॥ १७ ॥ अदिल ज्ञानमय कृत्स्न विषय ज्ञान स्वरूप स्थूल मयं घ
टादि स्वरूप स्थूल जयेति वा पाठः। अनंत परिच्छेद त्रय मूल्य ॥ २० ॥ परावरात्मन्नुत्कृष्टावर स्वरूप कार्यकारणरूपेति वा तत्र हे
त्वन्मया ह त्वदाधारा त्वत्तत्तात्मा मुपाश्रिता। माधवी मिति लोकाय मभिधत्ते ततो हि मां ॥ १७ ॥ जया खिल ज्ञानम
य जय स्थूल मया व्यया जयानंत जया व्यक्त जय व्यक्त मय प्रभो ॥ २० ॥ परा परात्मन्निश्वात्मन्त्रय यत्तपते न घा
तं यत्तत्त्वेषु द्वार स्वमांकार स्वम चयः ॥ २१ ॥ त्वं वेदा स्वतं दंगानि त्वं यज्ञ पुरुषो हरे। सूर्यादयो ग्रहास्तारान स
त्राण्यखिलं वयं त ॥ २२ ॥ मूर्त्ता मूर्त्त मद्दृश्यं वदृश्यं पुरुषो तम। यज्ञोक्तं यज्ञेनैवोक्तं मया त्रपरमेश्वर। न
त्सर्वत्वं नमस्तभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ एवं संस्तुयमानस्तुष्टि व्याष्टि वीधरः। सामस्वरध्वनि प्रीमान्
जगत्परिघर्षरं ॥ २५ ॥ त्वरितो यथा स्यात्तथा जगत्तन्मये नदत ॥ २५ ॥

तुर्विश्वात्मनिति यज्ञपते यज्ञफल प्रद वषट्कार मंत्ररूपस्तदीव्यो वा ॥ २१ ॥ यत्तपुरुषो यज्ञमूर्त्तिर्यज्ञाराध्यावाताराश्च
ष्विन्यादीनि न सत्राण्यन्या निधिपरीतं वा उभयथापि प्रयोग दर्शनात् ॥ २२ ॥ मूर्त्तं परिच्छिन्नं परिमाणं कठिनं वा तद्विपरीतमम
र्त्तं नदखिलं त्वं ॥ २३ ॥ भूयो भूयो द्यादर द्योतनाया ॥ २४ ॥ सामस्वर एव ध्वनियस्य स घर्षरमिति वराह जाति ध्वन्यनुकरणे त

१०

समुत्तिष्ठत्यसमुधृत्य उत्पलपत्रसन्निभः स्निग्धः श्यामः पाठांतरे लघु त्वामधरा विशेषणं ॥ २६ ॥ तत्संस्तुवां भक्तदेवार्णवां भः अपक
न्मवानपि मुनीन् प्रकर्षण क्षालयामास अतिनिर्मलान करोतु भागवत्त्व साम्यवेद रूपेणातिपावनत्वात् ॥ २७ ॥ रोमांतरं स्थापुन
यो जल मग्नाः क्लृप्ताः विधुन्वतः सतः जला परामाज्जुषंती प्रीता भवंति। यद्वा रोमां जल पर्यंत गमनाद्रोमां रंते स्थाः सनकाद्या
ततः समुत्तिष्ठत्यधरो संदंष्ट्रयामहावराहः स्फुरत्पद्मलोचनः। रसातला दुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवावलो
महान् ॥ २८ ॥ उत्तिष्ठता तेन मुखानिला हतं तत्संस्तुवां भोजनलोक संश्रयात्। प्रक्षालयामास हितान्महा मुनीन् सनंद
नादीन् पकल्मषानपि ॥ २९ ॥ उत्तिष्ठतस्तस्य जला ईकुक्षेर्महावराहस्य मही विधार्या विधुन्वतां वेदमयं शरीरं रोमां
तरं स्थापुन योजुषंति ॥ २८ ॥ प्रयांति तोयाणि गवराग्रविक्षते रसातलोधः कृतशब्दं सति। श्वासानिलास्ताः परि
तः प्रयांति सिद्धाजने ये नियता वसंति ॥ २७ ॥ तंतुष्टुवुस्तोष परीतमान सो लोके जने ये निवसंति यो गिनः। सनं
दनाद्या अतिनम्रकंधरा धरा धरं तारतरो इते शरणम् ॥ ३० ॥ श्रेष्ठेक्षणमिति पाठे निःशंकोदरे सणमित्यर्थः ॥ ३० ॥

जुषंति सेवंत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ वराहस्य गवराग्रे लवि क्षते विदीर्णे रसातले सति तेन हरेणाधस्तात्तोया नि प्रयांतिक थं कृतशब्दं सति मशब्दं
यथा स्यात्। सप्रमं तपाठे कृता शब्दं सति र्यस्मिन् रसातले तस्मिन् अधः प्रयांती र्यः श्वासानिलास्ताः सिक्ताः जने जन लोके अत्र
कपोतौर्वापर्ययतिक्रमः कुत्रचित् ॥ २७ ॥ तोषण परीतं व्याप्तं नेतो येषां तारतरं अयुत्तर शब्दयुक्तः स वसावु इते क्षण उन्नत दृष्टि श्रुतं धीरत

विष्णु०

२०

हे ईश्वराणां ब्रह्मादीनां परमेश अतो जगतः प्रसृष्टादीनां त्वमेव हेतुरीश्वरश्च नियंताय च परमं पदं तदपि त्वन्नो नान्यत् । त्वमेव परमं ब्रह्म इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ परमतत्वेन स्तुत्वा प्रकृता वताररूपं यज्ञरूपेण स्तुवंति पादेष्विति त्रिभिः । यज्ञपुमांस्त्वमेवेति प्रतिज्ञातं तत्तत्पादं पादेष्वित्यादिभिः । वतुः संख्यत्वाद्यज्ञांगत्वाच्च वेदाय ज्ञमयस्य तस्य पादत्वेन रूप्यते । हे यूपदंष्ट्र उन्नतत्वाद्युपायवद्विनिर्गतादंष्ट्रायस्य पुराडाशभक्षणार्थत्वाच्च वर्णसाधनत्वेन यज्ञारूप्यं तवितयः श्येनवित्तिर्विन्वीतकंकवित्तिर्विन्वीतित्यादि

जयेश्वराणां परमेश केशव प्रभोगदाशं स्वधरासिव कंधुक । प्रसृतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत्परमं वयस्सदं ॥ ३१ ॥ पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्रं ते पुण्यज्ञाश्रितयश्च वक्त्रे । दुताशजिह्वा सितनूरुहाणि दर्भाः प्रभो यज्ञपुमांस्त्वमेव ॥ ३२ ॥ विलोचने रात्र्यहनी महात्मन् सर्वाभयं ब्रह्म परं शिरस्ते । सूक्तान्यशेषाणि सटाकलापो घ्राणं समस्तानि हवींषि देव ॥ ३३ ॥ नां हवींषि घ्राणं द्वियं गंधवत्त्वसाम्यात् ॥ ३३ ॥ श्रीगोपाल

श्रुत्युक्ताग्निस्थानानि वक्त्रे हविर्निक्षेपस्थाने हविः सारग्राहकत्वात् दुताशजिह्वायस्य दर्भास्तव तनूरुहाणि रोमाणि ॥ ३२ ॥ रात्र्यहनी तमः प्रकाशधर्मके यज्ञकालात्मके तव विलोचने निमेषोन्मेषाभ्यां तयो रपितमः प्रकाशधर्मत्वात् परं ब्रह्म तव शिरः सूक्तानि वैष्णवादीनि सटाकलापः स्कंधकेशसंदर्भः सक्तदर्मरूपत्वात् सूक्ता

२०

स्ककुंडेत्यादिवत्वारिसंबोधनानि । स्ककुंडस्तु दंडस्य वराहमुखकारत्वात् स्कवः । सामस्वरारवधीरो गंभीरो नादो यस्य प्राग्वंशः पत्नीशालायाः पूर्वाभागाः पूर्वभागाः । गिशा लायाः प्राग्वंशः परिकीर्तित इति वचनात् । सका यो यस्य अखिलानि सत्राणि दशाहादीनि संधयो यस्य अखिलसत्रसंधेति पाठसंधामर्यादा इत्यर्थः । पूर्वस्मात्तौ धर्मः इष्टं श्रोतौ धर्मः तौ श्रवणो यस्य सत्वमसि सनातनात्मन्युत्पत्तेः ॥ ३४ ॥ तदुपपादयंति परं त्रैमेति पदानां क्रमाणां क्रमस्तनकांतः कांतवान्यद्वाप

स्ककुंडसामस्वरधीरनादप्राग्वंशकायाखिलसत्रसंधे । पूर्वस्मात्तौ धर्मश्च वणो सिद्धे वसनातनात्मन् भागवत्प्रसीद ॥ ३४ ॥ पदक्रमकांतमवतमंतमादिस्थितिं वाक्षरविश्वमूर्ते । विश्वस्य विघ्नः परमेश्वरोऽसि प्रसीदनाथो सिकरावरस्य ॥ ३५ ॥ दंष्ट्राग्रविन्यस्तमशेषमेतद्भूमंडलं नाथविभाव्यते ते । विगाहः पद्मवनं विलग्नं सरोजिनीपत्रमिवोठपंकम् ॥ ३६ ॥ ववादंष्ट्राग्रैश्च तपंकं सरोजिनीपत्रमिव ॥ ३६ ॥ श्रीकृष्ण

दक्रमो वेदाध्येत प्रसिद्धो कांतक्रमणस्य तत्संबोधनं भवंतं विश्वस्यातंसंहारकमादिजनकं स्थितिपालकं च विद्या इत्यन्वयः । अतः परमेश्वरोऽसि नाथश्च त्वमेवासि नाथ्यते प्रार्थ्यते इति नाथः प्रसीदसर्गार्थसिद्धिभावः ३५ किं वत तव दंष्ट्राग्रैर्विन्यस्तमेतद्भूमंडलं विभाव्यते प्रतीयते किमिव पद्मवनं विगाहो विहृतो अर्थाद्भूजं इत्यतः

विष्णु
२१

द्यावापृथिव्योर्यदंतरं अंतरिक्षं तव वपुषा व्याप्तं जगद्वाप्नोति समर्थो दीप्तयो यस्य हेतुः तज्जगद्वापि समस्तोति पाठस्तु सुगमः ३९
तद्वपुषा व्याप्तमित्युक्तं व्याप्य मे पश्यते तच्च परमार्थतो नास्तीत्याहुः परमार्थस्तमिति अन्यत्रेणास्ति किं वपुषा व्याप्तमित्युक्तं तत्रा
हुः तवैवैष महिमा मायानुभावः कोसौ येन माया नुभावेन वरावरं विन्यस्य तां संस्पृष्टः ३८ वरावरस्य माया विलसितत्वमेवाहुः य

द्यावापृथिव्योरतुल्यप्रभावयदंतरं तद्वपुषा तवैव व्याप्तं जगद्वाप्नोति समर्थो दीप्ते हिताय विश्वस्य विभो भवत्वं ॥ ३७
परमार्थस्त्वमेवैकानान्यास्ति जगतः पते तवैव महिमा येन व्याप्ते मेतच्च वरावरं ॥ ३८ ॥ यदेतद्दृश्यते तद् ते मेतज्ज्ञानात्म
नस्तव भ्रांतिज्ञानेन पश्यंति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ३९ ॥ ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदतदबुद्धयः अर्थस्वरूपं पश्यं
तो भ्राम्यन्ते मोहसंस्पृष्टे ॥ ४० ॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तैरखिलं जगत् ज्ञानात्मकं पश्यंति तद्रूपं परमेश्वर ॥ ४१ ॥

देतन्मूर्तेर्भूतात्मके रूपं दृश्यते एतज्ज्ञानात्मने ज्ञानघनस्य ज्ञानमयमेव ज्ञानात्मकं तवेति वा पाठः अयोगिनस्त्वज्ञा भ्रांतिज्ञा
नेन जगद्रूपं भूतमयं पश्यंतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इदं वाराहं रूपं तया लीलया द्युतमिति किं वक्तव्यं यतो वस्तुतस्तद्रूपव्यातिरेका ज्ञावपि ज्ञा
नात्मके मेव न वपुरित्याहुः ज्ञानस्वरूपमिति माह संस्पृष्टे संसारसागरे ॥ ४० ॥ ज्ञानात्मके मेव सर्वमित्यत्र सर्वविदनुभवप्रमा
ण्येति येषां ज्ञानं ब्रह्मवदं तं शास्त्रं वा तद्विदः श्रुतिश्च सर्वैरवलंब्यं ब्रह्मणो तदात्म्यमिदं सर्वमित्यादि ॥ ४१ ॥

२१

स्तुत्वा प्रकृतमाहुः प्रसीदेति सर्वसर्वात्मन्सकलजडाजडस्वरूपभवत्यस्मिन्निति भवो निवासस्तदर्थमुर्वमुद्गर एव शंसुखं नो
स्मभ्यं देहि धृतिपाठधारयत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सा प्रततवदमेव युक्तमित्याहुः सत्त्वोद्विक्त इति हाभ्यां अज्बवद्भित्तियदेष अज्ब
वनिले पदेष अज्बस्य हृत्पुंडरीकस्थलोत्पन्नवत्प्रकाशकृतिव त्रिषु लोकेषु यथाक्रमं व्याख्येयं तेनास्माकमभिप्रेतं पृथिव्यु

प्रसीद सर्वसर्वात्मन् भवाय जगतामिमां उद्धरो वं मे यातमसंज्ञो धेह्यज्बलोत्पन्न ॥ ४२ ॥ सत्त्वोद्विक्तोऽसि
भगवन्नो विंद पृथिवीमिमां समुद्गर भवायेश शशो धेह्यज्बलोत्पन्न ॥ ४३ ॥ सर्गप्रवृत्तिर्भवतो जगतामुपका
रिणी भवत्प्रेषा नमस्ते स्तु शशो धेह्यज्बलोत्पन्न ॥ ४४ ॥ एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः उज्ज
हार महीक्षि प्रन्यस्तवांश्च महां भसि ॥ ४५ ॥ तस्योपरि जलो घस्य महती नौ रिव स्थिता विततत्वा तु देह
स्य नमहीयति संप्लवं ततः क्षितिसमाकृता पृथिव्यां सो विनोद्ग्रीन यथा विभागं भगवान् ननादिः पुरुषोत्तमः ॥
४६ ॥ प्राक् स गदग्नानखिलान्पर्वतान् पृथिवीतले अमोघेन प्रभावेन ससज्जो मोघवाञ्छितः ॥ ४७ ॥ श्रीः

द्वरणादिकं ज्ञानासीति भावः ॥ ४३ ॥ एवास्तद्वैभवतः प्रवृत्तिर्जगतामुपकारिणी भवतु इति संबन्धः ॥ ४४ ॥ महती नौरिव वितत
त्वाद्विस्तृतत्वात् संप्लवं निमज्जनं नयति ॥ ४५ ॥ यथा विभागः यथा स्थानं ॥ ४६ ॥ गिर्य एव न संतिकान् विनोदित्यत्र आ
ह प्रागिति अमोघेनायर्थेन अमोघवाञ्छितः सत्यसंकल्पः ॥ ४७ ॥

विष्णु
२२

यथातथं यथावत्सप्तदीपात्मकं भूविभागं भूराद्यांश्चतुरो लोकान्यथा पूर्वसमकल्पयन् संकल्पेनैव सृष्टवान्पातालं न सह
भूवादीनां तदुच्यते यद्वा महलोकस्यापि संकर्षणमुखा निलाभाणां शून्यतया विनष्टप्रायत्वा चतुरो लोकानित्युक्तं श्रुतिश्चास्ति
यत्वंदमेसाधाता यथा पूर्वमकल्पयद्विचं नृपृथिवी वांतरिक्षमथोस्वरिति दिवः पृथगुपादानात् स्वशब्देन महलोक उच्यते
४८॥ तदेवं धरोद्धारो लोकरवनार्थं तावद्दरादेनोक्तः अथ तेनैव ब्रह्मरूपेण कृता देवा दिस्तृप्तिमाह उच्यते ॥ ४९॥ रजसा च

भूविभागांततः कृत्वा सप्तदीपात्मकं भूविभागं भूराद्यांश्चतुरो लोकान् पूर्ववत्समकल्पयत् ॥ ४८॥ ब्रह्मरूपधरो
देवस्ततो सौरजसा चतः। नकारस्तृप्तिं भागवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ ४९॥ निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सगक
मेणां। प्रधानकारणं भूताय तोक्ते सृज्यशक्तयः ॥ ५०॥ स्काररूपसृज्यपरिणामसामर्थ्यान्वयेव ॥ ५०॥

तः सृष्टिं चकारेत्युक्तं रजोगुणस्य कर्मासक्तिदुःखादिहेतुत्वाद्ब्रह्मणो नित्यं कर्मदुःखित्वादिप्राप्तिमाशंक्याह निमित्तमात्रमिति
असौ ब्रह्मरूपधरः सृज्यानां पदार्थानां यानि सर्गकर्मणि तेषां निमित्तमात्रं पर्यवत्संनिधिमात्रेण साधारणं कारणं न तु
प्रति सृज्यं स्वयं व्याप्रियत इति भावः। तदुक्तं यथा संनिधिमात्रेण प्रकृतं यज्जायत इत्यत्र सर्गल्युपलक्षणं याज्ञानादिकं
महात्म्यमपि बोद्धव्यं। तर्हि मुख्यं किं कारणमित्याह। मुख्यमसाधारणं कारणं उद्धृताः सृज्यशक्तयः प्रातीतिकस्वभावसं २२

तद्विष्णोति मात्रं मुक्ता विहाय परिणामार्थं नान्यदसाधारणं कारणमेव शक्ते किं स्वशक्त्या वस्तु सृष्टं वस्तुतां सूलतां नीय
ते यथा लणादिबीजे सृष्टस्मृत्या स्थितं मंकरादिपञ्चन्ये सति तथा तथा परिणमेतद्वत्। अतो नोक्तदोषद्वयार्थः ॥ ५१॥ ॥ इ
ति वैष्णवाकूष्मण्ड्यमंशेन तु यः ॥ ॥ अविद्या मुख्ययोः स्तिर्यग्द्वैतार्थं तसामपि। विस्तृतिः पंचमं प्राक्ता स्वमुखेभ्यस्त
थापरा। ब्रह्मरूपधरो देवः सृष्टिं चकारेत्युक्तं तत्प्रकारं जिज्ञासुः पृच्छति यथेति दाभ्यां असौ ब्रह्माभूयो

निमित्तमात्रं मुक्तैकं नान्यत्किं विदविद्यते। नीयते तपसां श्रेष्ठस्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां ॥ ५१॥ ॥ इति श्रीवि
ष्णुपुराणे प्रथमं शतं चतुर्थोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यथा ससर्ज देवो सौ देवर्षिपुत्रिदानवान्। मनुष्य
तिर्यग्वासादीन् ब्रह्मणो मसलिलो कसः ॥ १॥ यद्गुणं यत्स्वभावं यद्रूपं यजगद्विज। सर्गो देवो सृष्टवान्ब्रह्मा
न्मामावस्वविस्तरात् ॥ २॥ पराशर उवाच मैत्रेय कथयाम्येष शृणुष्व सुसमाहितः। यथा ससर्ज देवो सौ
देवादीन् खिलान् विभुः सृष्टिं चिंतयतस्तस्य कल्यादिषु यथापुरा। अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ३

मसलिलान्योकां सियेषां तान् ॥ १॥ यद्गुणमित्यादि गुणः सत्तादिः स्वभावः शीलं शांतघोरत्वादि इति यावत् रूपं द्विपात्रतुयादा
कारः यावद्गुणशीलाकारमित्यर्थः। अविद्यादिना सृष्टेः पूर्वे देवजीवानां कर्तृत्वमोक्तं तादृशं संभवात्प्रथममविद्याविभविमाह सृष्टि
ति अबुद्धिपूर्वकः अनवधानमूलः तमोमयोः विद्यावृत्तिरूपः यथापुरेण नैव सृष्टेः पूर्वपूर्वसंस्कारजन्यत्वेन प्रवाहानादित्वं सूचयति ॥

विष्णु.
२३

तमेवाहृतमइति अंधसंज्ञितः तामिस्त्रः अंधतामिस्त्रः पंचपर्वणिताम आदिष्टविशेषायस्याः सात त्रतमोदेहादावनात्म
न्यात्माभिमानः मोहस्तत्संबंधिषु पुत्रादिषु स्वाभ्यहमस्मीत्यभिमानः महामोहः शब्दादिभोगस्पृहादितामिस्त्रः तत्प्रतिघाते
क्रोधः अंधतामिस्त्रस्तदिनाशादिशंक्यान्त्यरक्षणद्यभिनिवेशः एते पंचविपर्ययाः पातं जले क्लेशाद्येनोक्ताः अविद्या
स्मितारगद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति ॥४॥ तदेवमविद्यायां प्रादुर्भूतायां प्रथममत्यंततमोमयं स्थावरसर्गमाह पंचधेति
सार्द्धेन तस्य ध्यायतः सतो नगात्मकः स्थावररूपः सर्गः पंचधावस्थितः वसगुल्मलतावीरुत्समस्तास्तेषां ज्ञातय इति पं

तमोमोहो महामोहस्तामिस्त्राद्यंधसंज्ञितः अविद्यापंचपर्वेषां प्रादुर्भूतामहात्मनः ॥४॥ पंचधावस्थितः सर्गोऽध्या
यतो प्रतिबोधनात् बहिरंतः प्रकाशश्च संवृतात्मानगात्मकः ॥५॥ मुख्या नगायतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वया ॥६॥

चमं शेषव्यमाणः पंचप्रकारेण ज्ञात इत्यर्थः पर्वतानां प्राग्वशह कृतत्वात्पक्षे वेदानंतरं ज्ञातस्थावरत्वाच्च नैतत्तत्तर्भावः तस्य
सामान्यलक्षणमप्रतिबोध्यवान्कोहमिति परामर्शश्च न्यः बहिः शब्दादिविषये अंतरे सुखादौ वा प्रकाशः प्रकृतज्ञानश्च
बहिरंतः प्रकाशश्चेति पाठे बहिरप्रतिबोध्यवानिति संबंधः अंतः प्रकाशोऽयस्य सुखादिसंवेदनादित्यर्थः
नगात्मकोऽगमनस्त्वभावः ॥५॥ खेदेवासर्गोऽज्ञातत्वान्मुख्याः प्राक्ता निगमनेति शेषः ॥६॥ श्रीगोपाल ॥

२३

मुख्यसर्गपरितोऽसर्गान्तरं ध्यायतस्तस्मात्किंविदुल्लसतिर्यक्सर्गो ज्ञात इत्याह तदंष्ट्रेति सार्द्धे स्त्रिभिः तं मुख्यसर्गमसाधकं पुन
पार्थहीनं दृष्ट्वा अपरसर्गममन्यतदध्यायः अमन्यत परं पुनरिति वा पाठः तिर्यक्त्वोत्तमवर्तत इति संधिरार्थः तिर्यक्त्वोत्तमव
र्तत इति पाठे तस्य ब्रह्माण्डस्तिर्यक्त्वोत्तमवर्ततः सम्यज्ज्ञातत्वात्सर्गोऽपि तिर्यक्त्वोत्तमोऽभिधीयते उपवारादतः पंडितं तथा हि बुद्धिकर्मद्वये
चित्रप्रबोहं बुभित्वा लने स्रोतो गतो समुद्रे वसांतमिच्छति सूर्य इति शङ्खमहार्णवः तथा वव्रक्षणाः बुद्धिकर्मद्वयवित्तानि

तदंष्ट्रसाधकं सर्गममन्यत परं पुनः तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्त्वोत्तमवर्तत ॥७॥ यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तः सति
र्यक्त्वोत्तमस्ततः स्मृतः ॥८॥ पञ्चादयस्ते विख्यातास्तमः प्रायाः ह्येवेदिनः उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥९॥

तिर्यक् अंतरालस्थितानि यदा तदा ज्ञात इत्यर्थः ॥७॥ तिर्यक्त्वोत्तमवर्तत इत्यंतरमाह यस्मादिति तिर्यक्प्रवृत्तमाहारातिर्यस्य सः ॥८॥
ते तत्सर्गभवाः पञ्चादयः आदिशब्दात्पञ्चादयः तेषां लक्षणं तमप्रायाः तमोऽधिकाः अवेदिनः अनुसंधानशून्याः तथा वश्रुतिः
अथेपापश्रुतामशानापि पापेण व अभिज्ञानं विदंति न विज्ञातं पश्यंति न विदुः श्वस्तनं न लोका लोकाविति उत्पथग्राहिण
उन्मार्गवर्तिनः भस्यादिविवेकहीनविज्ञातं न इत्यर्थः अज्ञाने मिथ्याज्ञाने सम्यग्ज्ञानाभिमानिनः ॥९॥

विष्णु०
२४

अहं कृताः साहंकारमेव कृतं कर्मयेषां अहं मानाः अहंकार एव मानो बोधो येषां ते अष्टाविंशतिभिर्वर्धैः सिद्धिभिः रचिताः। वधश्च
सांख्योक्ता एकादशोद्विधाणां वाधिर्या एकादशबुद्धैर्नवतुष्टयोऽष्टौ सिद्धिर्विपर्ययाश्चेत्येवमष्टाविंशतिः। यद्यप्येते मनुष्याणां
मपि तथापि पशूनां वाङ्मनसां देवमुक्तं अष्टाविंशद्विधात्मका इति पोठः अष्टाविंशतिभेदश्च भागवते तिरश्चामष्टमः सर्गोऽष्टा
विंशद्विधो मत इत्यत्र भागवते विवृतास्ततो ज्ञेयाः। अतः सुर्यादौ प्रकाशः प्रकृतं ज्ञानं येषां ते आस्ताश्च परस्परं। अन्योन्या

अहं कृता अहं मा । ना अष्टाविंशदधान्विताः । अंतप्रकाशास्ते सर्वे आद्यताश्च परस्परं ॥१०॥ तमप्यसाधकं भवा
ध्यायतो न्यस्ततो भवत । उर्ध्वस्रोतस्तृतीयस्तु सात्विको हि भवति ॥११॥ ते सुखप्रीतिबहुका बहिरंतश्च नाद्यतः ।
प्रकाशा बहिरंतश्च उर्ध्वस्रोतो भवा स्मृताः ॥१२॥ प्रकाशा इति १२ ।

भिजात्यस्वभावानभिज्ञाः ॥१०॥ त्रिर्यस्सर्गापरितोषात् पुनर्ध्यायतो देवसर्गो भूदित्याह । तमपीति त्रिभिः । उर्द्धं उपरि देहस्य
स्वोत्तम आहाराग्रहाणं यस्य सः वृक्षादीनां तथात्वमपि नृणां देवाणां च ते अमृतं तददर्शनादेव तत्तत् । तथा नृश्रुतिः । नह वै देवा अ-
भ्रंति नापि पितृन्ति एतदेवा मृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति सात्त्विकं सुखप्रकाशादिबहुलं उर्ध्वमधिकं यथा स्यादवमवर्त्तन ॥११॥ तदेवाह त-
इति सुखं विषयेन्द्रियसंयोगजं प्रीतिस्तन्निमित्तोदरपतनं बहुलायिषां तेषां शब्दोद्यतः सुखादेव नावृता अनमृतज्ञानात् तत्रेह तु

तुल्यात्मकस्तुत्याधारः। तुल्यात्मन इति क्विस्यात्स्तदा ब्रह्मणो विशेषणं आह तस्मिन्निति ॥१३॥ तत्राप्यसाधकः परितो
षणमनुष्यसर्गकृतवानित्याह ततो न्यमिति वतुभिः मुख्यसर्गादिसंभवानसाधकान्मत्वामनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्या
न्येषां धर्मासाधकत्वात् ॥१४॥ सत्याभिध्यायिनः सत्यसंकल्पस्य भगवध्यानशीलस्य वा अथक्ता इति मुख्यसर्गादिसर्गवि
समानं तथैव वाप्युः। अथक्ता ज्ञायते वास्य मनसा यद्यदि कृतिः। वशीकृतत्वाच्च गुण्यात्साक्षात्सत्त्वात्त्वभावत इति। प्रादुर्भू
तुल्यात्मकस्तृतीयस्तदेव सर्गस्तयस्मृतः। तस्मिन्सर्गे भवत्प्रीतिर्निष्पत्तेर्ब्रह्मणस्तदा ॥१३॥ ततो न्यंसतदा
दध्योसाधकंसर्गमुत्तमं। असाधकांस्ततान्ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसंभवान् ॥१४॥ तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभि
ध्यायिनस्ततः। प्रादुर्भूतस्तदा यक्ताद्वर्गोत्तमस्तसाधकः ॥१५॥ यस्माद्वर्गव्यवर्ततततो वर्गोत्तमस्ततो। ते
व प्रकाशवद्भूतमादि त्तरजोधिकाः। तस्मात्ते दुःखवद्भूताभ्योभ्यश्चकारिणः। प्रकाशावद्भिरंतश्चमनु
ष्याः साधकास्तते ॥१६॥ ततोभ्योभ्यःकारिणः कर्मशीलाः साधकाः कर्मज्ञानाधिकारित्वात् ॥१७॥ श्रीकृष्ण
तःसर्गइति शेषसाधकः पुरुषार्थस्येति शेषः ॥१५॥ यस्माद्वर्गव्यवर्तततस्मात्ते साधकसर्गजाना अर्वाक्त्वात्
सर्वान्वयः प्रकाशः सत्वं तत्त्वबुराः अतो बहिरंतः प्रकाशः ततो ॥१८॥ इति साधकसंधिरार्षः। ततो दुःखवद्भूताः रजोधिकाः

विष्णु

२५

षडेत्रेति द्वितीयाध्यायोक्तैः सह षडेते सर्गाः । तथा हि इंद्रियदेवतासर्गस्य बाह्यदेवतासर्गोऽप्येकं इंद्रियसर्गस्य सहाभेदः अविबक्ष्य
ते अहंकारविद्यासर्गयोर्बुद्धिभेदसर्गत्वाद्बुद्ध्यात्ममहत्त्वसर्गतिर्भावः । भौतिकब्रह्मांडसर्गस्य भूतसर्गतिर्भाववत्सतिः
हत्त्वभूतेंद्रियसर्गत्रयः मुख्यतिर्यङ्मनुष्यसर्गश्च त्रय एव षडेते सर्गाः कथिता इत्यर्थः । सप्तेति क्रमेति षोडशमुख्यति
तिर्यक्भूतसर्गाश्चत्वारः द्वितीयाध्यायोक्तमहत्त्वभूतेंद्रियसर्गाश्च त्रय इत्येवं सप्ततानेवावांतरभेदविवक्षयान्

इत्येते कथिताः सर्गाः षडत्रमुनिसत्तम । प्रथमो ब्रह्मणः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तसः ॥११॥

तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः । वैकारिकस्तृतीयस्तसर्गोऽप्येकस्तस्य ॥१२॥

इत्येषः प्राकृतः सर्गः संभूतोऽबुद्धिपूर्वकः । मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तस्य मुख्या वैष्णवाः स्मृता ॥१३॥

विविधानां प्रथमो महत्तद्विचारादशरीराभिमानिनो ब्रह्मणो महत्त्वं सम्यगव्यक्तलिंगशरीरमेता ब्रह्मणः सर्ग इ
त्यर्थः । यद्वा ब्रह्मापरमात्मा तस्मान्महत्तः सर्ग इत्यर्थः ॥११॥ देवतासर्गभेदविवक्षया इंद्रियसर्गस्य वैकारिकत्वमुच्य
ते ॥१२॥ इत्येषः प्राकृतः प्रकृतीनां ब्रह्मांडकारणानां सर्ग इत्यर्थः । अबुद्धि रविद्याप्रकृतिस्तत्सर्वकः संभूतः यद्वा बु
द्धिकर्म हतत्वं तत्पूर्वकस्तदादिरित्यर्थः । पंचपर्वाविद्यासर्गस्य महत्त्वसर्गात्पातान्मुख्यसर्गमाह मुख्यसर्ग इति ॥१३॥

२५

तिर्यक्पञ्चदशैरव्योनिः कारणं यस्य सतिर्यग्योनिः स एव तिर्यग्योनिः स्वार्थेऽप्यत्र तिर्यग्योनिः इति षोडशवर्णनं त्रयः संप्रथमः सर्ग
उच्यते इत्यर्थः । ततोऽहंकारसामिति संधिरार्थः । तद्वर्धस्त्रेतासामिति षोडशवर्णनं त्रयः संप्रथमः स्मृतः ॥२०॥ सात्विकताम
सोभयस्वभावदेवसर्गमाह अष्टम इति । सखायुपराणविवृतः अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सर्वज्ञोऽवस्थितः । विपर्यये एवाशक्त्यासि
द्धा तु ह्यातथैव । स्वावेषु विपर्यासं तिर्यग्योनिषु शक्तिः । सिद्धात्मना मनुष्येषु तु ह्यातथैव । इति सानुग्रहः सर्गः
स्वावेषु तिर्यक्स्वतमः पापकृतातामसः । देवेषु मनुष्येषु वसिष्ठिरूपसत्त्वपापकृतासात्विक इत्यर्थः ॥२१॥ पंचैते मुख्य

तिर्यक्स्वतस्तस्यः प्रोक्तस्तैर्यग्योनिः स उच्यते । तद्वर्धस्त्रेतासामिति षोडशवर्णनं त्रयः संप्रथमः स्मृतः ॥२०॥ ततोऽहंकारसामिति
सप्तमः सानुग्रहः । अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्विकतामसश्च ॥२१॥ पंचैते वैकुण्ठाः सर्गाः प्राकृतास्तत्रयः स्मृताः । प्राकृ
ते वैकुण्ठश्चैव कोमारो नवमः स्मृतः ॥२२॥

सर्गादयो वैकुण्ठा वैकुण्ठिजन्याः देवतासर्गांतरमाह प्राकृत इति रुद्रसन्तकुमारादीनां सर्गाः प्राकृतो वैकुण्ठश्च तत्र सन्तकुमा
रादीनां सर्गा वैकुण्ठो वैकुण्ठिभूतेन ब्रह्मणा कृतत्वात् रुद्रसर्गः प्राकृतः प्रकृतिः स्वयमेवाकृतत्वात् । तथा च वक्ष्यति प्रादुरा
सीत्यभारककुमारो नीलको हित इति अन्येत्याहुः । रुद्रसर्गो वैकुण्ठतर्जनकत्वात् प्राकृतः सन्तकुमारादीनां सर्गो वैकुण्ठ
एव वैकुण्ठतर्जनकत्वादिति अन्यरूपसंहारमाहुः । प्राकृतस्त्रिविधः वैकुण्ठः पंचविध इत्यष्टविधः सर्ग उक्त इति शेषः कोमा
रो नवम इति अयं तु प्राकृतः एव तथा च कर्मपुराणे महादिसर्गमभिधाय नवमश्चैव कोमारो प्राकृतो वैकुण्ठास्त्रिमे इति ॥२२॥ ॥

विष्णु०
२६

जगत्सृजतर्देशस्य जगतो मूलहेतवः। एतेन वसर्गाः समाख्याता इत्यन्वयः॥ २३॥ ब्रह्मणः शरीरादिस्तरेण स्तृष्टिबु कुमादोताव
त्समि मित्रा मानसी स्तृष्टि मनुवदतिकर्मभिरिति द्वाभ्यां पूर्वैः कर्मभिः भाविता अधिवासिताश्च अतस्ताः प्रजाः संहार उपसंहारो
अपितयाख्याततत्कर्मनुसारिण्या बुद्ध्या संस्काररूपेण स्थितयानि मुक्ता नितरां अविमुक्ता जज्ञिरदितिर्दि। तीयेनान्वयः

इत्येतत्समाख्यातानवसर्गाः प्रजापतेः। प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः। सृजतो जगदीशस्य किमन्यद्वो
तुमिच्छसि॥ २३॥ मैत्रेय उवाच ॥ संक्षेपात्कथितः सर्गादेवादीनां त्वयामुने। विस्तराच्चोतुमिच्छामित्यने। मुनिवरात्त
म॥ २४॥ पराशर उवाच ॥ कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशला कुशलैस्तुक्ताः। व्याख्यातया ह्यनिमुक्ताः संहारे ह्यप्यसं
हृताः। स्थावरांताः सुराद्याश्च प्रजाजलंश्चतुर्विधाः। ब्रह्मणा कुर्वतः स्तृष्टिं जज्ञिरमानसीस्तुक्ताः॥ २५॥ ततो देवा
सुरपितृन्मानुष्यांश्चतुष्टयं। सिंष्टस्करं भांस्येतानि स्वमात्मानमप्युजत॥ २६॥ स्यंभः स्विति वार्थः २६

२४॥ सुराद्याः सुरनरतिर्यक्स्थावर एवंचतुर्विधा जरायुजादिभेदेन चतुर्विधा जरायुजादिभेदेन चतुर्विधाः मानसीर्मान
स्यः॥ २५॥ शरीरस्तृष्टिमाहृत इति यावदध्याय समाप्तिः देवादींश्चतुष्टयं चतुर्विधाः संहारोपसंहारोऽपि स्यंभः संहारोऽपि स्यंभः संहारोऽपि स्यंभः
मनोऽप्युजत। समाधत्त इत्यन्वयः। तानि वा एतानि वत्तार्यं भांसि। देवामनुष्याः पितरो सुरा इति श्रुतेः देवादीनामंभः संहारोऽपि स्यंभः

२६

तमसो मा ज्ञातेशः स्तृष्ट्या स्तृष्टवशा दुद्रिकाभूत्। तत उद्रिक्त तमो मा ज्ञातः॥ २७॥ तमो मा ज्ञातमिहांतनुमिति विशेषणात् तमो मय
भावमुत्सर्जत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि विभावीरात्रिभूत्। श्रुतिश्च सातमिस्त्राभवदिति॥ २८॥ अन्यदेहस्य सात्विकभावे
स्थितः सिंष्टस्करः प्रीतिं सुखमवाप मुखतः। मुखात्संभूता मुखादेवानस्तृजदिति श्रुतेः॥ २९॥ सत्प्राय प्रकाशात्मकराद्यादि
युक्तात्मनस्तमो मा ज्ञात उद्रिकाभूत् प्रजापतेः। सिंष्टस्योर्जघनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरेततः॥ ३०॥ उत्सर्जत तत्तां तु
तमो मा ज्ञातमिहांतनुं। सातुत्यकातनुस्तेन मैत्रेया भूदिभावरी॥ ३१॥ सिंष्टस्करन्यदेहस्थः प्रीतिमापततः सुराः। सत्प्र
सत्त्वोद्रिक्तः समुद्रतामुखतो ब्रह्मणो द्विज॥ ३२॥ व्यक्ता सापितनुस्तेन सत्प्रायमभूदिति॥ ततो हि बलिनो रा
त्रावमुष्मन् देवतादिना॥ ३३॥ सत्प्रमात्रात्मिकमिव ततो न्याजगृहेतनुं। पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे
॥ ३४॥ उत्सर्जपितृस्तृष्ट्या ततस्तामपि सप्रभुः। सावोत्सृष्टा भवत्संध्यादिननक्तान्तरस्थितिः॥ ३५॥

यनस्योपयोगमाह। ततो हीति। यतस्तमो मयारात्रिभूतायास्तनोर्ज्ञातास्ततो सुरारात्रो बलिनः एवं सुरेश्व
पिज्ञेयं॥ ३०॥ सत्त्वोद्रिक्तः सात्विकं तनुं मनुष्यां जगदेगृहीत्वा वात्मानं जगतः पितृवन्मन्यमानस्य पितृमाभ्यां
पितरो ज्ञाताः। ३१ दिननक्तान्तरस्थितिः। आदौ दिततो नक्तं तयो रतरे स्थितिर्यस्याः सा सायं संध्येत्यर्थः॥ ३२॥

विष्णु०
२९

आद्यद्वयेन न तत्तद्विद्यागणवन्तु न तु त्यागो स्त्रीति सूचितं । ज्योत्स्ना प्रभातं ज्योत्स्ना मरीचिः किं न स्यादित्यत आ
ह प्रागिति ३३ । संध्या समये संध्या योगोपलक्षितेऽपराह्णपितरो बलिन इति पूर्वणात्वयः । अपराह्णः पितृणां मिति श्रु
तेऽतस्माज्ज्योत्स्ना द्वा मासंध्या समया ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणस्तु शरीराण्युपासनार्थं कैयुं त्रिगुणायाश्च याणि ज्योत्स्नारा
जसीराविस्तारमसी अहः संध्ये सात्विका विंति विभागः । ३५ ॥ ततस्तनोरन्यां ततस्तनुग्रहात् पार्थिव भूधा नुक्षपत्
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगद्देसतनुं ततः । रजोमात्रात्कटाजानामनुष्यादिजसतम । तामप्याशुसतया जत
नुमाद्यः प्रजापतिः । ज्योत्स्ना समभवत्सा पि प्राक् संध्यायाभिधीयते ॥ ३३ ॥ ज्योत्स्ना द्वा मवर्षात्मिनी मनुष्याः पितर
स्तथा मैत्रेयसंध्या समये तस्मादेते भवंति वै ॥ ३४ ॥ ज्योत्स्नारात्र्यदनी संध्या वत्वार्येता निवैविभोः । ब्रह्मणस्तु शरी
राणि त्रिगुणायाश्च याणि व ॥ ३५ ॥ रजोमात्रात्मिकामवततो न्यां जगद्देतनुं ततः कृद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः
३६ ॥ सप्तसामानंधकारेथ सोऽसृजद्गवांस्ततः विरूपाः श्मश्रुला जातास्तः संध्यावततं विभुं ॥ ३७ ॥ मैवंभोरक्ष
तामेष येरुक्तेराक्षसास्ततः । ऊचुः स्वादामद्व्यन्ये ये ते यक्षस्तु यक्षणात् ॥ ३८ ॥ ३० नमो नारायणाय
तोपवासादयः । तयास्तु धाकोपस्तये वततो व्याप्तः स नंधकारेऽसृजदिति उक्तेरणात्वयः ३६ । ततोऽन्तरमभ्यधावतं भक्षयि
तुमिति शेषः ३७ । तेषां मध्ये ये रक्षतामिदं युक्तं तेषां सायेरवा दामद्व्युक्तं यक्षमक्षणाध्वसायाश्चैजक्षमक्षहसन् योरित्य

रा-

स्वर्णयज्ञेन तस्मात्पुण्यकारः सा साहस्रगणार्धशश्च भवेन्नपरा
सत्तार्थः परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ३८ ॥ श्रीरामस्य

अथातान्दृष्ट्विस्तस्यासंतोषेणोक्तेः शीर्यंत अदीप्यंतेत्यर्थः शिरसोहीनाः शीर्णाः संतः पुनस्तस्य शिरसमोरोहंत
समारूढाः सर्पणात् शिरसमोरोहणात् हीनत्वाच्चिरत्वाच्चिरदिति शेषः । ३९ । क्रोधात्मनः क्रोधस्वभावात् व्यत्ययश्च
दसः कपिशेन पिंगलेन वर्णेन उपलक्षिताः भूताः प्राणि विशाखाः । ४० ॥ गां वाक्यं तेषां पिबतो गा यत इति यावत् । उक्तं म
पार्थ निरुक्त्वा स्पष्टयति पिबत इति यतो गां पिबते जज्ञिरेते न गंधर्वाः । ४१ ॥ तच्छक्तिवोदितः तेषां सृज्यानां शक्ति
अपियानथ तान्दृष्ट्वोक्तेः शीर्यंत वेधसः । हीनाश्च शिरसोभूयः समारोहंत तेशिरः । सर्पणात्ते भवन्स
पाः हीनत्वाद्दस्यः स्मृताः । ततः क्रुद्धो जगत्त्रशक्रोधात्मानो विनिर्ममे । वर्णेन कपिशेनोयाभूतास्ते पिशो
नः ॥ ४२ ॥ धयेतो गां समुद्रता गंधर्वास्तस्य तत्क्षणात् पिबतो जज्ञिरेवाव गंधर्वास्तेन ते द्विज ॥ ४३ ॥ एता
निसृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा तं किंवोदितः । तत्स्वच्छंदतो न्यानि वयां सिवयसोऽसृजत ॥ ४४ ॥ अवयोव
क्षसश्चक्रे मुतो रवंजाः ससृष्टवान् । सृष्टवानुदराद्वाश्वपार्श्वभ्यां व प्रजापतिः ॥ ४५ ॥ श्रीराम
भिः प्राक्कर्मसंस्काररूपाभिः प्रयुक्तः सन्नतत्तद्विद्युक्तैः सवन्निभैरानि सृष्ट्वा सामान्यवन्नत्वात्वं हत्वं स्वच्छं
दत्तस्त्रतकर्मवशादव उत्पत्त्ये कृयावयसो मुखान्तरमक्षणाध्वस्ययतेः करणोऽसृ ततस्य रूपं । यद्वावयसो दे
हावस्थाविशेषणात् वयां सिपक्षिणः । ४२ ॥ अवयोवीर अजान्तर पार्श्वभ्यां वगोव एव ॥ ४३ ॥ श्रीकृष्ण

ताश्च

विष्णुः

२८

अथ तत्रार्द्राभ्यश्च जातजातीयानन्यं कृन्तुगविशेषान् अस्याः प्राणिजातयस्ताश्च ४४॥ तदेवं कल्पस्यादौ देवपशून् अ
षधीश्च सृष्ट्वा अनंतरं त्रेतायुगमुखे प्राप्ते सति सम्यग्राभ्यारणयवस्थया तदा ध्वरसाधनतया युयोजसत्तयुगयज्ञस्याप्र
वृत्तेः ४५॥ अथ ग्राभ्यारणयोर्भेदमाह गौरिति द्वाभ्यां पुरुषो मनुष्यः तस्य नरमेधे पशुलकल्पनात् ४६॥ अथापदाया प्रादि
ॐ षधः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे । त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तमः । सृष्ट्वा पशून् अषधीः सम्यक्
युयोजसत्तदा ध्वरे ॥ ४५॥ गौरजः पुरुषो मेषो अश्वाश्च त्रैर्गर्भाः । एतान् ग्राम्यपशूनां द्वा राराण्यांश्च निबोध
मे ॥ ४६॥ अथापदं द्विपुरं हस्तीवानस्पतिपंक्ताः । औं उदकाः पशवः षष्ठा सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ४७॥ गाय
त्रं वक्रवश्चैव त्रिवृत्सामरथांतरं । अग्निष्टोमं वयज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥ ४८॥ यजुंश्चित्रैष्टुभं चंदः सो
मं पंचदशतथा । बृहत्सामतथोक्थं वदक्षिणादस्तु जन्मुखात् ॥ ४९॥

मांसादः द्विमुखो रोगव्यादिः नपुंसकमिति पाठे पाशुजातमिति विशेषः । उदकाः कूर्मादयः सर्पिः स्तिपाः सर्पगोधादयः ४१
पूर्वादिमुखेभ्यः स्तृष्णिमाहवतुर्भिः । गायत्रेव गायत्रं चंदः ॥ ४२ ॥ वक्रकृवेदनिवृत्ततामंस्तावसाधनभूतानामृवात्रिरावृत्त्या
गीयमानानां समुदायं रथं तं सामविशेषं याज्ञानां मध्येऽग्निहोमं सोमयागसंस्थाविशेषं ॥ ४३ ॥ यजुंषियदु
र्वदं त्रिष्टुबं त्रैष्टुभं स्तोमस्तोमारख्यं पंचदशावृत्तं बृहत्साम सामविशेषं उक्थसोमसंस्थं यागं ॥ ४४ ॥ राम

२८

सामानिसामवेदस्तोमस्तोमारव्यसप्तदशंस्मृतं सामवेदसामविशेषं अतिरात्रे सामसंस्थाविशेषं । ५० । एकविंश एकविंश
त्यावृत्तं साम अथर्वाणं वेदं आत्तेर्यामाणं सामसंस्थाविशेषं अनुष्टुभं छंदः वैराज्यं साम । ५१ । सर्वेषां भूतानां कर्म स्वभावादि
वक्तुं पूर्वाक्त्वं वेदं संप्रप्रवामनुवदति उच्यवानीति सा ईश्वरिभिः उच्यवानीनां प्रसूयति देवा सुरादीनि कल्पस्य ब्रह्मदि
नस्योदौ । ५२ । नराश्च जघनामनुष्यविशेषाः किं नराश्च श्वमुखामनुष्यविशेषा एव नराश्च जघनेषु स्यात्किं नराश्च मुखे नरी

सामानिजगतीच्छंदस्तोमंसप्तदशंतथा। वैरूपमतिरावंपश्चिमादस्तजन्मुखात्॥५०॥ एकविंशमथर्वा
णमाप्तेर्यामाणमिव। अनुष्टुभसंवेराजमुत्तरादस्तजन्मुखात्॥५१॥ उवाचवानिभूतानिगात्रेभ्यस्तस्य
जज्ञिरे। देवासुरपितृनृष्टष्ट्रामनुष्यांश्चप्रजापतिः॥ततःपुनःससर्जदोसकल्पस्यपितामहः॥५२॥ यक्षा
न्यशावानांधर्वाः। नृथैवाप्सरसांगणान्। नरकिंनररक्षासिवयःपशुमृगोरगान्॥५३॥ अव्ययंवयं।
यंवैवयदिदंस्थाणुजंगमान्। उत्ससर्जतदाब्रह्माभगवानादिकृद्भिर्भुः॥५४॥ तेषाम्येयानिकर्मणि
प्राक्स्तृष्ट्यै। प्रातिपदिरेतान्येवप्रतिपद्यंतेस्तृज्यमानाःपुनःपुनः॥५५॥ ओजमोनारायणाय॥

स्यभिधानात् नव्यस्य व्यंशं स्थाप्यतिगच्छति व्यंशं जंगमं यद्वा प्रत्ययं विरुद्धं व्यंशं तद्विपरितं प्रादिः प्रथमस्तद्विरुद्धाश्चिन्त्याः
वाक्सास्तद्विरुद्धाश्चिन्त्याः वाक्सास्तद्विरुद्धाश्चिन्त्याः वाक्सास्तद्विरुद्धाश्चिन्त्याः

विष्णु प्र.

२७

कर्माण्येवाह हिंसाहिंसेहिंस्रंमारकं अहिंस्रं तद्विपरीतं कपिकर्म मृदंसदयं कुरुतद्विपरीतं मानसं कर्म कृतं सत्यं अमृतं तद्विपरीतं वायु
कर्म क्वचित् हिंस्रमपि धर्मः यथा ग्रीष्मो नीयपश्चालं भनं अहिंस्रमपि परस्त्री गमनमधर्मः कविनृजपि कर्म राज्ञां गौरादिरक्षण
मधर्मः कवि कूरमपि धर्मः यथा राजा दुष्टशासनं कविस्त्यमधर्मः यथा ब्राह्मणवधात्तै असत्यमपि धर्मः ब्राह्मणवधप्रोक्षितद
नुरक्षणो धर्म एवैत्यतो धर्मो धर्मो वितितयो हिंसा हिंजन्ययोः प्रथमं गृह्यंतं द्वितीयं हिंसादि कर्म संस्कारे भाविता तस्मादद्यापि
यायदासनाभाविनस्तेमेतदेवोच्यते ॥५६॥ एवं तदासनानुसारेणैव द्वादि यार्थेषु भोग्येषु नानात्वममृतमन्नं फलं हृणमित्यादि

हिंसा हिंसे नृदकूरे धर्माधर्मो नृतानृते । तद्भावितप्रपद्यते तस्मात्तत्र स्यरो नृते ॥५६॥ इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु वस
प्रभुः । नानातं विनियोगं वधाते विसृजत्वयं ॥५७॥ नामसूत्रं भूतानां कृत्यानां च प्रवर्तनं । वेदशस्त्रेभ्यः शब्दोद्देशादीनां चकार सः ५८

विभागेन अनेकत्वं यद्वा इन्द्रियेषु तदर्थं पुनः नानात्वं प्रोचिदित्वा शब्दादित्यविभागं भूतेषु नानात्वं भूतसमुद्रज्योतिर्लोकानि
भोगस्थानविभागं शरीरेषु नानात्वं द्विषां चतुष्पादादिभोगाय तन्निविभागं विनियोगं च अनेन जीवने दं कार्यमित्या
दि । तत्तत्कर्मानुसारेण धाता स्वयमेवाह्यजतः ॥ ५७ ॥ देवादीनां भूतानां सर्वेषां नाम इन्द्राग्नि यमेत्यादिरूपं ब्रह्म
स्तत्त्वादि कृत्यानां वर्षणादहनादीनां प्रवर्तनं यत्तद्विद्वदधीत्येवमादि वेदशब्देभ्य एवाहो ब्रह्मायकारित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ब्रह्म

22

किं च ऋषीणां नामानि वसिष्ठादीनि तस्माद्वाविशिष्टा ब्रह्मकार्यद्वय्यादिविनियोगयोग्यानि वेदेयथाकृतानि तथैव कृतवान् ॥ ५७ ॥
 तेनैवादीनामनित्यानां कथं वेदेनाभिधानमित्याशंक्य प्रवाहनि त्यत्वं दृष्टं तेन दर्शयति यथेति यस्मिन्वसंतादा कृतो यानि
 कृतुलिंगानि युष्मत्फलादीनि पर्यपेतस्य तैः पुनरावृत्तौ पतानितानि तज्ज्ञातीयान्येव दृश्यन्ते यथायुगादिषु युगमन्वतरकल्पा
 द्यावर्तेषु भवादवादयः तथा अनादित्वाद्देन निवेद्यन्त इत्यर्थः ॥ ६० ॥ उपसंहरतिकरोतीति सिद्धं शासर्गोपाशक्तिः सगोवि

ऋषीणां नामधेयानियथावेदश्रुतानिवै । यथानियोगयोग्यानि सर्वेषामपि सो करोत ॥ ५० ॥ यथार्तवृत्तुलिङ्गा
निनानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावायुगादिषु ॥ ५१ ॥ कोऽप्येवंविधांस्तृप्तिं कल्पेदसि पुनः
पुनः । सिद्धिं क्षां शक्तियुक्तौ सौ सृज्य शक्तिप्रतोदि ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमं शतं पञ्चमोऽध्यायः ॥
॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ अर्वाकरोतस्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः । ब्रह्मन्विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा तस्मै सृज्यथा ॥ १ ॥

धानसामर्थ्यावताभ्यां युक्तः सद्भ्यानां शक्तिरदृष्टंतया प्रबोद्धः सद्भूतः ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीरत्नगर्भमहाचार्यकृत
यावैष्णवाकृतचंद्रिकायां प्रथमं पंचमोऽध्यायः ॥ पञ्चेवाक्स्मृतं सांसार्यवर्णकमादिवर्ण्यते । सत्तादिगुणभावनग
तिरप्यमरादिषु । सर्वात्यतिमन्त्रिमित्रादृष्टसाधनानां मनुष्याणां तद्वर्णभ्रमादीनां वस्तुस्थितिर्नैवः पृच्छति श्रवणमिति ॥ १॥

विद्युः प्र०

30

विष्णु० प्र० ३०
विस्तरं ब्रूहीति यदुक्तं तदेव विष्णोः त्रिष्येति ॥ २ ॥ जगत्सि सृष्टोः सत्याभिध्यायिनः सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मण इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ३ ॥ ताश्च त्रैमुखादिभ्यः सृष्ट्याः प्रजाः इदं प्रसिद्धं वा तुर्वण्यं च तारो वर्णा इत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतदेव विभागनस्य ष्यति ब्राह्मण इति पादोक्तं ॥ वि० वक्षस्तुलतो मुखतश्चेत्यस्य ब्राह्मणादिभिः प्रातिलोम्येन संबंधः ॥ तत्तत्स्थेः प्रज्ञा जनमाह ॥ यज्ञेति ययानवर्णानस्तज्जद्यद्गुणाश्च महामुने ॥ यज्ञे तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां तदुच्यतां ॥ २ ॥ पराशर उवाच ॥ सत्याभिध्यायिनस्तस्य सि सृष्टो ब्रह्मणे जगत् ॥ अजायत हि जश्चेष्टसत्त्वोद्विक्ता मुखा प्रजाः ॥ ३ ॥ वक्षसोरजसोद्विक्तास्तथान्या ब्रह्मणा भवन् ॥ रजसा तमसो वैवसमुद्विक्तास्तथा तनूः ॥ ४ ॥ पद्भ्यामन्याः प्रजा ब्रह्माससर्जद्विजसत्तम ॥ तमप्रधानाः स्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियो वैश्याश्च द्राश्च द्विजसत्तम ॥ पादोरुवक्षस्तुलतो मुखतश्च समुद्भूताः ॥ ५ ॥ यज्ञनिष्पत्तेर्ये सर्वमेतद्ब्रह्मावकारवै ॥ चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसाधनमुत्तमं ॥ ६ ॥ यज्ञो राध्यायितदेवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः ॥ आप्याययंत धर्मज्ञयज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ७ ॥ यथैवैतत्तादभावः कर्मणि स्यादिति सूत्रेण जैमिनिः श्रद्धया ध्ययनाभावाद्यज्ञाधिकारं न मन्यते तथा पि द्विजभुशपाद्वारा तत्साधनत्वाद्यज्ञादिषु साक्षादनधिकाराच्चन विरोधः ॥ ६ ॥ यज्ञनिष्पादनस्योपयोगमाह ॥ यज्ञे रितित्त्वादेवास्ता यज्ञकचः प्रजास्तपयंति अग्नौ प्रास्ता द्रुतिः सम्यगादित्यामुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाः ॥ अतो यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ७ ॥

यज्ञेषु श्रेष्ठाधिकारिणो दर्शयति निष्पाद्यं तदिति स्वधर्मेषु श्रेष्ठेषु स्मार्तेषु याभिरतैः विशुद्धावरणायैतैर्निर्गतैः विशुद्धावरणोपेतैः
तिपाठः सुगमः सद्भिर्विद्वद्भिः सन्मार्गगामिभिः सन्मार्गः सदाचारः मोक्षप्राप्त्युपाया वा तद्गामिभिः ॥८॥ अतो धर्माधिकारित्वान्मा
नुष्यां स्थाति । स्वर्गापवर्गाविति मनुष्यान्मानुष्यं प्राप्य अभिरुचितं स्थानं उपासना नुष्ठानसमये कामना विषयः सत्यलो
काद्यपि मनुष्या एवादृष्ट्वा भराभोगार्थं लोकान्संपद्यतेषु यांतीति मनुष्यस्तुतिः ॥९॥ तर्हि किं मानुष्यं प्राप्य वयातिनेत्या
निष्पाद्यंते नैस्ते स्तस्वकर्माभिरतैः सदा । विशुद्धावरणायैतैः सद्भिः सन्मार्गगामिभिः ॥८॥ स्वर्गापवर्गो मानुष्यान्प्र
मुञ्चति नरामुने । यज्ञाभिरुचितं स्थानं तदद्याति मनुजा हि ज ॥९॥ प्रजास्तावद्दशास्यश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितौ । सम्यक्प्रद
रमाचारप्रवणामुनिसत्तम ॥१०॥ यथेष्टावासनिरताः सर्वबाधाविवर्जिताः शुद्धाङ्गकरणाः शुद्धाः सर्वानुष्ठाननिर्मलाः ॥११॥

हताः सृष्टाः प्रजाः यदि वा तुर्वर्ण्यव्यवस्थितये सम्यक् भ्रष्टयायः समाचारस्तस्मिन् प्रवणं भवन्ति तदायांतीति पूर्वोक्तान्वयः १०
वा तुर्वर्ण्यव्यवस्थामुख्यफलमाहायथेति द्वाभ्यां । यथेच्छया आवासो गिरिकंदरादिः तत्र निरताः पुतः सर्वबाधाभिः
शीतोष्णदिपीडाभिर्विवर्जिताः सर्वबाधा इति पाठे आवाधाशीतादिदुःखं शुद्धं रागादिहीनमंतःकरणमनोयासां ताः
शुद्धविशुद्धपितृमातृजाः अतएव सर्वाण्यनुष्ठानानि निर्मलान्यनुसंधिरहितानियासां ताः ॥ ११ ॥ श्रीरुद्र

विष्णु० प्र०

३१

एवं निष्काम कर्मानुष्ठानादि साधन प्रक्रमेण तासां मनसि आशयेत्वं परार्थे न तु विधान्वय्यातिरेकैः शुद्धे तथा हरो तत्पदार्थे अंत
हेतुं उरी किं तयो मितया स्थिते शुद्धे शुद्धा तसंस्थिते इति पाठे कर्मधारयः समासः शुद्धं ज्ञानं शुद्धं विषयो परादी गनं ब्रह्माकारं ज्ञा
नं भवति येन ज्ञानेन तद्विख्यातं मखं उं ब्रह्म पश्यति ॥१८॥ तदेवं धर्मानुष्ठानफलमुक्तमिदानीं कालवशा तदेकल्यात्प्राणिनाम
निष्प्राप्तिमाह तत इत्यादिना ततस्त्रेता युगाख्ये किं विदनिष्क्रान्ते सति प्रसिद्धयो सो हरेः कालात्मको शः कथितः सोऽयं पा

शुद्धे तथा सांमनसि शुद्धे तः संस्थिते हरो । शुद्धज्ञानं प्रपश्यंति विद्वा रयं येन तत्पदं ॥१८॥ ततः
कालात्मको यो सोऽयं शः कथितो हरेः । स पातयत्यघो घोरं घोरमत्याल्पसारवत् ॥१९॥ अ
धर्मबीजभूतं तु तमो लोभमुमुहूर्त्तं । प्रजासुतासु मे त्रेयरागादिकमसाधकं ॥१६॥ श्रीः

परागादिकं विषयभिलाषद्वेषमात्सर्यादिकमसाधकं पुरुषार्थे प्रतिबंधकं तासु प्रजासु पातयति सिपयतीति द्वये
रन्वयः क्वचिद्वचः शब्दः सांतकथं भूतं घोरं बहुदुःखप्रदं प्रथमं अल्पमसमर्थं अत्याल्पसारवत् । अत्याल्पवृद्धि
मेसासारवत् बलवत् । अत्याल्पसाधकं रवीदिति पाठे अल्पं प्रमाणतः अत्याल्पसारवत् । एवलं वेत्यर्थः परागादि
कैर्बभूतं अनंतरं त्वधर्मबीजभूतं तत्र हेतुस्तमोभिनिवेशो लोभस्तथा तयोः समुद्भवोऽयं साततः ॥१६॥ श्रीः

३१

ततः किमत आह तत इति तासां सहजा स्वाभाविकी सिद्धिः सर्वबाधावर्जितत्वं ज्ञानं नान्ता यते तेषामिति पाठे तेषां जनानां
या अष्टौ सिद्धयस्ता अनभवंति रसो ह्लासादयश्च स्कांदो क्तः । रसस्य स्वत एवांतरुह्लासः स्यात् तत्रैतयोर्गोचोरुह्लासाख्यासासि
द्धिस्तया हंति स्तुधेनरः । स्त्रियादिनिर्पक्षेण सराहृताः प्रजास्तदा । द्वितीया सिद्धिरुह्लासात् तस्मिन्नि सत्रमेः । अधर्मात्
मत्वं नास्त्यासां साहृतीयाभिधीयते । ननु यः शुद्धता तासां मायुषः सुखरूपयोः । एको तावलमादुल्यं विशेषानामप्यं
मी । परमार्थपारत्वेन तपोध्यानादि निष्ठता । पक्षीनिकामशरित्वं सप्तमी सिद्धिरुच्यते । अश्वकमीव तथा प्रोक्तो यत्र क
ततः सा सहजा सिद्धिस्तासां नातीव जायते । रसो ह्लासादयश्चान्याः सिद्धयोऽष्टौ भवंतियाः ॥१७॥ तासु ह्रीणास्व
शेषासु वद्धमानेव पातके । द्वेद्वादिभवदुःखा तास्ता भवंति ततः प्रजाः ॥१८॥ ततो दुर्गाणि ताश्च कुर्वन्सि पावत
मौदके । कृत्रिमं यत्तथा दुर्गं पुरस्ववटकादियत् ॥१७॥

वनशायितेति ॥१७॥ पातके वद्धमाने सति तासु ह्रीणास्व प्रत्युतान्योन्यविरुद्धं दृढं यच्छीतो ह्लादित इव यद्वयं तेनार्त्तं भवंति १८
तत आरादिभ्यपरिहाराय दुर्गाणि शीतादिपरिहारार्थं गृह्णाणि । त्रिकाद्यर्थे हृषिवाणि द्यादि च कुरियात् । ततो दुर्गाणि त्रि
भिः वासादीनि वृक्षादिभवनानि कृत्रिमं प्रकारादिपुरादि लक्षणं भृगुना क्तं । नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीथ्यते । एकतोयत्र
ग्रामो नगरं वैकतः स्थितं । मिश्रं बुखवटं नाम नदी । गिरिसमाश्रितं । शिप्रा अविप्रभृत्या अयं जेवव सतिव । सतु ग्राम इति प्रोक्ता भद्राणा
तासां एव । पण्यं क्रयार्थं निपुणैश्चातुर्वर्ण्ययुतं तथा । अनेकजाति संबद्धं नैकशिल्पिसमाकुलं । सर्वदेवतसंबंधं नगरं त्वभिधीयते ॥१७॥

विष्णु प्र.

३२

गृहाणि वयश्च कर्म प्रोक्तानि। ध्रुवं धन्यं जयं कांतं विजयं न तथा परं। सुपुंसं सुमुखं नंदं धनं नमो नरममित्यादीनि यथान्या
यं अर्थनिमित्तानुसारेण यथावास्तु शास्त्रं। २०। वातापायं जीविकासाधनं ह्यदिह स्त्रिंशद्विंशत्याभ्यां साध्या श्रुतिता मेवा
ह कर्मजा हस्तकर्मनिमित्ता। २१। तत्र कृषिफलं प्रपन्नयति व्रीहयश्चेति साह्यं। अणवः स्रग्दशालयः प्रियंगवः कंगवः उ
दारा देवधान्यानि दीर्घतालाकोरदृषाः कोद्रवाः वीनकाः स्वनाम्ने वपुर्वदेशे प्रसिद्धास्तत्सहिताः। २२। मसूराः मंगल्यकाः

गृहाणि वयश्चान्यायंते पुनः पुनः। शीतातपादिबाधानां प्रशमाय महामते॥ २०॥ प्रतिकारमिमं कृत्वा
शीतादस्ताः प्रजाः पुनः। वातापायं ततश्च कुहंस्तसिद्धिं कर्मजा॥ २१॥ व्रीहयश्च यवश्चिवगाधमा अणवस्ति
लाः। प्रियंगवा विदाराश्च कारदृषाः सवीनकाः॥ २२॥ माषानुद्गामसूराश्च निष्पावाः सकुलित्यकाः।
आढ्यश्चणकाश्चैव शणसप्तदशाः स्मृताः॥ २३॥ अह्यता औषधीनां तु ग्राम्याणां जातयो मुने॥ २३॥ ऊ
षध्या यजियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। व्रीहयः सयवामाषा गोधूमा अणवस्ति लाः। प्रियंगुसप्तमायेता
अष्टमास्तु कुलित्यकाः २४॥

निष्पावाः शिष्यकुलित्यकामुद्गसप्तदशपन्नाः। आढ्यस्तुत्यः वणका हरिमंथका शणैरेणुत्पादनत्वकसप्तदशो येषां ते इत्येते
ग्राम्याः कृषिसाध्यानामोषधीनां सप्तदश जातयः। २३। ग्राम्या अणयाश्च मिलित्वा चतुर्दश मिलित्वा चतुर्दश यजियाः संख्या
तुमाह व्रीहय इत्यादि व्रीह्याद्याः श्यामाकांतानवग्राम्यानीवाराद्या अणयाः यज्ञसाधनभूता यद्वा श्यामाका अणया एव तान्धान्यत्वात् २४

३२

नीवारा अणय व्रीहयः। जर्जिलाः स्वयं जाता स्त्रिलाः गवेधकाः कुंकुमसदृशबीजाः श्वेतगुंजा इति प्रसिद्धाः वेणुयवाः वंशबीजा नि
मर्कटका अणय प्रियंगवः। २५। यज्ञनिष्पत्तये एताः स्मृता इत्यन्वयः यज्ञासामोषधीनां हेतुर्वेष्टिद्वारेण॥ २६॥ प्रजानां कारणं प
रं वृद्धिहेतुत्वात् परापरविदः यः ज्ञः प्रजानां कारणं प्रजास्तत्कार्यमेवं विदः। २७। अह्यह्यनिपवमहायज्ञानामनुष्ठानं गृ
हस्था प्रत्यहं क्रियमाणस्य पंचसूनालक्षणस्य पापस्य शांतिदं नाशकं स्वर्गलोकफलदायि। २८। पंचसूनामन्त्रकाः प

श्यामाकास्त्वथनीवारा जर्जिलाः स गवेधकाः। तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन्मर्कटकामुने॥ २५॥ ग्राम्यारण्या स्मृता
ह्यता औषध्यश्चतुर्दश। यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथासां हेतुस्तमः॥ २६॥ एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परं
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान्वितन्वते॥ २७॥ अह्यह्यह्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम। उपकारपरं पुंसां क्रियमा
णा च शांतिदं॥ २८॥ येषां तु कालस्यैषोपापविंदुर्महामते। वेतः सुवधते वक्रुस्तेन यज्ञेषु मानसं॥ २९॥ वेदवा
दास्तथा देवान्यज्ञकमोदिकं वयत। तत्सर्वं निंदमानास्त यज्ञव्यासधकारिणः॥ ३०॥ ऊनमो नारायणाय॥

चसूनामहस्तु बुद्धीपेष्णवस्करः। कंडाणीयोदकुंभीवधते याश्च वदयति। २५। उपकारकं स्वर्गलोकफलदायि २८॥ तदेवं ब्रह्मस
त्तानां यज्ञानामोषधीनां कथादिप्रवृत्त्या प्रवादित्यत्वं मुक्तं यज्ञानां च दृष्टादृष्टलक्षणं महाफलत्वं मुक्तं तथापि ते पांके श्रिद ननुष्ठानेषु
वीपक्षिमेवरागादिकारणमाह येषां विनिर्दिष्टमिति। येषां वेतः सुपापस्य दुर्लभः सस्मावच्छारागादिर्वर्द्धते ते यज्ञेषु मानसं वक्रुः २९
वेदस्य वादान्निर्वचनानि यज्ञानां व्यासधकारिणः प्रतिहेतारः॥ ३०॥

विष्णु-प्र.

33

अतएव प्रवृत्तिमार्गस्थवृत्तेदकारिणाः। यज्ञाननुष्ठानेदेवैरवर्षणादन्नाभावेन प्रजावृद्धेरसिद्धेः॥३१॥ तदेवं प्रजाः सृष्ट्वा ता
संस्तुत्यादिना वार्त्तायां सिद्धायां यथागुणं सत्त्वोदकाद्यनुसारेण ब्राह्मणादीनां गृहस्थाद्याश्रमाणां वर्ध्यानां धर्मवस्थां यथास्त्वा
नं। अस्मिन्देशे अयं वर्धम इति स्थानानति कमेणातत्त्वधर्मावस्थानुसारेण धर्मोक्तौ कथं वस्थां वक्तव्यं निति द्वयोरेव

प्रवृत्तिमार्गव्युत्तिकारिणो वेदनिन्दकाः। दुरात्मानो दुरात्मा रावभूवुः कुटिला शयाः॥३१॥ संसिद्धायां वार्त्तायां
प्रजासृष्ट्वा प्रजापतिः। मर्यादां स्थापयामास यथा स्थानं यथागुणं। वर्णां नामाश्रमाणां धर्मान् धर्मभृतां वर। लो
कांश्च सर्ववर्णानां सम्यग्धर्मानुपालिनां॥३२॥ प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतां। स्थानं मेदं
क्षत्रियाणां संग्रामेन निवर्त्तिनां॥३३॥ वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्मनुवर्त्तिनां। गोधर्वश्च द्रुजातीनां पर
वर्षा सुवर्त्तताम्॥३४॥ अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्ध्वरेतसां। स्मृतं तेषामरुत्स्थानं ते देवगुप्तासिनां॥३५॥

यः॥३३॥ लोकानां ह प्रजापत्यमिति क्रियावतां नित्येनेमिन्निकाग्निहोत्राद्यनुष्ठानवतां प्राजापत्यं पितृलोकः कर्मणा
पितृलोक इति श्रुतेः॥३४॥ मारुतं स्थानं देवलोकः यतीनामूर्ध्वरेतसां बालशिव्यानां स्थानं पश्यन्तद्गुरुवासिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां॥३५॥

33

वनौकसां वानप्रस्थानां सन्यासिनां ब्राह्मणादीनां विशेषं कुरुते। कमेव गृहस्थानां स्थानमनुवदति प्राजापत्यमिति ब्रह्मसंज्ञि
तं सत्यलोकं स्थानं सत्यासां ब्रह्मणः स्थानमिति वचनात्। योगिनां ज्ञानिनां तदेव सत्यं यति एकांतिन इति। यद्वा योगिनां
प्रतीकोपासकानां मृतं विष्णुपदं यतो गंगा आयाति। आश्रमिधेव एकांतिनोऽद्वैतध्यायिनः परब्रह्मनिदिध्यासशीलाः

सत्तर्षाणां तु यत्स्थानं स्मृतं तद्वैनौकसां। प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितं। योगिनाममृतं
स्थानं तद्विष्णोः परमं पदं। एकांतिनः सदा ब्रह्मध्यायिना योगिना हि ये। तेषां परमं स्थानं यत्पश्यन्ति सूरयः॥
३३॥ गत्वा गत्वानिवर्त्तते ब्रह्मसूर्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्त्तते द्वादशाक्षरं त्रितयः॥३८॥ तमिस्त्रमं
धतामिस्त्रमं महाश्वरो वरो रवौ। असिपत्रवनधोरं कालसूत्रमरीचिमत्॥ विनिन्दकानां वेदस्य यज्ञया
द्याकारिणां। स्थानमेतत्समाख्यातं स्वधर्मयागितश्च ये॥३७॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमोऽध्यायः॥

तेषां परमं पदं ब्रह्मैव यत्सूरयो जीवन्मुक्ताः पश्यन्ति शेषं समानं॥३७॥ भगवदुपासकानां मपि तदेव स्थानं कर्ममुक्त्या भव
तीत्याशयेनाह गत्वा गत्विति द्वादशाक्षरो वासुदेवमंत्रः॥३८॥ सुकृतीनां स्थानमुक्ता दुष्कृतीनां मादतामिस्त्रमिति।
अवीविमत्स्वार्थं तद्विज्ञातं लिङ्गव्यत्ययश्च अवीविमदिति पाठयन्तामिस्त्रादित्तेषां स्थानमिति॥३७॥ इति श्रीविष्णुपुराणेः

विष्णु. प्र
३४

अस्तजसत्तमेपुत्रान्मानसान् सृष्टिर्देहि कांयतनोत्पुनः । अथयोनस्तस्मिन्वक्ष्याम्यवोक्तायां
नसशरीरस्तथैकंविद्विशेषं वक्तुमाह । तत इति त्रिभिः प्रगनुक्तं विशेषं कृत्वा तत इत्येवंप्रस्तावः तत्रैवं शक्यते । ननु म
नसासंकल्पमात्रेण भूतोपादानं विना भौतिकानां देहानां कथं जन्म कथं वा जडादृरीराच्चैतनानां जन्म इति तत्राह तदृरीरति
तस्य ब्रह्मणः शरीरात्समुत्पन्नैः कार्यैर्देहैः कारणैश्चिदियं स ह मनसा निमित्तभूतेन मानस्याः प्रजाजिज्ञेः ब्रह्मशरीरभ
पाशरउवाच ॥ ततोभिध्यायतस्तस्य जज्ञे रमानसाः प्रजाः । तदृरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ॥ १ ॥ क्षेत्रज्ञाः सम
वर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमताः । ते सर्वे समवर्तन्ते यमया प्रायुदाहृताः ॥ २ ॥ देवाद्याः स्थावरा ताश्चैत्रे गुण्यविषयस्थिताः ॥
वंभूतानि सृष्टानि स्थावराणि वराणि च ॥ ३ ॥ यदा स्यता प्रजाः सर्वानयवर्द्धत धीमताः । अथान्यान्मानसान् पुत्रान्सह
शानात्मनोऽस्तजत् ॥ ४ ॥

तिंद्रियाण्येव संद्रियत देहानां मुपादानमित्यर्थः ॥ १ ॥ तथा धीमताश्चैतनस्य समदृष्टिर्जावस्यतस्य ब्रह्मणो जडभ्यां पिगात्रेभ्य उ
त्पद्यमानदेहैः सह संकल्पमात्राद्बुद्धि संस्काराव्यष्टि सेवज्ञास्ते देहाहं मानिनः समवर्तन्त आविर्भूताः तान्वाह त सर्व इति ॥ २ ॥ यदा
विस्थावरादि सृष्टिस्तथापि गुण्यविषय उर्ध्वधामध्यरूप इत्यर्थः ॥ ३ ॥ उर्ध्वगच्छन्ति सत्त्वस्थाना इत्यस्मिन्
योवन सृष्टेः प्रयोजनमाह यदा स्यति नयवर्द्धत पुत्रेणोत्रादिरुपागच्छन्ति प्राप्ताः अथान्यान्मानसान् सृष्टिप्रवर्तकाः सृष्टवान् ॥ ४ ॥

आत्मनः सृष्टशानितियदुक्तं ते देवं ब्रह्मसमाख्यया दर्शयति नव ब्रह्माण्ड इति ॥ ५ ॥ क्रोधाद्बुद्धिस्तत्रैव मनुस्तस्मिन् वक्तुं ब्रह्मणः को
धकारणं दर्शयन्नाह । स नंदनादय इति लोकेषु प्रजासर्गेषु सर्गादि स्थितिं वा असक्तो हतुर्निरपेक्षा इति । तत्रापि हेतुः सर्वेति वागता
ज्ञानाः प्रासजानाः पाठांतरे ज्ञानागतज्ञानं येषां ६ । एवंभूतेषु प्रजासृष्टेः निरपेक्षेषु समुत्पन्नमहात्मनो ब्रह्मणः क्रोधाभूत् ॥ ७ ॥ सर्व
भृगुपुलस्त्यं पुलहं कृत्तुमंगिरसं तथा । मरीचिं दक्षं मित्रं वसिष्ठं वैवमानसान् । नव ब्रह्माण्ड इत्येते पुराणे निश्चयं
ताः ॥ ८ ॥ स नंदनादयो यव सर्वे सृष्टास्तु वेधसा । न तेलोके धसज्जंत निरपेक्षाः प्रजासुते । सर्वेति वागताज्ञानावीतराणा
विमत्सराः ॥ ९ ॥ दीते धेवं निरपेक्षपुलाकं सृष्टो महात्मनः । ब्रह्मणो भूतदासं सर्वत्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ १० ॥ तस्य क्रोधात्स
मुद्भूतं ज्वालामालाविदीपितं । ब्रह्मणो भूतदासं सर्वत्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ ११ ॥ भृकुटी कुटिला तस्य ललाटा क्रोधरी
पितात । समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्याङ्गः समप्रभः । अर्द्धशरीरवपुः प्रवृंडाति शरीरवान् । विभजात्मानमित्युक्तांतं ब्र
ह्मांतर्धे पुनः ॥ १२ ॥

समुद्भूतमपि वैलोक्यंतस्य ब्रह्मणः क्रोधाज्ज्वालामालाविदीपितं मभूत् । समुद्भूतं ज्वालामालेति पाठः सुगमः सर्वमखिलमिति पु
नरुक्तिरतिशयान्निसवनाय । अर्द्धाभ्यां शरीरवपुः प्रवृंडः अति क्रोधनः अतिशरीरवान् ॥ ११ ॥ आत्मानं श्रीपुंसपरुषं
विभज्य कुर्वित्युक्तांतर्धे । निदमिदं स्थिरपादं काराभिमानिनो रुद्रस्य विदेशेन विदेशाविभवे सृष्टिर्मां मर्त्या न भवेदिति भावः ॥ १२ ॥

विष्णुप्र.
३५

स्त्रीत्वं स्त्रीरूपं वं पुरुषत्वं वा करोत् ॥ १० ॥ सौम्यो सौम्यैरित्यस्य विवरणं शांता शांतैरिति ॥ स्त्रीत्वं वदुधाकादशधा असितैः
सितैश्च स्वरूपैर्विभेद ॥ ११ ॥ तत एकादशविभागतः क्वाधं शो निर्गते सति साविक स्वभावं मंश एवमात्मनः स्वदेहात्संभूतमात्मा
नमेव आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः ॥ तं मनुं प्रजापालं प्रजापालनार्थमकरोत् ॥ १२ ॥ तां स्वदेहाद् संभूतानारी पत्न्यर्थं जग्द

तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथा करोत् ॥ विभेदपुरुषत्वं वदशधा वैकधा वसः ॥ १० ॥ सौम्यो सौम्यस्तथा शांता शांतै
स्त्रीत्वं वसप्रभुः ॥ विभेदवदुधादेवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥ ११ ॥ ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वस्वायं भुवं प्रभुं ॥ आत्मानमेव कृतवान् प्र
जापाल्य मनुं द्विज ॥ १२ ॥ शतरूपं भूतानारी तपोनिर्दूतकल्मषां ॥ स्वायं भुवामनुर्देवः पत्न्यर्थं जग्द हविभुः ॥ १३ ॥ तस्माच्च पु
रुषोद्देवी शतरूपा यजायत ॥ प्रियव्रतो तानपरो प्रसूत्या कृति संजितं ॥ कन्याद्वयं बन्धर्मज्ञरूपोदर्यगुणान्वितं ॥ १४ ॥ द
दौ प्रसूतैर्दसायाः प्याकृतिं रुचये पुरा ॥ प्रजापतिः प्रजग्राह तयोर्जैः सदसिणः ॥ पुत्राय सोमहाभागो दापत्यं मिथुनं ततः ॥ १५
तयोर्निर्दूतकल्मषाविति देवदूतिविभुरिति वसापि ॥ १३ ॥ यजायत प्रसूतवती ॥ १४ ॥ प्रजापतिर्मनुर्देवाविधिपुत्रयः
सवरुचिस्तां जग्राह तयो रूपा कृत्योर्मिथुनं जज्ञे किं तन्मिथुनं सदसिणः ॥ सदसिण कन्या तत्सहितः यज्ञो नाम्ना पुं इति दापत्यं
मिति पाठतन्मिथुनं दापत्यमभवदिति शेषः ॥ १५ ॥

३५

स्वायं भुवे अद्यमतौ मनुं तरेयामाणवे देवाः ॥ १६ ॥ वतस्त्रो विंशतिं नेत्यर्थः ॥ कश्चिन्नवारदूतिपठित्वालिङ्गविभक्त्यो र्यत्वा समन्यते
॥ १७ ॥ तासां कन्यानां नामानि कथयन्नेव विवाहानाह श्रुतिपंक्तिः ॥ श्रद्धाया धिष्ठात्र्यो देवः प्रदादय उच्यते ॥ धर्मपत्नीनां त्रयाद
यज्ञस्य सदसिणायां तु पुत्राद्वादशजज्ञे ॥ यामा इति समाख्याता देवा स्वायं भुवे मनोः ॥ १६ ॥ प्रसूत्यां वतदाद सप्रतयो
विंशतिं तथा ॥ ससर्ज कन्यास्तां सां तु सम्यङ्मानि मे श्रुणु ॥ १७ ॥ श्रद्धालुस्मीर्धेति श्रुतिः ॥ पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ॥ बुद्धि
र्लज्जा वपुः शांतिः क्रुद्धिः कीर्तिस्त्रेयादश ॥ १८ ॥ पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मोदासायणीः प्रभुः ॥ ताभ्यः शिलाः कनोयस्य एकद
श सुलोचनाः ॥ ख्यातिः सत्यथ संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः समा तथा ॥ सन्नतिश्चानुसूया वज्रजो स्वाहा स्वधा तथा ॥ भृगुभ
वो मरीचिश्च तथा वै वांगिरा मुनिः ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा ॥ अत्रिर्वसिष्ठो वक्रिश्च पितरश्च यथा क्र
मं ॥ ख्यात्याद्या जग्दुः कन्या मुनेयो मुनि सत्तम ॥ १८ ॥ श्रद्धा कामं बला अर्थं नियमं धृतिरात्मजं ॥ संतोषं
वतथा तुष्टिर्लाभं पुष्टिरस्यत ॥ १९ ॥ मेधा श्रुतां क्रियादंडं नयं विनये मेव च ॥ बोधबुद्धिस्तथा लज्जा विनयव
पुरात्मजं ॥ व्यवसायं प्रजज्ञे वै स मे शांतिरस्यत ॥ सुखमृद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्मस्तनवः ॥ २० ॥ ॥
शानो पुत्रानाह श्रुतिविभिः बलालुस्मीर्धेति श्रुतिः ॥ ततस्तमोः शेनदंडं शेन नयसत्वां शेन विनयमनोद्धय रूपमस्यत ॥ ल
ज्जा शरीरं विनयवपुः संज्ञा व्यवसायमुद्योगं कीर्तिर्यशः संज्ञं पुत्रं पुण्यं जग्राह ख्यातिर्यशः तदितरां ख्यातिः कीर्तिरिति विभागः ॥ २० ॥

विष्णुप्र०

३६

नंदीभार्याहर्षमस्यतेत्यन्वयः। नंदीरतिः धर्मभार्याणां वंशा उक्ताः अन्यासांतुदसकन्यानां पुत्रान्धाताविधातारौ भृगोः
त्यातिरस्यतेत्यादिना उत्तराध्यायत्रयेण वक्ष्यति। २१। तत्र तान्धर्मवशात्त्यातस्त्रितियागितया बुद्धिस्तस्या धर्मस्य वंशप्रस
क्तानुसक्त्या नित्यप्रलयादिकं नाह। हिंसेत्यादिना धर्मश्चाधर्मश्च ब्रह्मणः पुत्रो धर्मस्तदक्षिणतोयत्रनारायणः स्वयं
अधर्मः पृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयं कर इति श्रुकोक्तेः निरुक्तिर्वचनं ताभ्यामनृतिनिरुक्तिभ्यां भयनरकाख्यं न पुत्र
कामानंदी सुतं हर्षं धर्मपौत्रमसूयत ॥ २१ ॥ हिंसाभार्यात्वधर्मस्य तयोर्जज्ञे तथा नृतं कन्यावनिरुक्तिस्त्याभ्यां भयं
नरकमेव ॥ २२ ॥ मायासवेदना वैवीमथुनं त्विदमेतयोः। तयोर्जज्ञेथैवमाया मृत्युं भूतापहारिणी ॥ २३ ॥ वेदना स्वसु
तं वापि दुःखं जज्ञेथैव रवान्। मृत्योर्व्याधिदुराशोकात्तच्छाक्रोधाश्च जज्ञिरे। दुःखोत्तराः स्मृताद्येते सर्वे नाधर्मलक्षणाः २४
नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्युर्ध्वरेतसः। रोद्राण्येता निरुपाणि विभ्रमुनिवरात्मजा नित्यं प्रलयहेतुत्वं जगतोऽस्य प्रयांति वै ॥ २५ ॥

हयं जज्ञे ॥ २२ ॥ एतयोर्भयनरकयोरेवार्थक्रमं मिथुनं मिथुनत्वसंपादकं भार्याद्वयमिदं वताभ्यामेव अनृतनिरुक्तिभ्यां जज्ञे इत्यर्थः २३
वेदना च दुःखं स्वसुतं स्वयोग्यं सुतं रौरवाच्चरकान्जनयामासेत्यर्थः। दुःखोत्तरादुःखोदकायतोऽधर्मलक्षणरूपापरूपाः यद्वा प्रसी
तधर्मज्ञापकाः तत्फलत्वात् ॥ २४ ॥ एषां व्याध्यादीनां वरमकार्यं दुःखभोगात्मकत्वाद् रोद्राणितामसानि अतो जगतां नित्यं प्रलयहेतुत्वं प्रयांति २५ ॥

३६

नित्यं प्रलयहेतुप्रसंगान्नित्यसर्गहेतुर्नित्यस्थितिहेतुः आह रक्ष इति द्वाभ्यां २६। वीर्यं जगत्प्रवर्धनं ये पाते। वीर्यधरा इति वा पाठः। २७। न
नुमन्वादीनां कदाचित्कामानां कथं नित्यस्तृप्त्यादिहेतुत्वमित्याशयेन पृच्छति। येयमिति नित्याभावः नित्यप्रलयः ॥ २८ ॥ तैस्ते दक्षम
न्वादिस्तैः शक्त्याधारद्वारा भगवानेव करोति अतो नाक्तदोषप्रसंग इत्यर्थः अर्थोऽस्ति नान् अथाह तान् ॥ २९ ॥ तत्र प्रथमं प्रलयं वतु

दक्षो मरीचिरत्रिभ्यश्च भृगवाद्याश्च प्रज्ञे स्वराः। जगत्प्रमादाभागा नित्यं सर्गस्य हेतवः ॥ २६ ॥ मनवो मनुपुत्राश्च भूय
वीर्यधराश्च ये। सन्मार्गाभिरताः श्वरास्ते नित्यं निरुक्तिकाणि ॥ २७ ॥ मैत्रेय उवाच येयं नित्यास्थितिर्ब्रह्म नित्यः स
र्गस्त्वयैरितः। नित्याभावश्च तेषां वैस्वरूपं मम कथ्यतां ॥ २८ ॥ पराशर उवाच सर्गस्थितिर्विनाशाश्च भगवान्मधुसू
दनः। तैस्ते स्तैरप्येत्यात्मा करोत्यथा हतान् विभुः ॥ २९ ॥ नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यंतिकोऽपि ज्ञानित्यश्च सर्व
भूतानां प्रलयाय वतुर्विधः ॥ ३० ॥ ब्राह्मणेनैमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगत्पतिः। प्रायाति प्राकृते वैव ब्रह्मांडं प्रकृतौ लयं ॥ ३१ ॥
ज्ञानादात्यंतिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ॥ नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशं ॥ ३२ ॥ ॥

विधं प्रपंचयति नैमित्तिक इति ॥ ३० ॥ यच्छेते यशेते ब्रह्मातदा ब्रह्म निद्रानिमित्तो नैमित्तिकः। ब्रह्मांडं यदा प्रकृतौ लयं याति
तदा प्राकृतिक इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज्ञानात्परमात्मनियोगिनो लय आत्यंतिकः सदैव दीपज्वालावत्सातत्येन जातानां नाभि
शयो विनाशः स नित्यः ३२ ॥

विष्णु० प्र०

३७

विविधांस्तृप्तिमाह प्रसूतिरिति प्रलयावसाने प्रकृतेः सकाशाद्यामरुदादिप्रसूतिः सा प्राकृतिः स्तृप्तिः अन्तरप्रलयादनुपप्राद्या
स्तृप्तिः सौदेनदिनी ब्रह्मणेदिनेदिने प्राप्य भवतीति तथा ॥ ३३ ॥ भूतान्नीति अस्मदादिस्तृप्तिप्रवाहो नित्यसर्ग इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आत्यंति
कप्रलयवदात्यंतिकस्तृप्तेरभावास्तृप्तिस्त्रिविधैव स्थितेर्नैमित्रिकत्वादिभेदाभावादेकैवेत्युपसंहरति एवमिति ॥ ३५ ॥ तर्हि विष्णुः
सर्वदेहेषु सदा स्थितत्वात्कालभेदेन उत्पत्त्यादयानस्युरित्यत आह स्तृप्तीति ॥ तथापि विष्णुशक्तीनां सत्त्वादीनां तत्र तत्कालभेद
प्रसूतिः प्राकृतेर्यानुसास्तृप्तिः प्राकृती स्मृता ॥ देनंदिनी तथा प्रोक्ता यां तर प्रलयादनु ॥ ३४ ॥ भूतान्यनुदिनं यत्र जायंते मुनि
तमा नित्यः सर्गो हि स प्राक्तः पुराणार्थविशेषो ॥ ३५ ॥ एवं सर्वशरीरेषु भगवान्भूतभावनः संस्थितः कुरुते विष्णुरुत्पत्तिं
तिसंयमान् ॥ ३५ ॥ स्तृप्तिस्थिति विनाशानां शक्तयः सर्वदेहिषु वेद्यः परिवर्तते मेवेयाहर्निशं सदा ॥ ३६ ॥ गुणत्रयमयं
ह्येतद्ब्रह्म शक्तित्रयं महत् ॥ योति याति स यात्येव परं नावर्तते पुनः ॥ ३७ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमोऽंशो सप्तमोऽध्यायः ॥

न संवारित्वान्नायदोष इति भावः ॥ सदानित्यमेव अहर्निशमविच्छेदेन ॥ ३६ ॥ यस्माद्भिगुणात्मकशक्तित्रयपरिवृत्या स्तृप्त्यादिप्रवाहो भ
वति अतो गुणत्रयातीत्यनपुनस्तृप्तिप्रवाहात्तदित्याहुः ॥ गुणत्रयं त्रिब्रह्मशक्तित्रयं स्तृप्त्यादिरूपं ब्रह्म नितिसंबोधनं वा योति याति अति ३७
कस्य गच्छति परंपरयात्येव पुनर्नावर्तते ॥ न स पुनरावर्तते इति श्रुतेः ॥ यद्वा स्तृप्त्यादिरूपं शक्तित्रयं गुणत्रयमयं तत्कार्यं महद्ब्रह्म योति शय
नविचिंत्य याति जानाति अथवा एतच्छक्तित्रयमति अतिक्रम्य वर्तमानं महद्ब्रह्म यो जानाति शेषं समानं ३७ इति श्रीविष्णु० सप्तमः ॥ ॥

अहमेतद्ब्रह्मसर्गोऽथ श्रियः प्रकृतमोतिः ॥ प्रोक्ता यया विष्णुशक्त्या व्याप्ते तत्रावरं ॥ दसकन्या परिणेतुं धर्मवंशो केस्तत्प्रतियोगितया बुद्धि
स्य धर्मस्य नित्यं प्रलयहेतुं सामसंवंशमुक्तेदानीं तदनुवादपूर्वकं दसकन्या नयं मनुवर्तयितुं तत्कन्या परिणेतुं मुख्यनीललोहितरुद्रस्य
सर्गप्रस्तौतिकथित इति ॥ तमसा धर्मादेर्यतामसः यद्यपि स्थातिः सत्यसंभूतिनित्युद्देशात्तन्मया तत्र न्वयः प्रथमवक्तुं योग्य
स्तथापि तत्कथाया अतिविततत्वात् संप्रादक्ष्यते ॥ यदा पूर्वाक्तामसा दुद्रसर्गादन्योऽप्युत्तमसर्गात्तर्तः सात्विको रुद्रसर्गस्तस्मि
पराशर उवाच ॥ ॥ कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मणस्ते महामुने ॥ रुद्रसर्गप्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥ कन्यादावात्म
नस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ॥ प्रादुरासीत्प्रभारं केकुमारो नीललोहितः ॥ रुद्रत्वे सुस्वरं सोऽथ द्रव्यं अद्विजसत्तम ॥ २ ॥ कि
रादिषीति तं ब्रह्मा रुद्रं तं प्रत्युवाच ॥ ब्रह्मदेहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिः ॥ रुद्रस्त्वं देवनाम्ना सिमोरो दीद्वयमावह
॥ ३ ॥ एवमुक्तः पुनः सोऽथ सत्तत्त्वां रुरो हरे ॥ ततो न्यानि ददौ तस्मै सप्तनामानि सप्रभुः ॥ स्थानानि वैषामिहानां पत्नीः
पुत्रांश्च वै विभुः ॥ ४ ॥ भवं सर्वमथेशानं तथा पशुपतिं दिज ॥ भीममुग्रं महदेवमुवाच सपितामहः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीः
मंशुपितृसंबंधः ॥ १ ॥ रुद्रत्वं द्यादुरासीदिति रुद्रनाम निरुक्तिः ॥ एवमुक्तास्तनू रुद्रं दुद्रुवुश्च समंततः ॥ रोदनाद्वनाञ्चैव रुद्र
नास्ति विष्कतः नुतिवायुः ॥ नीललोहित इति वायुद्वययोगात् ॥ भूत्वा लोहितोऽथैव पुनर्निलत्वमागतः ॥ नीललोहित
इत्येवं तेनासावभवत्प्रभुरिति स्कादोक्तः ॥ २ ॥ रुद्रदेवनाम्ना त्वं रुद्रासि रोदनाद्वनाञ्चैव रुद्रः ॥ परमेश्वरस्यापि रोदनादिशिशुत्वं
नाद्वानां पितृत्वं तत्त्वरूपलोकसंग्रहार्थं ॥ अतएवाश्रयत्वात् नाम निरुक्तिहेतुत्वं रोदनाद्वनाञ्चैव रुद्रत्वं देवराक्षसं

विष्णु० प्र०

३८

प्रकाशत्ववाचिना संबोध्यतात् । आत्मनस्तत्त्वं सुतं प्रध्यायत इत्युक्तत्वात् । ३ । रुद्रादिनामोपाधिपदादृष्टानामित्युच्यते । ४ । सत्ता
नामान्याह भवमित्यादितन्नामान्भवमित्युवाच तस्य भवादिनामानि वकारेणार्थः । ५ । तदेवाह वक्र इति अष्टस्थानान्याह सूर्य इति
सूर्योदय एवाभिव्यक्तिहेतुत्वात् तनव उच्यते । ६ । क्षितो ब्राह्मण इति स्वधर्मानुष्ठातरि हेतुः । ७ । परमात्मा भिव्यक्ते स्तन्मूर्तित्वं आत्मा
स्याष्टमी मूर्तिः शिवस्य परमात्मनः । या पकेन स्मृते श्नां विश्वं तस्माच्चिवात्मकं स्थाने च ते पुण्यं रुद्राया इति प्रणमंति । तेषाम्

वक्तेनामान्येता निष्ठानान्येषां वकारसः । सूर्यो जलं मही वायुर्वह्निराकाशमेव । दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येता
स्तनवः क्रमात् ॥ ६ ॥ स्ववर्षसातथैवोमाविकेशीवापराशिव । स्वाहादिशस्तथादीक्षारोहिणीभयथाक्रमं । सूर्यादी
नां नरश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह । पत्युस्मृता महाभाग तपत्यानि मेष्टु ॥ ७ ॥ येषां सति प्रसूते अदमापू
रितं जगत् ॥ शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिता गोमनोजवः । स्कंदस्वर्गो संतानो बुधश्चानुक्रमात् स्मृताः ॥ ८ ॥

स्तनवो देवोदरातिपरमं पदमिति वायुर्क्तेः । रुद्रभवादीनां क्रमात् सूर्यजलादिस्थानाष्टकं तनवो मूर्तयः ॥ ६ ॥ स्ववर्षसाद्याः सूर्या
दीनां यथा क्रमं पत्युः स्मृताः नामभिः सह रुद्रादीनां नामान्यपि स्मृतानीत्यनुवादः । ७ । सति प्रसूतेः पुत्रोपादिभिः । ८ ।
हितं गोमं गलोमनोजवा वायुविशेषा वायोरपत्यं स्कंदः स्कंदः कान्तिकेयो बुधः स्वर्गस्वर्गाधिपतिः देवता आकाशस्य रवस
तानस्तदधिष्ठाता देवो दीक्षितस्य ॥ ८ ॥

उक्तस्य रुद्रस्य मर्गस्य प्रकृतोपयोगमाह एवं प्रकार इति स्तीनं हि सस्य कन्या रक्षेकोपात्तित्रादक्षेण यत्र रुद्रावशातो भूतात्
लेवरं तस्या जग्रत्स्तस्याः संततिर्नाभूदिति भावः । ७ । मेनाया हिमवद्गिर्याया अनस्या भवेकनिष्ठा । १० । नारायणस्य यापत्नी
तां न श्रिये मस्य तेत्यन्ययः । ११ । क्षीराब्धौ समुत्पन्नायाः कथं ख्यात्या मुत्सन्तिः । उत्पन्नस्यात्यन्तं मे भवादिति प्रश्नार्थः । १२
उत्तरस्यायं भावः । तस्या उत्पत्तिमत्त्वे भवेदयं विरोधः । जगदुपादानभूतायाः सर्वगतायाः सत्वात्मिकायाश्च विष्णुशक्तवि

एवं प्रकारो रुद्रो सौ सती भार्या भवेदतः । दक्षकोपावृत्त्या जसा सती स्वं कलेवरं ॥ ७ ॥ हिमवद्गिरितासा भूमेनायां द्विज
सत्तम । उपये मे पुनश्चापामनन्यां भगवान्भवः ॥ १० ॥ देवो धातुविधातोरभृगोः ख्यातिरस्यत । श्रियं वदेव देवस्य
पत्नी नारायणस्य या ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच । क्षीराब्धौ श्रीः पुरोत्पन्ना श्रियं ते मत्तमं येन । भृगोः ख्यात्या समुत्पन्ने
त्यतः सह कथं भवान् ॥ १२ ॥ पराशर उवाच । नित्येव सा जगन्माता विल्लाश्चिरनुयायिनी । यथा सर्वगतो विष्णुस्त
यं येवेयं द्विजोत्तम ॥ १३ ॥ अर्थो विष्णुरिवाणीनीतिरेषानयो हरिः । बोधो विष्णुरियं बुद्धिर्माधौ सौ स क्रिया त्वियं १४
स्मरि चोशेना विभावति रोभावेमात्रेन प्रवर्धयुख्यात्येरा विभृताया दुर्वाससः शोपेन वतिरो भूतायाः पुनः क्षीरनिधेरा विभाव
मात्रं वर्ण्यते इति । तदेवाह नित्येव सत्यादिना ॥ १३ ॥ लक्ष्मी नारायणयोः सर्वात्मत्वं तथा तृयोपासनार्थं प्रवयति अर्थो विष्णु
रित्यादिनाया वदध्याय समाप्तिः अर्थो विधेयः । राणीतदभिधायिवाक् । नीतिर्दंडनीतिरेषा श्रीनयः सामाद्युपायः । बोधो बुद्धिस्त
दभिव्यजिका निश्चयात्मिकाधीराज्ञः धर्मो पूर्वस क्रियायां तत्साधनं यागादि ॥ १४ ॥ श्रीगोपाल ॥ ४ प्रकाश ॥

विष्णु ० प्र०
३७

भधरोगिरिर्भूतिर्वा। यहलालमेरुप्रलयः संतोषः तल्लतानिर्वृत्तिस्तुष्टिः ॥ १५ ॥ अपेक्षामात्रमिवातनुवृत्तिः कामः ॥ १६ ॥
पत्नीशालादी। सितपत्नी गृहं प्राग्वंशो हविर्गृहं हात्पूर्वसंस्थायत शालाख्यं गृहं विनिष्टकावयनं इधमाकाष्ठं ॥ १७ ॥
सामस्वरूपीरयं तारादिसामरूपः उद्गीतिस्तद्भानव्यापाररूपाः कृताशनेवा सुदेवः स्वाहालक्ष्मीः ॥ १८ ॥ अबकाशो वि
स्त्रष्टा विष्णुरियं सृष्टिः श्रीर्भूमिर्धरो हरिः। संतोषो भगवांस्तुष्टिर्मेत्रेयशाम्बती ॥ १५ ॥ इला श्रीर्भगवान्कामो
यज्ञो मोक्षसिद्धिर्गुणाः। आज्याहुतिर्मोक्षो देवीपुरोडाशो जनादेनः ॥ १६ ॥ पत्नीशालामुखं लक्ष्मीः प्राग्वंशो मधुसूदनः।
वित्तिलक्ष्मीर्हरिर्युपधमा श्रीर्भगवान्कुशः ॥ १७ ॥ सामस्वरूपी भगवानुद्गीतिः कमलाशयः। स्वाहालक्ष्मीर्जगन्ना
थो वासुदेवो कृताशनः ॥ १८ ॥ शंकरो भगवान्शोरिः श्रीर्गौरी द्विजोत्तमो मेत्रेयकेशवः सूर्यस्तत्प्रभाकमलालया
विष्णुः पितृगणाः पद्मास्वधा सोऽश्वतपुष्टिदा। द्यौः श्रीः सर्वात्मको विष्णुर्वकाशोतिविस्तरः ॥ १७ ॥ शशोकः श्रीधरः
कांतिः श्रीस्तस्यैवानपायिनी। स्मृतालक्ष्मीर्जगन्नेष्टा वायुः सर्वत्रगो हरिः ॥ २० ॥ जलधिर्द्विजो विंदस्तद्देला कम
लालया। लक्ष्मीस्वरूपमिद्राणीदेवं दामधसूदनः ॥ २१ ॥

स्तुष्टौ श्रीः ॥ १७ ॥ धर्तिधारणं जगन्नेष्टालक्ष्मीः तत्कर्ता वायुर्हरिः स्मृतिरिति पाठः अनुभूतेर्यसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति
तिपाठः सुगमः ॥ २० ॥ जलं जलधिर्गोविंद इति पाठः क्वचित्। जलधिः जलधेः षष्ठीलोपच्छादसः लक्ष्मीस्वरूपमिति यत्संयतं क्वचित् ॥ २१ ॥

३७

धसोर्णोऽयमभार्या। ऋदिः कुबेराभार्या धनेश्वरः कुबेरः ॥ २० ॥ गौरी जलेश भार्या देवसेनापतिः कार्तिकेयः ॥ २३ ॥ अवष्टंभः पुरुषकारः
शक्तिस्तत्सामर्थ्यं। काष्ठा निमेषात्तिका निमेषाक्षिपश्मपतनापलसितः कालः मुद्गूतो देवदेवः। कलात्रिंशद्भागः ॥ २४ ॥ ज्योत्स्ना
प्रभाप्रदीपो हरिः। हरिर्विशेषणं सर्वः सर्वाधिष्ठानरूपः दुर्मसंस्थितिर्दुर्माकारः लताया आश्रयः ॥ २५ ॥ वरः पतिः वधुर्जाया ॥ २६ ॥
यमश्चक्रधरः साक्षाद्दुर्मोर्णो कमलालया। अद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः ॥ २२ ॥ गौरी लक्ष्मीर्नहासागकेश
वोचस्वयं। श्रीर्देवसेना तत्पाता देवसेनापतिर्हरिः ॥ २३ ॥ अवष्टंभो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीर्द्विजोत्तमः काञ्चालक्ष्मी
निमेषो सो मुद्गूतो सो कला तुसा ॥ २४ ॥ ज्योत्स्ना लक्ष्मीर्प्रदीपो सो सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ॥ लताभूतजगन्माता श्रीर्विष्णु
दुर्मसंस्थितिः ॥ २५ ॥ विमावरी श्रीर्दिवसो देवश्चक्रगदाधरः। वरप्रदा वरो विष्णुर्वधुः पद्मवनालया ॥ २६ ॥ नरस्वरूपा
भगवान् श्रीर्नदीरूपसंस्थितिः। ध्वजश्चक्रपुंडरीकाक्षः पताका कमलालया। लक्ष्मालक्ष्मीर्जगत्स्वामी लोभो नारायणः
परः। रतिरागो वधर्मजलक्ष्मीर्गोविंद एव ॥ २७ ॥ किंवातिबद्धो क्लेन संक्षेपेर्मुच्यते। देवतिर्यङ्मुच्यते। देवतिर्यङ्मुच्यते। देवतिर्यङ्मुच्यते। देवतिर्यङ्मुच्यते।
नाम्नि भगवान्हरिः। स्त्रीनाम्नि लक्ष्मीर्मेत्रेय नानयोर्विद्योते परं ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्र० अष्टमोऽध्यायः

इतस्ततः पुनः पुनरुपादित्वा तल्लालदेवस्यादित्वा निषिद्धलि सावलेभः रतिस्तत्कालजप्रियसंगजाप्रीतिः रागः कामः
रतिस्तत्पत्नीति केचित्। लक्ष्मीर्गोविंद एव वेतियथासंख्यं ॥ २७ ॥ अनयोराभ्यां परमन्यन्नास्तीति ॥ २८ ॥ प्रथमेष्टमः ॥
॥ २७ ॥ इह दुर्वाससः शापान्तिरोधानं श्रियस्ततः। हरेस्तस्यास्मिन्मथना श्रियो जन्मादिवर्ण्यते ॥ २९ ॥ श्रीगोपालः ॥

विष्णु० प्र०

४०

तेदंमैत्रेयकृताजेयपरिहारार्थं सर्वात्मनं प्रपूजयिष्ये अलक्ष्म्या अपि नित्यं तमुक्ता इदं नीमाविर्भावतिरोभावाभ्यां मैत्रे
योक्तविरोधपरिहृतुमाह इदं चेत्यादिना पूर्वभृगुसुतासतीत्यनेन प्रथेन भृगुसुता पित्रीयार्थांशीराद्यो जातं युच्यते इदं
शृणु मया येन मेव संदिहानेन मरीचः सकारादेतच्छ्रुतमासीत् ॥१॥ तत्र प्रथमं भृगुसुतायास्तिरोधाने कारणं वक्तुमाह
पराशर उवाच ॥ इदं वक्ष्ये मे त्रैय यत्प्रोहमि हत्वया श्रीसंबंधं मया येन श्रुतमासीन्मरीचिनः ॥१॥ दुर्वा
सा शंकरस्यांशोश्च वारयिषीमिमां सददर्शं स्रजं दिव्यामृषिर्विद्याधरीकरे ॥२॥ संतानकानामखिलं यस्यागंधे
नवासितं अतिसेव्यमभ्रद्वलं तद्वनं वनवाणि ॥३॥ उन्मत्तव्रतधृक् विप्रस्तांष्टुशोभना स्रजं तां यया
चेव रारोहं विद्याधरवधं ततः ॥४॥ यावित्तातेन तत्तुंगीमालां विद्याधरांगना ददौ तस्मै विरालाक्षी सादरं प्र
णिपत्य तं तामादायात्मनो मूर्ध्नि स्रजमुन्मत्तरूपधृक् कृत्वा सविप्रो मैत्रेय परिवभ्रममदिनी ॥५॥ सददर्श
समायांतमुन्मत्तैरावतस्थितं त्रैलोक्याधिपतिं देवं सहदेवं शरीपतिं तामात्मनः स शिरसः स्रजमुन्मत्तपटपटं ॥ आ
कृत्वा मराराजाय विक्षेपोन्मत्तवन्मुनिः गृहीत्वा मराराजेन स्वगैरावतमृद्धिनि न्यस्तारराजैकैलासशिखरे जाह्नवीयथा
दुर्वासादतिशंकरस्यांश इत्यनेन शकशापे सामर्थ्यं पराधासहिष्णुत्वं चोक्तं ॥२॥ संतानो देवतस्तदीयानो पुष्पेनां मालां यस्यागंधेन वासि
तं सहनमखिलं वनवाराणामतिसेव्यमभ्रतः ॥३॥ उन्मत्तव्रतधृक् योगिनो हि जेडोन्मत्तपिशाना इव व्रतते तां स्रजं तां विद्याधरवधं यावित्ता
निति द्विकर्म को धातुः ॥४॥ तां स्रजमात्मनो मूर्ध्नि निरुत्वा मेदिनी परिवभ्रममदिनी ॥५॥ गैरावतमृद्धिं न्यस्तासतीकैलासशिखरे जाह्नवीयथा ॥

४०

मदेनांधकारिते ज्ञातांधकारे अक्षिणीयस्यासौगंधाकृष्टेन करेण कृष्णांकरस्यैव ध्राणतात् ॥ अतिस्तब्धो सिर्गर्भितो सिथियो धामल
क्ष्म्या निवासभूतं ॥८॥ नोक्तं त्वया हर्षणोत्फुल्लो विकसितो कपोलो यस्य तथाभूतेन सतालया शिरसि न धृता वा ॥ नवतांबदुम
हदादृतं मन्यसे अतस्त्रैलोक्य श्रीस्तवैत्रैलोक्यैश्चर्यं ॥१०॥ किं अतो हि जमांसादृश्यज्ञानात्मानिना अमराराजो हमित्यभिमा
मदो धकारितासौगंधाकृष्टेन वारणः करेण ध्राय विक्षेपतां स्रजंधराणीतले ॥१॥ ततश्च क्रोधभगवान्दुर्वासामुनिसत्तमः
मैत्रेये देवराजं तु कुद्वैतदुवाच हर्षणोत्फुल्लो विकसितो कपोलो यस्य तथाभूतेन सतालया शिरसि न धृता वा ॥ नवतांबदुम
सादृशितोक्तं प्रणिपातपुरःसरं हर्षोत्फुल्लो कपोलेन नवापिशिरसाधृता ॥१०॥ मया दत्तामिमां मालां यस्मान्न बद्धुम
न्यसे त्रैलोक्याधीतो मूढविनाशमुपयास्यसि ॥१०॥ मामन्यते न्येः सदृशतुलं शक्रभवान् हि जैः अतो बमानमस्मासुमा
निनाभवता कृतं ॥११॥ मद्दत्ताभवता यस्मात्सिन्नामालामहीतले तस्मात्प्रनष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति ॥१२॥ भयं
संज्ञातकोपस्य भयमेति वरावरं तत्तं मामतिशेवणं देवराजा वमन्यसे ॥१३॥ पराशर उवाच महेंद्रो वारणस्कंधाद
वतीर्य त्वरान्वितः प्रसादयामास मुनिं दुर्वासामकल्मषं ॥१४॥

नवताममावमानं कृतं ॥११॥ सहतुलं शापमदादित्याह यस्मादिति राजेन क्षिप्ताया उपेक्षितत्वाद्भवैव क्षिप्तेत्युक्तं तस्मान्मालाया
धराणी संपदाघातात् तदीयं त्रैलोक्यं प्राणलक्ष्मीकं दारिद्र्याभिभूतं भविष्यति पूर्वमालाया ॥१२॥ अबद्धमानाङ्गीनाशालसणाः शा
पः अयं वभ्रमपादो रिद्धाभिभवत्पदस्य पानरुत्वं ॥१२॥ यथा कथं विले जातकोपस्यैव यस्य मम ॥१३॥ अकल्मषसापराधशापदानात् ॥

विष्णु० प्र० निर्जिता इति इन्द्रापराधेनैव लोकायानिः श्रीकलं अतस्त्रैलोक्यान्तर्वर्तितया देवतानां मपि निः श्रीकलसाम्ये पिउदर्यादिगु
 ४२ णत्व प्रकृतिव्युत्ता देवानिर्गुणप्रकृतिकैर्देवैर्जिता इति संगच्छते द्रुताशनपुरोगमा अग्रे इतत्वात्पुरोगमने । अग्निदेवानां
 इतः प्रासीदिति श्रुतेः ॥ २५ ॥ यथावत्कथितं हताते ब्रह्मासुरानाह ॥ २७ ॥ विष्णुं शरणं ब्रजध्वमिति संबधः । शरणत्वमेव

एवमत्यंतनिः श्रीकैत्रैलोक्ये सत्ववर्जिते । देवान्प्रतिबलोद्योगं कुर्देतयदानवाः । लोभाभिभूतानिः श्रीकौदे
 त्याः सत्वविवर्जिताः । प्रियाविहनेनैः सत्वे देवैश्च कुस्तोरणं । निर्जितास्त्रिदशो देवैरिन्द्राद्याः शरणं ययुः । पि
 तामहं महाभागं द्रुताशनपुरोगमाः ॥ २६ ॥ यथावत्कथितो देवब्रह्माप्राह ततः सुरान् ॥ २७ ॥ ब्रह्मावान परा
 परेशं शरणं ब्रजध्वमसुरादेन । उत्पत्तिस्मृतिनाशानामेह तु हेतुमीश्वर । प्रजापतिपतिं विष्णुमनंतमपराजितं ॥ २८ ॥

ह परापरे शमित्यादिविशेषणोः परे ब्रह्मादयः अपरे कीटादयः तेषामीशं ईश्वरमव्याहते । अतः गेजेत उत्पत्त्यादीनां हे
 तुं स्वयमेह तुं अतएव नित्यसिद्धं अतएव प्रजापतिनामस्मदादीनां पतिं नियंतारं तत्कुतः विष्णु सर्वत्रांतपोभितया प्रवेशनशी
 लप्रवेशनेन प्राप्त परिउदवारयिति अनंतं देशाद्यपरिच्छिन्नं देवपराजितानामस्माकं तद्भजेन किमत आह अपराजितं जयैकशीलं

जगदुत्पादिहेतुत्वं समर्थयति प्रधानपुंसारनयो प्रसिद्धो रज्यो रिति पाठे जन्मरहितयोः सर्गाभिमुखीकरणकार्यत्वं भगव
 त्प्रकारणत्वं । किमर्थं प्रयोविधास्यतीत्याह स्वभावतश्च प्रणतातिहरं ॥ २७ ॥ उत्तरं उत्तरदिगवस्थितं तीरं कूलं परं कूलमिति वा
 इष्टाभिरभिप्रेतार्थोक्तिकाभिः परापरपतिं उत्लक्ष्य पुरुषं जीवस्वाभिर्न हरिमातिहरं ॥ ३१ ॥ नमामीत्यस्या तस्मात्कै
 प्रधानपुंसोः कारणं कार्यभूतोः । प्राणतार्तिहरं विष्णुं सवः प्रयोविधास्यति ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान्ब्र
 ह्मलोकं स्तपितामहः । क्षीरोदस्यात्तरं तीरं तैरेव सहिताययो ॥ ३० ॥ सगत्वा त्रिदशैः सर्वैः समवेतः पितामहः ।
 तुष्टाववाग्भिः प्रियाभिः परावरपतिं हरिं ॥ ३१ ॥ ब्रह्मावान नमामि सर्वसर्वशमनं तमजमवयं । लोकधामध
 राधारमप्रकामेशं भेदिनं ॥ ३२ ॥ नारायणमणीयां समशेषाणां मणीयसां । समस्तानां गतिस्त्वं बभूतादीनां
 गरीयसां । यत्र सर्वयतश्चैत दुत्पन्नं मत्पुरःसरं ॥ सर्वभूतत्रयोदेवः पराणामपियः परः ॥ ३३ ॥ श्रीगोपाल
 पिसंबधः सर्वसर्वस्वरूपं सर्वेति पाठसंबोधने सर्वस्येश्वरं च अनंतं नाशहीनं अजं जन्महीनं अवयं च त्रिदशैः । लोके
 यधामधराः प्रभाववतः तेषामाधारभूतं इन्द्रादीनां प्रभावकारणमित्यर्थः । अप्रकाशं प्रकाशरहितं स्वप्रकाशमित्यर्थः । अ
 भेदिनं स्वगतभेदशून्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत्सर्वमित्यादियुक्त्यानां स आद्यः प्रमां प्रसीदति तृतीयेनात्वयः । यत्र सर्वतिष्ठती
 ति शेषः यतोयस्मादेतत् । मत्पुरःसरं अहमेव पुरःसराः प्रतोयस्य एतस्य सर्वभूतः प्राप्तः सर्वरूपा इति वा पराणामर्थो दीना
 मपियः परः पुरुषः तथा च श्रुतिः इन्द्रियभ्यः परा अर्थो अर्थभ्यश्च परमनः । मनसस्तु पराबुद्धिबुद्धिरात्मा महान्परः । महतः प

विलु० प्र०
४३

मयक्तमयकात्पुरुषः पर इति ॥ ३३ ॥ परमादयक्तप्रेरकात्कारणात्मनः पुरुषादपि यः परः परमात्मैव स्वरूपधृक् मूर्तिधारी
अतएव योगिभिश्चिंत्यते योसौ ॥ ३४ ॥ नेगुण्यमाह सत्त्वादयो न संतियता अतएव शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः सर्वसात्विकेभ्योऽपि ॥ ३५ ॥
कलाकाष्ठानि मेषादिकाल एव सूत्रवत्सूत्रं जगद्वेद्यनियामकत्वात् तस्य गोचरे विषये यस्य शक्तिर्लक्ष्मीर्न वृत्ते स्वरूपा
भिन्ना कथेतर्हि लक्ष्मीः पतिरुच्यते ॥ इति तत्राह प्रोच्यते इति परावा सोमा न लक्ष्मीः परमात्मन्याः ईशो यः शुद्धोऽपि उपनारतः ॥

परः परस्मात्पुरुषात्परमात्मा स्वरूपधृक् योगिभिश्चिंत्यते योसौ मुक्तिहेतुर्मुमुक्षुभिः ॥ ३४ ॥ सत्त्वादयो
न संती शेषत्रयप्रकृतोगुणाः ॥ स शुद्धः सर्वभूतेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ३५ ॥ कलाकाष्ठानि मेषादिकाल
सूत्रस्य गोचरे ॥ यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स नो हरिः ॥ प्रोच्यते परमेशो यो यः शुद्धोऽपि उपनारतः ॥ ३६ ॥
प्रसीदतु स नो विलुपतामायः सर्वदेहिनां ॥ ३७ ॥

भेदविरस्यो प्रोच्यते ॥ द्वितीयो यच्छब्दः प्रसिद्धौ ॥ यद्वा ननु त्रिगुणात्मकमायासंबन्धात्कथं गुणारहितं कुतो वा शुद्धं तत्रा
ह कलादिकात्मसूत्रस्य गोचरे लोभ्यत्वेन तदधीनाया शक्तिः स यस्य शुद्धस्य वस्तुतोन वृत्ते तर्हि परमेशवं कुतस्तत्राह प्रो
च्यते इति वस्तुतः शुद्धोऽपि उपनारतामायाद्वारा तथा त्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ किं वमायिक धर्मानन्यानथाह ॥ आत्माय इति ॥ ३७ ॥

४३

यः कारणं वेति पूर्वश्लोकार्थप्रपञ्चयति कार्यस्येति ॥ प्रकृतिकार्यस्य महतो यत्कार्यमहंकाररूपं तस्य कार्यभूतः सूक्ष्मवर्गः तस्यापि
यत्कार्यमहंभूतवर्गः तत्कार्यं ब्रह्मा इतस्य कार्यभूतं ब्रह्मरक्षादिवर्गः ततश्च तत्पुत्रपौत्रादिप्रवाहभूतत्रयः स्वयमेव तत्प्रणता
स्मृत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ तथा कारणं पुत्रादिप्रवाहं देष्टुं ब्रह्मा इतस्य कारणं ब्रह्मा इतस्य कारणं महाभूतानि तत्कारणभूतसूक्ष्म
णितत्कारणानामहंकारमहत्सूत्राणां हेतुं प्रधानभूतं प्रणतास्मृत्यर्थः ॥ पद्माकारणस्य ब्रह्मा इतस्य कारणं महाभूतवर्गः

यः कारणं वकार्यं कारणस्यापि कारणं कार्यस्यापि वयः कार्यं प्रसीदतु स नो हरिः ॥ कार्यकार्यस्य यत्कार्यं कार्यं त
स्यापि स्वयं ॥ तत्कार्यं कार्यभूतो यस्तत्प्रणतास्मृतां ॥ ३८ ॥ कारणं कारणस्यापि तस्य कारणं कारणं ॥ तत्का
रणानां हेतुत्वं प्रणताः परमेश्वर ॥ ३९ ॥ भोक्ता भोज्यभूतं वस्वशरं सत्यमेव न ॥ कार्यकार्यस्वरूपं तत्प्रणता
स्मपदं पदं ॥ ४० ॥ विशुद्धं बोधनं नित्यमजमसयमवयवं ॥ अव्यक्तमविकारं यत्तद्विष्णोः परमं पदं ॥ ४१ ॥

तस्य कारणं भूतसूक्ष्मवर्गः तस्य कारणमहंकारः तस्य कारणं महत्तत्तत्कारणानां सत्वरजस्तमसां हेतुं कारणं प्रेरकं ॥ ३९ ॥
भोक्ता सत्तनं भोज्यं जडस्वरूपं सत्यं घटादिकार्यं कार्यताविषयं यागादिकर्तृवर्जं वस्तुत्वरूपं ॥ ४० ॥ विशुद्धं बोधनं वि
शुद्धज्ञानं वृत्तिज्ञानं व्यावर्तयति विशुद्धत्वं दर्शयति अव्यक्तमिति व्यक्तं विषयस्तद्विहितं अविकारमपरिणामिवेति
तदुपपादयति नित्यमित्यादिविशेषणैः असयमनाधारं तद्विष्णोः परमं पदं प्रणामाभ्युत्प्रेरणान्वयः ॥ ४१ ॥ गोपाल

विष्णु० प्र० यत्प्रसिद्धविशेषणानां कुर्यात् शरीरानां विषयो ॥४२॥ यस्यावित्यानेतरशक्तेर्युतायुतां शोभायाशक्तिलेशस्तस्यां शोभा गुणोत्त
 ४४ स्मिन्नियं विश्वशक्तिर्जगन्मयी मया स्थिता तं प्रणामाम इत्यस्यां त्ररश्मोकत्रयेण नवयः ॥४३॥ देवाद्योनजानंति अहं न ज्ञा
 नामिशंकरश्च न जानाति स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाविषयत्वात् ॥४४॥ पुण्यपापक्षये तत्प्रतिबंधाद्यगमे प्रणवे पश्यंति आत्मैक्य
 नसा सात्कुर्वते माहावक्यार्थविषयत्वात् तस्य विलंक्ष्यं निदिध्ययवा ॥४५॥ अभूतपूर्वस्य न भूतः कश्चिदपि पूर्वस्य स्मा

न स्मृतं न वस्तु स्मयन्त विशेषणगोचरे । तत्पदं परमं विद्मोः प्रणामामस्तदामले ॥४२॥ यस्यायुतायुतां शोशे विश्वशक्ति
 रियं स्थिताः । परब्रह्मस्वरूपस्य प्रणामामस्तमचयं ॥४३॥ यं न देवानमुनेयानचाहं न वशं करः । जानंति परमेशस्य तद्दि
 द्मोः परमं पदं ॥४४॥ यद्योगिनि सदा युक्ताः पुण्यपापक्षये क्षयं । पश्यंति प्रणये विलंक्ष्यं तद्दिदमोः परमं पदं ॥४५॥ शक्त
 यो यस्यैकस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । भवंत्यभूतपूर्वस्य तद्दिदमोः परमं पदं ॥४६॥ सर्वेश सर्वभूतात्मन् सर्वसर्वाश्रया
 च्युतः प्रसीद विष्णो भक्तानां व्रजतो दृष्टिगोचरः ॥४७॥ पराशर उवाच इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणा स्त्रिंशस्ततः ।
 प्रणम्यो वुः प्रसीदति व्रज नो दृष्टिगोचरं । यत्रायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदं तन्न ता । सो जगद्भ्रमतव सर्वगता च्युत ॥४८॥
 तस्य अनादेरित्यर्थः । यस्मा न्न जातः परोऽन्येऽस्मिन् आ विवेश भुवनानि विश्वेति श्रुतेः ॥४६॥ तदेवं स्तुत्वा प्रार्थयते
 सर्वेश तिसर्वसर्वाश्रय सर्वेषां सर्वात्मना आप्प्रयाधिष्ठानभूत ॥४७॥ जगद्भ्रमजगतः प्रकाशं आश्रय भूतमिति वा ॥४८॥

४४

देवानां ब्रह्मणश्च इति पूर्वोक्तानां वचसामन्ते ॥४७॥ आद्यः अतएव पूर्वेषामपि पूर्वजः वस्तुतोऽविशेषणः ॥५०॥ प्रणतानामि
 त्युक्तं तौ नैवाह एष ब्रह्मेति ॥५१॥ देवं द्रुम्य पश्चान्निदेशोऽपराधित्वात् ॥५२॥ अपूर्वरूपं स्थानं वेदहिकः सन्निवेशाय
 इत्येते वचसस्तेषां देवानां ब्रह्मणा स्तथा । ऊर्ध्वदेवर्षयः सर्वे ब्रह्मस्यति पुरोगमाः ॥४७॥ आद्यो यज्ञः पुमानिज्यायः
 पूर्वेषां व पूर्वजः । तन्न तास्म जगत्त्रयं स्वष्टारमविशेषणं ॥५०॥ भगवन्भूतभयेशयज्ञमूर्तिधराय यः प्रसी
 दप्रणतानां त्वं सर्वेषां देहि नो वरं । एष ब्रह्मा तथैवायं सह रुद्रैस्त्रिलोचनः । सर्वादिभ्यः समं पूषापवकोपं सहस्रि
 मिः ॥५१॥ अश्विनो वसवश्चामी सर्ववे मे मरुद्गणाः । साध्या विश्वे तथा देवा देवं द्रुम्य आयमीश्वरः ॥५२॥ प्र
 णम्य प्रवणानां यदेत्येते न्यपराजिताः । शरणं त्वामनुप्राप्ताः समस्ता देवतागणाः । पराशर उवाच एवं सं
 स्तुयमानः स भगवान् ब्रह्मैकगदा सिद्धकः । जगाम दर्शनं तेषां मैत्रेय परमेश्वरः । तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः शश्वक्कगदा
 धरं । अपूर्वरूपं स्थानं ते जसारा शिम्भुर्जितं ॥५३॥ प्रणम्य प्रणताः पूर्वसंक्षोभास्तिमितेक्षणाः । तुष्टुवुः पुंड्री
 काक्षं पितामहपुुरोगमाः ॥५४॥ देवा ऊचुः नमो नमो विशेषस्त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृक् । इन्द्रस्त्वमग्निः पवने
 वरुणाः सवितायमः । वसवामरुतः साध्या विश्वे देवगणा भवान् ॥५५॥
 स्य तं दुर्जितं सर्वाभिभावकं ॥५३॥ पूर्वप्रणता अपि भक्त्या पुनः प्रणम्य तुष्टुवुः संक्षोभेन स्वभावप्रच्युतास्तिमितानि निश्चला नि
 रक्षणा नियथा ॥५४॥ नमो नमो इति वीसा आदरे आविशेषः शुद्धपरमात्मात्वं ॥५५॥

विष्णु० प्र०

४५

तव समीपं ॥ ५६ ॥ वेद्यं सर्वमानं अवेद्यमतीतमनागतं ॥ ५७ ॥ वयमात्मा इत्यन्वयः ॥ ते जसा प्रसावातिशयेन आयाययस्वसं
वदय ॥ ५८ ॥ आतिः पीडावाद्यामनोरथः मोहश्चिन्ता ॥ वसादः प्रसुखं दुःखं ॥ ५९ ॥ स्वशक्त्या लक्ष्म्या ॥ ६० ॥ दुर्वाससः शापप

योयंतवागतो देवसमीपं देवतागणः ॥ सुखमेव जगत्प्रचर्यतः सर्वगतो भवान् ॥ ५६ ॥ त्वं जस्त्वं वषट्कारस्त्वमोका
रः प्रजापतिः ॥ वेद्यावेद्यं न सर्वात्मं स्त्वन्मयं न खिलं जगत् ॥ ५७ ॥ त्वामात्मा शरणं विष्णो प्रयाता दैत्यनिजिताः ॥
वयं प्रसीद सर्वात्मं स्ते जसायाययस्वनः ॥ ५८ ॥ तावदातिस्तथा वांछां तावन्मोहस्तथा सुखं ॥ यावन्नयाति शर
णं त्वामशेषाघनाशनं ॥ ५९ ॥ तत्प्रसादं प्रसन्नात्मन्प्रपन्नानां कुरु घनः ॥ ते जसां नाथ सर्वेषां स्वशक्त्यायाय
नं कुरु ॥ ६० ॥ पराशर उवाच ॥ एवं संस्तुयमानस्तु प्रणोतैरमैर्हरिः ॥ प्रसन्नदृष्टिर्भगवानिदमाहुः सविश्वकृताते
जसां भवतो देवाः करिष्याम्युपहृद्गणं ॥ वदाम्यहं यत्क्रियतां भवद्भिस्तद्दिदं सुराः ॥ आनीय सहिता दैत्यः क्षीराब्धौ
सकलोपधीः ॥ मंथानं मंदरं कृत्वानेत्रं कृत्वा तु वासुकिं ॥ मथ्यताममृतं देवाः सह ॥ ये मय्यवस्थिताः ॥ ६१ ॥

रिहर्तुं शक्तेः पिब्रह्मण्यतया दुर्वाससो भीतवदुपायमुपदिशति ॥ आनीयेति ॥ अथवा अभगवतो कृत्वा भिप्रायः ॥ तदुक्तं एक
एवैश्वर्यस्तस्मिन्सुरकार्ये नृपेश्वर ॥ विहर्तुं कामस्तानाहुः सुमुद्रान्मथनादिभिरिति ॥ क्षीराब्धौ क्षिपेति शेषः ॥ विविचोवधि
क्षिपाविविचवस्तुत्यर्थः ॥ नेत्रं मंथानं रज्जुं अमृतं मथ्यतां मथनेनामृतमुत्पाद्यतामित्यर्थः ॥ ६१ ॥ श्रीगोपाल ॥

४५

तत्रामृतविषये सामपूर्वसोपपत्तिकं प्रीतिपूर्वकं सामान्यं समानमेव यत्फलं तस्य भोक्तारो ययं वभविष्येति दैतेयावाच्चा
इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ बलिनोऽमरामरणवर्जिताश्च ॥ ६३ ॥ तर्हि तेषां तथा भविष्यतीति शंकमानान्प्रेत्याह ॥ तथावेति भोक्ता स्तेयु
प्रदिषः केवलं क्लेशभागिनो यथा भविष्यति तथा हं करिष्यामि ॥ ६४ ॥ संधानं प्रीतिः अमृतं अमृतार्थः ॥ ६५ ॥ शरदं भस्मैव

सामपूर्ववैदेतेयास्तत्र साहाय्यकर्मणि सामान्यफलभोक्तारो ययं वभविष्यथ ॥ ६२ ॥ मथ्यमानेन नृपैर्वायस
मुत्पत्यते मृतं ॥ तत्पानाद्बलिनो ययममराश्च भविष्यथ ॥ ६३ ॥ तथा वा हं करिष्यामि ते यथा त्रिदशदिषः ॥ न प्राप्य
त्यमृतं देवाः केवलं क्लेशभागिनः ॥ ६४ ॥ पराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा देवदेवेन सर्व एव ततः सुराः ॥ संधानं मसुरैः
कृत्वा यत्प्रवृत्तं मृतं भवन् ॥ ६५ ॥ नानोपधीः समानीय देवदेवतयदानवाः ॥ क्षीराब्धिपद्ममिश्रित्वा शरदं
मल्लिषि ॥ ६६ ॥ मंथानं मंदरं कृत्वानेत्रं कृत्वा वासुकिं ॥ ततो मथितुमारब्धमैत्रयतरसामृतं ॥ ६७ ॥ विबु
धाः सहिताः सर्वयतः पुरुषततः कृताः ॥ कृत्वा न वासुकेर्दत्ताः पूर्वकाय निवेशिताः ॥ ६८ ॥ ते तस्य फलानिः श्वासं व
क्षिनापहतविषः ॥ निस्तेजसो सुराः सर्ववभूषुरमितदृक्ते ॥ तेनैव मुखनिः श्वासं तापुनास्तबला हकैः ॥ पुरुषदे
शेषं हि स्तथावाप्यायितुः सुराः ॥ ६९ ॥

व अमलालिङ्गदीर्घस्य तस्मिन् ॥ ६६ ॥ तरसा बलेनामृतं मथितुमारब्धः ॥ कर्तारिक्तः ॥ आरब्धं तदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ पूर्वकायत
स्यैव मस्तकदेशे निवेशितानि युक्ताः ॥ ६८ ॥ येन वासुकेः फलानिः श्वासिताः सुराणां दुःसहो बहिरुत्पादितं तेनैव वासुकि

विष्णु प्र० सुखनिश्वासवायुना अस्तबलाहकैः नि जमेधैः प्रवर्षद्विदेवाः आप्यायिता इत्यर्थः वाहिरस्त्वबलाहकैरिति पाठे पुरुषो
वाहिरस्ते गतः तेन भगवता स्तब्धबलाहकैरिति स शेषं योजनीयं ॥ ६७ ॥ सहयि मय्यवस्थित इति यदुक्ते तस्माच्च माह श्रीरा

४६

क्षीरोरमध्ये भगवान्कर्मरूपी स्वयं हरिः । मंदराद्रेरधिष्ठानं भ्रमतो भून्महामुने ॥ ७० ॥ रूपेणान्येन देवानां प
ध्येन क्रगदाधरः । न कर्मनागराजं तु देवमध्यपरेण च । उपर्याकांतवान् शैलं ब्रह्मपुण्यकेशवः । तथा परेण मेव
ययन्नदृष्टं सुरासुरैः । तेजसानागराजानं तथाप्यायितवान् हरिः । अन्येन तेजसा देवानुपहं हितवान् विभुः । मथ्य
माने ततस्तस्मिन् क्षीराब्धौ देवदत्तवैः । हविर्धामा मवत्पूर्वसुरभिः सुरप्रजिता ॥ ७२ ॥ जग्मुर्मुदं तो देवा दान्ता
श्च महामुने । व्याक्षिप्तवत्सः श्रवणं भूवुस्तिमितेक्षणः ॥ ७३ ॥ किमेतदिति सिद्धानां दिविवितयता ततः । बभू
व्वारुणी देवी मदाधृणि तलोचना ॥ ७४ ॥ कृतावर्त्ता ततस्तस्मात्क्षीरोदादा सयन्जगत् । गंधेन यानि जातो
भूदेवस्त्रीनंदनं तरुः ॥ ७५ ॥

इति चतुर्भिः भ्रमतो मंथानाद्रेः अधिष्ठानमाधारः ॥ ७० ॥ ब्रह्मपुण्यातिगौरववत् ॥ ७१ ॥ हविषः क्षीरध्यादेर्धामा
श्रयभूता ॥ ७२ ॥ व्याक्षिप्तवत्सः तत्क्षोभाकृष्टमानसः स्तिमितेक्षणः निश्चलदृष्टयः ॥ ७३ ॥ वारुणी मदिराधिष्ठा
त्री देवता ॥ ७४ ॥ मंदरभ्रमणेन कृता अभिसामवर्त्ता यस्मिन् तस्मात् ॥ ७५ ॥

४६

ततो मथ्यमानात् क्षीराब्धेः शीतांशुः सहरशिरसि प्रपरोत्रि संभवो लोका ह्लादक इति ध्येयः । तंहो जगदेति संबोधनात्
जगद्गुरुस्त्वयः । तदुक्ते । प्रस्कन्तं पिवतः पालेर्यत्किं विज्जगद्गुरुः स्मृतत । दृष्टिका हि विषयो ध्यादं दशका श्रय पर इति ७६

रूपोदायि गुणोपेतस्तथैवाप्सरसंगणः । क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय परमाद्भुतः । ततः शीतांशुमवज्जगद्देतमेह
श्वरः । जगद्गुरुविषं जगत्क्षीरोदधेः समुत्थितं ॥ ७६ ॥ ततो धन्वंतरि देवः श्वेतांबरधरः स्वयं । विभ्रतकमंडलु
रणममृतस्य समुत्थितः ॥ ७७ ॥ ततस्त्वस्मनस्कास्ते सर्वे दैतेय दानवाः । बभूवुर्मुदिताः सद्यो मैत्रेय ऋषिभिः
सह ॥ ७८ ॥ ततस्फुरत्कान्तिमतीविकाशिकमले स्थिता । श्रीर्द्वीपयसस्तस्मादुत्थिता धृतपंकजा । तां तुष्टु
मुदायुक्ताः श्रीसूक्तेन महर्षयः । विश्वावसूमुखास्तस्यागंधर्वाः पुरतो जगुः ॥ ७९ ॥ घृतानी प्रमुखाः प्रवृत्त
न चतुश्चाप्सरोगणाः । गंगाद्याः सपितृसौयैः स्नानार्थमुपतस्थिरे ॥ ८० ॥ दिग्गजा हिमपात्रस्तमादाय विमलं जले
स्नापयान् चक्रिरे देवीः सर्वलोका मेहवरी । क्षीरोदात्तपभृत्कूर्मैर्मालामग्लानपंकजा । रौक्मिणीषणाक्षीरे विश्वकर्माकारवत् ८१

अमृतस्येति तृतीयार्थे प्रष्टुं विभ्रतधारयत् ॥ ७७ ॥ स्वस्त्वमनसो बभूवुः दैतेय दानवा इत्युक्त्वा न्ने देवा दैतेयादिभिर्बलिभिर
मृतं ग्राह्यमिति तस्मिन् मनस इति गम्यते । ऋषिभिः सहेति ऋषयोऽपि मुदिता दिव्यदृष्ट्या गतमेवामृतं भावीति ज्ञानं तः ॥ ७८ ॥ श्री
सूक्तेन हिरण्यवर्णा मित्यादिपदशेन ॥ ७९ ॥ गंगाद्यास्तदधिष्ठात्र्यो देव्यः ॥ ८० ॥ अंगेया विभ्रणानि तानि विश्वकर्माकारेण ८१

विलुप्तं प्र.
४७

पश्यतां सर्वदेवानां ताननादत्तेत्यर्थः हेरेवस्तुल्यमिति धर्मोऽवस्थानत्वात्तदेव धर्मलभ्याश्चर्ययौ अतएव धार्मिको देवास्तथाव
लोकितानुदेत्यादिति भावः ॥८२॥ निर्देति सुखं ॥८३॥ स्त्रीरूपमोहिन्यवतारं ॥८४॥ असंनभास्पष्टदीप्तिः ॥ स्वेन कर्मनाद
दिव्यमालां वरधरास्ताताभूषणाभूषिता ॥ पश्यतां सर्वदेवानां ययो वक्षस्तुलं हरेः ॥८२॥ तथा वेलोकितो देवा
हरिस्तुलस्तथा ॥ लक्ष्मीमैत्रेयस्तुसापरां निर्देति मागताः ॥८३॥ उद्गंगं वपरे जग्मुर्देत्या विलुपरा जग्मुः
त्यक्तालक्ष्म्या महाभागविप्रसिद्धिपुरागमाः ॥ ततस्ते जग्मुर्देत्या धन्वंतरि कुरे स्थिताः ॥ कमंडलुं महावीर्यं यत्रा
स्ततद्दिजामृतं ॥ मायया मोहयित्वा तां विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः ॥ दाने च भ्यस्तदादाय देवभ्यः प्रददौ प्रभु
॥८४॥ ततः पपुः सुरगणाः शक्राद्यास्तत्र दामृतं ॥ उद्यता युधानिस्त्रिंशो देव्यास्तो असमभ्ययुः ॥ पीतमृतं
बलिभिर्देवैर्देव्यं वस्तु यदा ॥ वध्यमाना दिशो भजे पातालं विवेशे ॥ ततो देवा मुदा युक्ताः शंखचक्रगदाभूतः ॥
प्रणिपत्य यथा पूर्वमशा संस्तोत्रं विष्णुं ॥ ततः प्रसन्नभाः सूर्यः प्रययौ स्वेन कर्मना ॥ ज्योतीषि नयथा भार्गव्य
युर्मनिसत्तम ॥८४॥ ज्वालभगवंश्चैव आस्तु दीप्तिर्विभावसुः ॥ धर्मवसर्वभूतानां तदामतिरजायत ॥ त्रैलोक्यं
कथं श्रिया जुष्टं बभूव द्विजसतेनाशक्रश्च त्रिदशैष्टः पुनः श्रीमानजायत ॥८५॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥
क्षिणोरुत्तराय न नियमेन ज्योतीषिताराग्रहाश्च यथा मार्गवकातिवारं विना श्रिया जुष्टं युक्तं ॥८५॥ गोपाल

४७

सिंहासनं राजासनं देवराज्ये देवानामाधिपत्ये ॥८६॥ नमस्ते नमामि सर्वभूतानां जननीतां अजबसंभवां वामनावतारे ॥८७॥ सि
द्धिरणिमाद्याः प्रभादिनं भूतिः संपत् ॥८८॥ यज्ञविद्या कर्ममीमांसादिः ॥ महाविद्या विश्वरूपोपासना ॥ गुह्यविद्या मंत्रविद्या
सिंहासनगतः शक्रः संप्राप्य त्रिदिवं पुनः ॥ देवराज्ये स्थितो देवीतुष्टावां जकाततः ॥८६॥ इदं उवाच ॥ नमस्ते सर्वभू
तानां जननीमजबसंभवां ॥ त्रियमुनीन्द्रपद्माक्षी विष्णुवस्तुल्यस्थिता ॥८७॥ त्वं सिद्धिस्तं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोका
वनी ॥ संध्या रात्रिः प्रभाभूतिर्मध्याह्नं सारस्वती ॥८८॥ यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या वशोभने ॥ आत्मविद्या च दे
वित्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥८९॥ आन्विक्षिकी त्रयीवार्ता दंडनीतिस्त्वमेव ॥ सोम्या सोम्ये जगद्रूपस्त्वयैतदे विप्र
रितं ॥९०॥ कात्वन्यात्वामृतं ते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः ॥ अध्यास्तं देवदेवस्य योगिविद्यगदाभूतः ॥९१॥ त्वया दे
विपरित्यक्तं सकलं भुवनत्रयं ॥ विनष्टं प्रायमभवत्त्वयं दानीं समर्थता ॥९२॥ दाराः पुत्रास्तथागारं सुदृढान्यथ
नादिकं ॥ भवत्येतन्महाभागो नित्यं तद्विज्ञानान्तरा ॥९३॥
आत्मविद्या उपनिषत् एव यज्ञविद्यारूपेण विमुक्तिफलदायिनी त्वमेव ॥९४॥ आन्विक्षिकी तर्कविद्या त्रयीवेदत्रयीवार्ता शिल्प
शास्त्राद्युर्वदादिः दंडनीतिः राजनीतिः ॥ एवमन्ये रपी सोम्या सोम्ये रूपस्त्वयैतज्जगत्परितः ॥९५॥ अतस्तव सोभाग्यमत्याश्च
यमित्याह कात्वन्येति कापुनस्त्वदन्या गदाभूतो विष्णोर्वपुर्ध्यास्तं तद्वक्षसीतिष्ठतीत्यर्थः ॥ यद्वा देवदेवस्त्वप्रकाशस्य गदाभू
तो विष्णोर्वपुस्वरूपमधिकृत्य तत्तालत्रयप्रकाशसत्ताकासतीत्वामृतं त्वका ॥ अन्यस्तो किंतु त्वमेव तिष्ठसीत्यर्थः ॥९६॥ अतस्त्वदुप

विष्णु० प्र०

४०

सौकुंभयोरीदं शंकलं दृष्टमिह त्वयेति समेधितं संवर्धितं ॥ ७१ ॥ नैतत्रिभिरभित्याहारा इति त्रिभिः ॥ ७२ ॥ अतो मातृत्वान्नोऽस्माकं
कोषादिकं मातृजयाः परितुष्टं परिकरं ॥ ७३ ॥ त्वयावपरितुष्टं त्वानामानिष्टं भवतीत्याह सत्त्वेनेति सत्त्वं धर्मं सत्त्वं भूतहितानां तत् ॥ ७४ ॥
शरीरादोऽप्यमैश्वर्यमरिपक्षस्यः सुखं देवित्वदृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां नदुर्लभं ॥ त्वमवासर्वभूतानां देवदेवो हरिः पितुः ॥ त्वे
तद्विष्णुना वावजगद्वाप्तं नरावरं ॥ मातः केशंतथाकोष्ठमाहं गृहमापरिचरं ॥ माशिरिंकलं च त्वजयाः सर्वपावनि ॥ ७५ ॥
मापुत्रान्मासुहृद्गान्मापश्यन्माविभूषणं ॥ त्वज्यादेव देवस्य विष्णोर्विष्णुस्तुलाश्रयः ॥ सत्त्वेन सत्त्वशोभाभ्यां तथाशीला
दिभिर्गुणैः ॥ त्वज्यां तेनराः सद्योऽसंस्तुता ये त्वयामेल ॥ ७६ ॥ त्वयाक्लेशिताः सद्यः शीलाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥ कुलैश्च
र्यं न युज्यंते पुरुषा निर्गुणा अपि ॥ स भूतार्थः सगुणोऽप्यस्यः स कुलं निःसर्वद्विमान् ॥ सत्त्वरः सविक्रान्तोऽयं
स्त्वया देवि वीक्षितः ॥ ७७ ॥ सद्यो वै गुण्यमायां तिशीलाद्याः सकला गुणाः ॥ पराङ्मुखी जगद्वात्री यस्य त्वं विष्णुव
ल्लभे ॥ ७८ ॥ न ते वर्णयितुं शक्ता गुणा जिह्वापि वेधसः ॥ प्रसीद देवि पद्माक्षी मास्मां स्त्याक्षीः कदाचन ॥ ७९ ॥

त्वदनुकंपिता गुणाभाजो भवन्तीत्याह ॥ त्वयेति द्वाभ्यां ॥ ७६ ॥ त्वदुपेक्षितस्य गुणा अपि दोषा भवन्तीत्याह सद्य इति ॥ वैगुण्यं
दोषत्वं ॥ ७७ ॥ अतस्त्वदुगुणस्तो न कोऽपि शक्तः रूपैरपकेवलं प्रसीदति प्रार्थयते न त इति वेधसो जिह्वा न शक्तस्तत्त्वयः ॥ ७८ ॥

४०

हरिशक्रः ॥ ७७ ॥ अस्तु संपद्यतां ॥ १०० ॥ प्रकृतावतारद्वयं निगमयन्नन्यानवतारानाह भृगोरिति यावदध्यायसमाप्तिः ॥ १०१ ॥ तत्स
पराशर उवाच ॥ एवं श्रीः संस्तुतं सम्यक्प्राहृष्टं शतक्रतुं ॥ शृण्वतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्थितादिज ॥ श्रीस्त्वाव परितुष्टा
स्मिन्नेव शस्तोत्रेणानेन ते हरे ॥ वरं वृणीष्वयस्त्विष्टावरदा हंतवागता ॥ ७८ ॥ इदं उवाच ॥ कदापि मे देविवाराहीयदिवाप्य
हं ॥ त्रैलोक्यं न त्वया ॥ त्वामेव मे स्तुतवः परः ॥ १०० ॥ स्तोत्रेण यस्तु वेतेन त्वां स्तोत्रयत्यस्त्रिंशं भवे ॥ सत्त्वयानपरित्या
जो द्वितीयोऽस्तु वरो मम ॥ श्रीस्त्वाव ॥ त्रैलोक्यं न त्वया ॥ त्रिदशश्रेष्ठं न संयक्ष्यामि वासव ॥ दत्ता वरो मया
यत्ने स्तोत्राधनतुष्टया ॥ यश्चाप्यतथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः ॥ मां स्तोत्रयति न तस्याहं भविष्यामि पाञ्च
खी ॥ पराशर उवाच ॥ एवं वरं देवो देवी देवराजाय वै पुरा ॥ मैत्रेय श्रीर्महाभागा स्तोत्राधनतोषिता ॥ भृगोः
ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः देवदानवयत्नेन प्रसूता मृतमंथने ॥ १०१ ॥ एवं यथा जगत्स्वामी देवदे
वो जनार्दनः ॥ अवतारकरोत्येषस्तथा श्रीस्तत्सहायिनी ॥ १०२ ॥ पुनश्च पद्मादुद्धृता यदा दित्यो भवद्हरिः ॥ य
दावभार्गवो रामस्तदा भृद्हरिणी त्वयि ॥ १०३ ॥ राघवं त्वेव भवत्सीता रुक्मिणी कल्लजं नमि ॥ अन्येषु वावतारेषु
विष्णोरेषा सहायिनी ॥ देवत्वे देवदेवी यमानुषत्वे न मानुषी ॥ विष्णोर्देहानु रूपो वै करोत्येषात्मनस्तनुं ॥ १०४ ॥
सहायिनी तेन सह अयितुं गंतुं शीलं यस्याः सा ॥ १०२ ॥ यदा हरिर्दित्यो वामनो भूत्वा भार्गवो जायते ॥ १०३ ॥ विष्णोर्देहानु रूपो

विष्णु-प्र.
४०

नृसिंहाद्यवतोरुषुनारसिंहादिरूपां ॥ १०४ ॥ कुलत्रयं पुरुषत्रयं ॥ १०५ ॥ कलहो धारा कलहः आधरो धम्याः साकलहो पिते
षुनभवतीत्यर्थः ॥ १०६ ॥ ॥ इति श्रीरत्नगर्भभट्टाचार्यकृतोयावेष्टवाकृतं दिकायां प्रथमेशेनवमोऽध्यायः ॥ प्रसंगा
यश्चेतदुपुयाज्जन्मलक्ष्म्या यश्चपठेन्नरः ॥ श्रियो न विद्युतिस्तस्य गृह्यावकुलत्रयं ॥ १०५ ॥ पठ्यते ये पुनैष
गृहपुत्रीस्तवामुने ॥ अलक्ष्मीकलहो धारानतेष्वास्तकदावनो ॥ एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यन्मात्रपरिचक्षुः ॥ क्षीराक्षौ श्रीर्य
थाज्ञाता पूर्वभृगुसुतासती ॥ इति सकलविभूत्यवातिहेतुस्ततिरियमिन्द्रमुखा ज्ञाता हिलक्ष्म्याः ॥ अनुदिनमिह पद
तेनृभिर्वसतिनतेषुकदाविदप्यलक्ष्मीः ॥ १०६ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणप्रथमेशेनवमोऽध्यायः ॥ ॥
॥ ॥ मेत्रेय उवाच ॥ ॥ कथितं मे त्वया सर्वं स्पष्टं सोमहा मुने ॥ भृगुसर्गात्संभृत्यपसर्गानि
कथ्यतां पुनः ॥ १ ॥ पराशर उवाच ॥ भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः ॥ तथा धातुविधाता
रोरख्यात्यां जातो सुतो भृगोः ॥ २ ॥

नृप्रसंगात्तानिरूपयन् श्रीसमुद्रवं ॥ दशमे दक्षकन्यानां स्तुतिः ॥ शिष्टानुवर्ण्यते ॥ पुनर्भृगुसर्गात्संभृतितत्त्वानुवादपूर्वकमेव ॥ ४०
भृगोर्विशः कथ्यतां अन्यथा पूर्वापरकथासंबंधाप्रतीतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ अतो भृगोः सुतामनुवदति भृगोरिति विज्ञेः परिग्रहः पत्नी ॥ २ ॥

भृगोः सुतत्रयतिनियतिश्च धातुविधात्रेयथा संख्यभार्येतयोरायतिनियत्योः प्रत्येकं प्राणश्च मृकं दुश्चैव सुतो जातिरित्ये
नयः ॥ ३ ॥ तदेवं तदुर्विशतिदक्षकन्यानां मध्यश्च द्वादीनां त्रयोदशानां धर्मभार्याणां वंशाः कथिताः ॥ अनंतरं ख्यातिः सत्यथ
संभृतिरित्याद्युपदिष्टानां मकादशानां भृगुभवमरीत्यादिभार्याणां मध्यस्थो भृगोर्विशो निरूपितः ॥ सत्याश्च भव
भार्यायादक्षकोपादप्रोढाया एव देहत्यागोक्त्या तस्याः वंशानां भूदित्यर्थो दुर्कः ॥ अतः क्रमप्राप्तमरीचिः संभृत्यां जातव
आयतिर्नियतिश्चैव भृगोः कन्येमहात्मनः ॥ भार्ये धातुविधात्रे तयोर्जातो सुतावभौ ॥ प्राणश्चैव मृकं दुश्चैव
कैडेयो मृकं दुतः ततो वेदशिराज्जै प्राणस्यापि सुतं प्राण ॥ प्राणस्य दुक्तिमान् पुत्रो जातव ॥ अतो भवत ॥ ततो वं
शो महाभागविस्तारभार्यवोगतः ॥ ३ ॥ पत्नी मरीचिः संभृतिः पौर्णमासमसूयता विरजाः सर्वगश्चैव तस्य पु
त्रो महात्मनः ॥ ४ ॥ वंशसंकीर्त्तिने पुत्रान् वदिष्यः दंदिजोत्तम ॥ ५ ॥ ॐ नमो नारायणाय ॥

शमाह ॥ पत्नी मरीचिरिति पौर्णमासं तदधिष्ठातृदेवं तस्य पौर्णमासस्य पुत्रो ॥ ४ ॥ वंशसंकीर्त्तिने इति मरीचिरेव कथ्य
पान्यः पुत्रस्तस्य पुत्रा विवस्वदादयः ॥ इत्यस्मिन्नेवादिवंशकीर्त्तिने वक्ष्ये ॥ विवस्वतः श्रद्धे देवः तस्य इक्ष्वाकुप्रभृतय इ
त्यादितत्पुत्राणां विस्तारो वंशकीर्त्तिने न तु यं शो पुत्रान्वंशान्वस्य अत्र तु स्वल्पत्वात् पौर्णमासान्वयमात्रमुक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्णु० प्र०

५०

प्रसूताप्रसूतवतीकन्या आहमिनीवालीयुक्ता अमावास्याप्रतिपद्युक्ता सैकुर्वेदः वतुर्दशीयुक्ता पूर्णिमायाकाप्रति
पद्युक्ता सैवानुमतिः पुत्राणां नामाकथनमप्राप्तदः प्रतिपादनमात्रस्य विवक्षितत्वात् ॥ ६ ॥ जज्ञे ज्ञेयामासा ॥ ७ ॥ तत्सुतः पुत्रस्य
सुतः पूर्वजन्मनि स्वायमुवमन्तरे दत्तक्षिः स इदानीमागस्यः स्मृत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ समानास्त्रीपुलहभार्या ॥ ९ ॥ ततो गात्रो धेवा
स्मृतिश्रांगिरसः पुत्रान् प्रसूता कन्यकास्ततः ॥ सिनीवाली कुङ्कुशैव राकायानुमतिस्तथा ॥ १० ॥ अनुसूयातथैवात्र पुत्रपु
त्रानकल्मषा ॥ सामेदुवांससं वैदतात्रेयसकल्मषं यो गिनं ॥ ११ ॥ प्रीत्या पुलहभार्यायां दत्तो क्षिस्तमुताभवत् ॥ प्र
वेजन्मनि सौगस्यः स्मृताः स्वायं भुवन्तरे ॥ १२ ॥ कर्मेशावरीता असहस्रश्रुतं वयं ॥ समानसु पुत्रभार्या पुलहस्य
प्रजापतेः ॥ १३ ॥ कृताश्च सन्निभौ यो वालखिल्या नस्तथा ॥ वष्टियो निसहस्राणि पृथिव्यां क्षुरतसो ॥
अंगुष्ठपर्वमात्रायां ज्वलन्नास्करतुजसा ॥ उज्जयाववसिष्ठस्य सप्तजायते वसुताः ॥ राजा गात्रो धेवाद्रु असवनश्चा
नघस्तथा ॥ सुतपाः शुक्र इत्येतं सर्वसप्तर्ष्यामलाः ॥ १४ ॥ यो सावग्निरसीमाना ब्रह्मास्तनयाग्रजः ॥ तस्मात्स्वा
हा सुतोल्लभे त्रीनुदारैर्जसो द्विज ॥ पावकं पावमानं वशुकिं वा पित्रलशिनं ॥ १५ ॥

दुरिति नाम द्वयं संधिरार्षः सप्तर्षयस्तृतीयमन्तरे १० ॥ अभिमानी अभिमानिनी देवताननुजलनमात्ररूपः अग्निः सर्वदेवता
अग्निमुखमिति श्रुतेः ॥ ब्रह्मणस्तनयाग्रजः मुखोदग्निरजायतेति श्रुतेः ॥ उदारात्तसः अति तेजस्विनः जलाशिनं सर्वस्य
त्वात् तथानेकोर्मि निर्मथ्यपवमानः स्याद्वैद्यतः पावकस्ततः ॥ यश्चासौ तपेतस्य शुभिरग्निरसौ स्मृत इति ११ ॥ श्रीगोपाल

५०

नषात्रयाणां प्रत्येकं पंचदशपंचदशेति पंचवत्वारिंशत्विता अभिमानी ब्रह्मपुत्रस्तस्य पुत्रत्रयं एवमेकोनपंचाशत् १२ ॥ किं व अग्निधाता
अनग्नयः ॥ यज्वानः अमूर्त्यः त्रयो गणाः बर्हिषदः साग्नयो यज्वानो मूर्तो अत्वारोगणा ये वा अयज्वना गृहमेधि नस्ति पितरो अग्नि
धातायैव यज्वानस्तपितो बर्हिषद इति श्रुतेः १३ ॥ संस्मरन् नवधारयत् ॥ १४ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमं शोदशमाध्यायः ॥ क
तेषां संतता वन्ये वत्वारिंशत्पंचवत् ॥ कथ्यंते वद्वयश्चेत्पिता पुत्रत्रयं वतत् ॥ एवमेकोनपंचाशद्वद्वयः परिकीर्त्तिताः ॥ १२ ॥ पितरो
ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता यमयातव ॥ अग्निधाता बर्हिषदो नग्नयः साग्नयश्च ये ॥ १३ ॥ तेभ्यः स्वधा सुतेज इमे नो वै धारणी
तथा ॥ ते उभे ब्रह्मवादिन्या योगिन्या वा युभये द्विज ॥ उत्तमज्ञान संपन्ने सर्वैः समुदिते गुणैः ॥ इत्येषा दस कन्यानां कथिता प
त्यसंततिः ॥ अद्वावान् संस्मरन्नेतान नपत्यं न जायते ॥ १४ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमं शोदशमाध्यायः ॥ ॥
॥ पराशर उवाच ॥ ॥ प्रियव्रतो तानपादो मनाः स्वायं भुवस्य तु ॥ द्वापुत्रो सुमहावीर्यो धर्मज्ञो कथितो तव ॥ १॥ तयो रूता
नपादस्य सुसूत्या मुत्तमः सुतः ॥ असीष्टायामभूद्भूतान्पितुरत्यंतवल्लभः ॥ २॥ सुनीतिर्निमयाराजस्तस्या भूना हि षी द्विज
सुनीति प्रीतिमांस्तस्या तस्या आभूद्भुवः सुतः ॥ ३॥ राजासनस्थितस्यापि तु रं कमुत्तमगमा श्रितं आतरमुत्तमं दृष्ट्वा
एतादृशेति बाकोपि वक्रुन्नः सुरुनेर्धवः ॥ निर्गतो मुनिभिः सम्यगुपदिष्टेन वार्यते ॥ मनोर्द्वापुत्रो द्वयकन्य उक्तेत वदेदो प्रसूतिस्थे ॥ ४॥
दशायत्यादिनां दोहि त्रवंशोभिहित इदानीं पुत्रद्वयानुवा दष्टवमुत्तानपादवशमाह प्रियव्रतोति १ ॥ तयोर्मध्ये उत्तमानपादस्य सुसूत्यामाभि
ष्टाया प्रयस्यामुत्तमो नाम सुतो भूत् २ ॥ तस्या सुनीत्यो ध्रुवो नाम्ना ३ ॥ राजासनस्थितस्यापि तु रं कमुत्तमगमा श्रितं आतरमुत्तमं दृष्ट्वा
तमुत्तमारादुं ध्रुवो मनोरथवक्त्रे इत्यन्वयः ॥ ४॥

विष्णुप्र-
५१

सुरुयाः प्रयस्याः प्रणयभंगभयाद्भुवनाभ्यनंदत ॥५॥ सपत्नीतनयं ध्रुवं पितुरं कारोदुं उत्सुकं दृष्ट्वा तथा स्वपुत्रं तदंका-
रुदं दृष्ट्वा सुरुविरब्रवीदित्यन्वयः ॥ ध्रुवस्य भाविमहोदयं हनुनिर्वेदानि वाहिकाः सुरुवर्गवोक्तीराह क्रियते किमिति वृत्ति-
असंभय अभूत् ॥ १॥ उत्तमोत्तममादयराज्ञासनादुत्तमवर्गवतिष्ठानमपुत्रान्येनाप्राप्यमविवेकां रम्यतिरमिवां कृति-
प्रत्यक्षं भूपतिस्तत्र सुरुयानाभ्यनंदत ॥ पूर्णयेणागतं पुत्रमुत्संगारो हणोत्सुकं ॥ ५॥ सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमेका-
रो हणोत्सुकं ॥ पितुः पुत्रं तथा रुदं सुरुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६॥ क्रियते किं वृथा वत्समहानेधमप्रारथः ॥ अन्यस्त्री-
गर्भजातेन असंभयममोदरे ॥ १॥ उत्तमात्तममप्राप्यमविवेकाद्विवांछसि ॥ सस्यं सुतस्त्वमप्यस्य किं तु न त्वं म-
या धृतः ॥ ८॥ एतद्राज्ञासनं सर्वभूतसंश्रयकेतनं ॥ योग्यं मेव पुत्रस्य किमात्मा कुश्यते तत्त्वया ॥ ७॥ उच्च-
र्मनोरथस्तेयं मत्पुत्रस्यैव किं वृथा ॥ सुनीत्यामत्तनोजन्मकिलयानावगम्यते ॥ १०॥ पराशर उवाच ॥ उत्त-
ज्यपितरं बालस्तु पुत्रमात्तमाधित ॥ जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विजमंदिरं ॥ तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्यसु-
रिताधरं ॥ सुनीतिरं कमारोप्य मे त्रये तदभाषत ॥ ११॥
अविवेकादीत्यपि पाठः ॥ अहमपि वक्रवर्तः सुत इति वेदत आह सत्यमिति सत्यपितयात्वे मद्भ्रातृत्वादेष्टे मनोरथोत्तथा-
इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८॥ यतिरं कमारः ॥ सर्वभूतसंश्रयः ॥ अक्रवर्तः ॥ नस्य केतनमासनं मम पुत्रस्यैव योग्यं आत्मा श्रंतः करुणं किं कि-
श्यते इति ॥ ७॥ राजनं तच्छ्रीभूतमालोक्यातिगर्वो दुक्तेभ्यार्थपुनराह उच्चरिति ध्रुवमातुदोर्भाष्यमपि स्वयति सुनीत्यामिति ॥ १०॥

५१

यस्ते पराध्यति अपराधं करोति सतवापितरमवजानाति सवैवंभूतः क इत्यर्थः ॥ ११॥ भूपालः यथा प्रत्यक्षं प्राह तत्तथा क-
थयामासेत्यन्वयः ॥ १२॥ तस्मिन्सुरुयावसिकथिते सति स्वासेनात्युल्लेखेनामेतस्मिन्नेदक्षणेनेत्रयस्याः सा ॥ १३॥ रुद-
गः परितापः ॥ १४॥ एतन्मत्वा पुत्रकशम्य उपशमं भज ॥ १५॥ सुरुयाः पुण्याधिक्यं फलेनाहन्तः सुरुयाः सुरुयविरति-
वत्सकः कोपे हनुस्तेक श्रवांन्नाभिनंदति ॥ कोनजानाति तैरंतवयस्ते पराध्यति ॥ १॥ इत्युक्तः सकलं मा-
त्रे कथयामास तद्यथा ॥ सुरुविः प्राह भूपाल प्रत्यक्षमतिगर्विता ॥ १२॥ निश्चयकथिते तस्मिन्सति पुत्रेण दु-
र्मनाः ॥ श्वासश्चास्मि क्षणादीनामुनीतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १३॥ सुनीतिरुवाच ॥ सुरुविः सत्यमाह दुस्वल्पभाष्ये-
सि पुत्रक ॥ नहि पुण्यवता वत्स सपत्नैरवमुच्यते ॥ नोद्गस्तात कर्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा ॥ तत्कोपहनुं शक्नो-
ति दातुं कश्च कृतं त्वया ॥ १४॥ राजासनं तथा च न राश्वार वारणाः ॥ यस्य पुण्यानि तस्यैव मेवेतत्साम्यं पु-
त्रक ॥ १५॥ अन्यजन्मकृतेः पुण्यैः सुरुयां सुरुविर्नपः ॥ भार्येति प्रोच्यते नान्यामद्विधा पुण्यवर्जिता ॥ १६॥
पुण्योपयसं पन्नस्तस्याः पुत्रस्तथा तमः ॥ मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् ॥ १७॥ तथा पितु-
स्त्वं न भवान् कर्तुं महति पुत्रक ॥ यस्य यावत्सते नैव स्वतस्तप्यति बुद्धिमान् ॥ १८॥
तः अन्यामादृशी भार्येति केवलं प्राप्यते ॥ १६॥ उत्तमो नाम तोयतोयभिप्रेतः यथामाता तथा पुत्र इत्युभयत्र शंतः ॥ १७॥ य-
स्य यावद्भाग्यं प्राप्तं सते नैव स्वतस्तकीयन दुष्यति ॥ १८॥

विष्णुः प्र. वेदिति वा स शब्दार्थे सर्वफलमत्युदयनिश्रेयसप्रददातीति तस्मिन् ॥ १० ॥ मैत्रं सर्वेषां मित्रं अतः प्राणिहितैस्तः प्रवणानि श्रेयसा
 ५२ मिमुखाः सत्यः पात्रसंगुणं नरः ॥ २० ॥ अबहेमातः प्रशमायनेद्विगतातकतेयद्व्यादिपुंवलाकार्यकयद्वः आत्यज्रवीषित
 किन्नभांडे अमृतमिव मम हृदये न तिष्ठति ॥ २१ ॥ तवादेरे वृद्धस्य वृद्धिगतस्य ॥ २२ ॥ तया सुरूच्यातथास्तत तथैव भवतु ॥ २३ ॥
 यदि वेदुःखमत्यर्थं सुरूच्याववसातव ॥ तत्पुण्यापवयेयत्नं कुरु सर्वफलप्रदं ॥ १० ॥ सुशीलो भवधर्मात्मा मैत्रः प्रा
 णिहितैस्तः ॥ निम्नं पथापः प्रवणापात्रमायां तिसं पदः ॥ २० ॥ अथ उवाच ॥ अथ यत्नमिदं प्रात्य प्रशमाय वयमम
 नैतदुर्ववसाभिन्ने हृदये मम तिष्ठति ॥ २१ ॥ साहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमः ॥ स्थानं प्राप्स्याम्य शेषाणां ज
 गतामति एजितं ॥ सुरुविदं पिताराजस्तस्याज्जातोऽस्मि नोदरात् ॥ प्रभावं परममेव त्वं वृद्धस्यापि तवादेरे ॥ २२ ॥ उत
 मः सर्वमभ्राता योगर्भेण धृतस्त्वया ॥ सराजासनमाप्नोतु पित्रादत्तं तथा सुतं ॥ २३ ॥ नान्यदत्तमभीप्सामि स्था
 नमंबस्वकर्मणा ॥ इच्छामि तद्दहं स्थानं यन्न प्रापयितामम ॥ २४ ॥ पराशर उवाच ॥ निर्जगाम गृहान्मातुरित्यु
 क्तामातरं ध्रुवः ॥ पुराच निगम्यत तस्तद्वाद्योपवनं ययौ ॥ सददर्शमुनींस्तत्र सप्त पूर्वगतान्भुवः ॥ वृष्टाक्षिना
 त्तीयेषु विष्टरेषु समास्थितान् ॥ २५ ॥ सराजपुत्रस्ता सर्वान्प्रणिपत्य अभ्यभाषत ॥ प्रश्रयावनतः सम्यगसिवादनपूर्वकम् ॥ २६ ॥
 सुकर्मणा स्वतपो बलेनैवेका मिसततं विरच्छायि ॥ २४ ॥ सप्तमुनीनामा नोऽनुग्रहार्थं पूर्वमेदागता नृच्छातिनमत्तरीयम्
 पर्यास्तरणं येनां तेषु विष्टरेषु विष्टान् ॥ २५ ॥ प्रणिपत्य सम्यक्प्रश्रयं दत्तं तत्पूर्वकं तदनुप्रश्रयेणावनतोभ्यभाषत ॥ २६ ॥

निर्वदाद्युःखात् ॥ २० ॥ पंतद्वारुधिकं संभूतं जन्म यस्य सः बलपुं नाशद्वयं संभूतं इति पाठे न त्वारः पंतवा अद्याप्यस्य सयासो संभूतं अत्यर्थः
 बालो दिगाद्यन्मिज्ञः ॥ नृपदं न न सुकुमार अद्य सं प्रति ॥ २० ॥ विलंकुटुं बभूवा दितव किं विदपि नास्ति पिता प्रियते जीवति सवभू
 उत्तानपादतनयं मां निबोधत स तमाः ॥ जातं सुनीत्या निर्वदाद्युःखं प्राप्समं तिकं ॥ २० ॥ ऋषय उवाच ॥ ननु पंतद्वारु
 भूतो बालस्त्वं नृप नंदन ॥ निर्वदकारणं किं वितवाद्यापि नृश्यते ॥ २० ॥ न विलंकु भवतः किं विदपि नास्ति पिता प्रियते जीवति सवभू
 वैवश्वियोगादितव पश्यामि बालक ॥ २० ॥ शरीरेन च ते व्याधिरस्माभिरुपलभ्यते ॥ निर्वदः किं निमित्तं स्ते कथ्यतां यदिति
 घृते ॥ पराशर उवाच ॥ ततः सकथयामास सुरूच्यापदुदाहृतं ॥ तन्निश्चयत तः प्रावुर्मुनयस्ते परस्परं ॥ अहोक्षात्रं
 परं ते ज्ञा बालस्यापि यदस्मा ॥ ३० ॥ सपत्न्या मातुरुक्तस्य हृदया न्नपसर्पति ॥ भो भो सुत्रियदाया निर्वदाद्युःखं
 धना ॥ कर्तुं यवसितं तन्नः कथ्यतां पदिरावते ॥ यवकार्यं तवास्माभिः सहाप्यममि ॥ ३० ॥ तदुच्यतां विवक्षितं म
 स्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ ३१ ॥ नाहमर्थमभीप्सामि न राज्ञ्यं द्विजसत्तमाः ॥ तत्स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत्पुरा
 एतन्मे क्रियतं सम्यक् कथ्यतां प्राप्यते यथा ॥ स्थानमग्न्यं समस्तेभ्यः स्थानेभ्यो द्विजसत्तम ॥ ३२ ॥ राम
 पतिः ॥ पश्याम इति छांदसो विसर्गलाघः ॥ २० ॥ तेजः पराभवसामर्थ्यं असमामानभंगा सहनं ॥ ३० ॥ विवक्षितं
 कुमिह स्फुरदधरत्वात् ॥ ३१ ॥ एतत्सहाय्यं क्रियतां सहाय्यमेवाह सम्यक् कथ्यतामिति मेमया ॥ ३२ ॥ श्रीगोपाल

विष्णु० पु०

५३

ध्रुवस्य दृढप्रत्ययार्थकारुण्यात् सर्वप्रकारभेदेन विष्णुभक्तिमेवोपदिशति अनाराधितेत्यादिसत्तभिः श्लोके ॥ ३३ ॥ प्रकृतेः परा
णां जीवानां परः उत्कृष्टः ॥ ३४ ॥ परं ब्रह्म परमात्मा धाम प्रकाशकं अधिष्ठानं वा अपरं ब्रह्म शब्दात्मकं ॥ ३५ ॥ यज्ञे यज्ञप्रतिपादके

मरीचिरुवाच ॥ अनाराधितो गोविंद नरैः स्थानं नृपात्मज ॥ न हि संप्राप्येते श्रेष्ठं तस्मादाराधया युतं ॥ ३३ ॥ अत्रिस्तु
परः पराणां पुरुषो यस्य तुष्टो जनादनः ॥ स प्राप्नोत्यस्य स्थानमेतत्सत्यं मयोदितं ॥ ३४ ॥ अंगिरा उ० यस्यांतः सर्व
मेवेदमभ्युतस्या व्ययात्मनः ॥ तमाराध्य गोविंदं स्थानमग्र्यं पदीक्षति ॥ पुलस्त्य उ० परं ब्रह्म परं धाम योसौ ब्रह्मत
थापरं ॥ तमाराध्य हरिंदेवं मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभां ॥ ३५ ॥ कुरु उवाच ॥ येषां पुरुषो यज्ञयोग्यः परमः पुमान् ॥ तस्मिं
स्तुष्टे तु नाप्राप्यं किं विदस्ति जनादनं ॥ ३६ ॥ ऐंद्रमिद्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिं ॥ प्रापयज्ञपतिं विष्णुं तमारा
ध्य सुव्रत ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ प्राप्नोत्याराधिते विष्णो मनुसाद्यद्यदि क्षति ॥ त्रैलोक्यांतर्गतं स्थानं किमु वत्सो तमेत
मं ॥ ध्रुव उवाच ॥ आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे ॥ मया तत्परितोषाय यज्ञघ्नं तदुच्यते ॥ ३७ ॥ राम

शास्त्रयोगे योगशास्त्रे यद्गोयोगो यः गीयत एवैत्यर्थः ॥ अप्राप्यं किमस्ति नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यद्यदि कृतं तस्य लोका
दितरपि प्राप्नोति त्रैलोक्यांतर्गतं सुतमेतमं प्राप्नोतीति किंवक्तव्यं ॥ कुरु आराधिते पुसां सुलभं स्यात्सु दुर्लभं ॥ इत्युक्ते
सु निमिः सर्वस्तदुपायं बुभुक्षत ॥ आराध्य इति द्वाभ्यां ॥ ३७ ॥

५३

मयानुपनीतेनापियथेति जपांगप्रश्नः ॥ ३८ ॥ योगो ब्रह्मपांगमिति सयोगं जपमुपदिशति बाह्यार्थान्त्याजयेदिति कार्योक्त्या तत्का
रणी भूतयमनिपमासनु प्राणायामा उक्ताः ॥ तस्मिन्नेवेति धारणा ॥ ३९ ॥ एकाग्रचित्तेनेति ध्यानं तन्मयेनेति समाधि रूक्ते इत्य
ष्टांगयोग उक्तः ॥ ४० ॥ यथा तस्मिन्नेति पुनर्विसेपादिप्रोक्तानि निराकरणाय वित्तस्तेर्यप्रयत्न उक्तः ॥ ४१ ॥ हिरण्यगर्भो ब्रह्मा पुरुषो वि

यथावाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः ॥ प्रसादसुमुखास्तन्मे कथयंतु महर्षयः ॥ ३८ ॥ ऋषय उवाच ॥ राजपुत्रय
था विष्णोराधनं परैर्नरैः ॥ कार्यमाराधनं तन्नो यथा वक्षेत्तु महर्षि ॥ बाह्यार्थान् विष्णोः श्रित्या जयेत्प्रथमं नरः
तस्मिन्नेव जगद्गन्तितः कुर्वीत निश्चलं ॥ एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन ध्यात्वात्मना ॥ जप्तव्यं यन्निबोधेत तन्नः पार्थि
वनंदन ॥ ४० ॥ हिरण्यगर्भं पुरुषप्रधानां यत्कुरुपिणे ॥ ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥ ४१ ॥ एत
ज्ज्ञापय भगवान् जप्यं स्वायं भुवो मनुः ॥ पितामहस्तव पुरा तस्य तुष्टो जनादनः ॥ ददौ यथाभिलषितामृदि त्रैलो
क्यदुर्लभां ॥ तथा त्वमपि गोविंदतोषयैत्तसदा जप ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेशोकादशोऽध्यायः

छुः प्रधीयते प्रक्षिप्यते प्रकृतौ विश्वमनेनेति प्रधानं शिवः अव्यक्त एतन्नयाणां नियन्ता त्रिगुणशक्तिर्देवः ॥ व्यक्तीति
पाठ्यं कं विश्वं एतद्रूपिणे शुद्धज्ञानस्वभाविने तत्तदुपाधिरहिता यज्ञानमात्राय ॐ कारप्रतिपाद्याय वासुदेवाय नमः
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तथा त्वमपीति कुलदेवतामंत्रोद्दिष्टा इति भावः ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीरत्नभर्गो भट्टाचार्यकृतायां
वे० प्रथमेशोकादशः ॥ ध्रुवो ब्रह्मपुराणाय हरिमीज इतीति ॥ यत्रापश्यद्देवविभ्रातृत्वात् स्वपदमाप्तवान् ॥ ११ ॥

विष्णु० प्र०

५४

तस्माद्वनान्निर्जगाम ॥१॥ पुनश्चमधसंज्ञेनेति पूर्वकैटभेन सह मधनामो ॥४॥ पुनश्चमधसंज्ञेन ततो न्येनेत्यर्थः ॥२॥ हरि
मधस इति हरतीति हरिः सर्वदुःखहारिणी यद्विषयामिधानित्यमसि वप्रजामेधयोरिति सा तत्त्वे ॥३॥ मरीचिनिश्चरमरी
चिसमेतैर्यथोपदिष्टमभूत्तथा अमन्यतदध्या ॥४॥ सर्वभोवनविश्वरूपेण तद्वित्तगतः प्राप्तो भवत् ॥५॥ ततश्च गतिम

पराशर उवाच ॥ ॥ निश्चयेत देशेणामैत्रेयन्तपतेः सुतः ॥ निर्जगाम वना तस्मात्प्राणिपत्य सतान्दपीत् ॥१॥
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानस्ततो द्विजामधसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुना तटे ॥ पुनश्चमधसंज्ञेनैत्ये
नाधिष्ठितं यतः ॥ ततो मधवनं नाम्नारव्या तमत्र महीतले ॥२॥ हत्वा बलवणं रक्षोमधपुत्रं महाबलं ॥ शत्रुघ्नो
मथुरां नामपुरीं यत्र वकारेव ॥ यत्रैव देवदेवस्य सान्निध्यं हरिर्मधसः ॥ सर्वपापहरे तस्मिन्तपस्तीर्थवकाशः
॥३॥ मरीचिनिश्चरमुनिभिर्यथोदिष्टमभूत्तदा ॥ आत्मन्यशपदेव शान्तिं विष्णुममन्यत ॥४॥ अनमन्येन सस्तस्य
ध्यायतो भागवान्हरिः ॥ सर्वभूतगतो विप्रसर्वभागवतो भवत् ॥५॥ मनस्यवस्थिते विष्णो तस्य मेत्रेययोगिनः ॥ नश
शाकधराभारमुद्धातुं भूतधारिणी ॥ धामपादस्थिते तस्मिन् नानामाई न मेदिनी ॥ द्वितीयं न नामाई स्थिते रक्षिणसंस्थिते ॥

रव्यायां सिद्धौ सत्यां तस्य भारं सोढुं भूर्नाशक्रोदित्याह ॥ मनस्यवस्थित इति ॥६॥ वामपादेन स्थिते तस्मिन्
ई नार्द्धं वामभागे गतमेदिनी न नामेनताभूत् ॥ एवं रक्षिणेन संस्थिते तस्मिन् स्थिते द्वितीयं रक्षिणमई न नामा ॥७॥

५४

यदा त्वपादांगुष्ठेन वसुधां मध्यतः संपीड्य आकम्पयित्वा तदा समस्ता वसुधास्ताल ॥ तत्सोभान्नद्याद्याः क्षोभं ययुः ॥८॥ ततो
देवैरनेकप्रकारे विघ्नेऽस्तिपमाणे समाधेरनुत्थानलक्षणं दाढ्यमाह ॥ यामानामेत्यादिना सर्वासुमायास्वित्यनेन ग्रंथेन परमा
कुलकुन्दाः प्रवक्तुः कर्तुमुद्यतः ॥९॥ कृष्णांशोऽपदेव विशेषः ॥ महोद्रेण नियुक्ता इति शेषः ॥ आसुराः असुरप्रभवाः ॥१०॥ सा स्यात्

पादांगुष्ठेन संपीड्य यदा वसुधां स्थितः ॥ तदा समस्ता वसुधा मवलसहपर्वतैः ॥८॥ महोद्रेण दः समुद्राश्च संक्षोभं
परमेययुः ॥ तत्सोभादमराः क्षोभं परं जगमुर्महामुने ॥९॥ यामानामेत्यादिना सर्वासुमायास्वित्यनेन ग्रंथेन परमा
ध्यानमंगं प्रवक्तुः ॥१०॥ कृष्णांशोऽपदेव विशेषः ॥ महोद्रेण महामुने ॥ समाधिसंज्ञामत्यंतमारक्षाः कर्तुमासुराः ॥११॥
मुनीतिर्नाम तन्माता सा स्यात् तत्पुरतः स्थिता ॥ पुत्रेति कुरुणायामाह मायामयी तदा ॥१२॥ पुत्रकास्मिन्निवर्त
स्वशरीरव्ययदासुणात् ॥ निर्वधतो मया लब्धौ बद्धमित्त्वमनोरथे ॥१३॥ दीनामेकापरित्युक्तुमनाथानत्वमहसि
सपत्नीवचनादस्य आगतस्त्वगतिर्मम ॥१४॥ क्वचत्वं पंचवर्षीयः क्वचैतदारुणतपः ॥ निवर्त्यतां मनः कष्टान्निर्व
धात्फलवर्जितात् ॥१५॥ कालः कीडनकानां ततथेवाध्ययनस्य च ॥ ततः समस्तभोगानां तदंते वेद्यते तपः ॥१६॥

सुमुखी ॥१२॥ शरीरव्ययेन दारुणां त्रीब्राह्मणात्तपो निर्वधानि वर्तस्व ॥१३॥ सपत्नीवचना कृद्ः सन्माल्यकुं नार्ह
सीत्यर्थः ॥१४॥ कष्टाभ्यां विरोध उक्तः ततः कष्टात्फलवर्जितात्तपो निर्वधान्मनो निवर्त्यतामित्यर्थः ॥१५॥ कीडनकानां कीडना ॥१६॥

विष्णु० प्र०

५५

मत्सीतिरेवतवपरमो धर्मस्तं प्रवृत्तं वयोवस्थानरूपं कीडादि क्रियाक्रमं वानुवर्तस्व । यद्वायतो मत्सीतिस्तवपरमो धर्मस्ततो मुदु
क्तं वयोवस्थानरूपं कीडादि क्रियाक्रमं वानुवर्तस्व मोहं दुराग्रहं मानुवर्तस्व अस्मात्तमत्सीति विरुद्धादकालतपश्चर्या रूपा इमा
न्निवर्तस्वामत्सीतिपरममिति पाठमत्सीत्यापरमं उक्तं धर्मवयोवस्थानरूपं क्रियाक्रमं वानुवर्तस्वैत्यर्थः ॥ १७ ॥ बाष्पैरश्रुभिः

कालः कीडनकानां यस्तव बालस्य पुत्रकांतस्मिंस्त्वमित्यंतपसि किं नाशयात्मनोरतः । मत्सीतिः परमं धर्मवयो
वस्था क्रियाक्रमः । अनुवर्तस्वमामोहान्निवर्तस्माद्धर्मतः ॥ १७ ॥ परित्यजतिवत्साद्ययद्येतन्नभवांस्तपः । तस्या
म्यहमिमान्प्राणास्ततो वै पश्यतस्तव ॥ पराशर उवाच तां विलापवतीं मेवं बाष्पाविलविलो वनं । समाहितम
ना विल्लो पश्यन्नापि न दृष्टवान् ॥ १८ ॥ वत्सवत्स सुघोरागिरसां स्येता निमीषणे । वनेभ्युद्यतशस्त्राणि समायां त्व
पगम्यतां । इत्युक्ता प्रययौ साथरसां स्या विवर्तमुत्ततः । अभ्युद्यतो ग्रशस्त्राणि ज्वाला माला कुलेभ्यः । नतो ज्ञा
दानतीवो ग्रानराजपुत्रस्य ते पुरः । मुमुबुद्धस्तशस्त्राणि भ्रामयंतो निशाचराः । शिवाश्च शतशो नेदुः सज्वाल
कवलेभ्यः । त्रासाय तस्य बालस्य योगयुक्तस्य सर्वतः ॥ १९ ॥ हन्यतां हन्यतां मद्यच्छिद्यतां छिद्यतां मयं ॥

विले विलो वनेयस्यास्तां पश्यन्नापि उन्मीलितलो वनोपि यतो विल्लो समाहितमना ॥ १८ ॥ ज्वाला एव केवलं ग्रासः त
त्सहितैर्मुखैरुपलसिताः शिवाः फेरव्याने दुःयोगयुक्तस्य समाभियुक्तस्य ॥ १९ ॥

५५

सिंहोष्टमकराणां भिवान नानियेषांते ॥ २० ॥ आत्मसंश्रयं मुदुदिनिविष्टं पृथिवीनां भस्य पुत्रो ध्रुवः ॥ २१ ॥ तस्माद्भुवाद्यः प
राभवः स्वपदापहारलक्षणस्तस्माच्छंकिताः ॥ २२ ॥ कलाशेषैर्भविष्याभिः स्वकलाभिः ॥ २३ ॥ वित्तपः कुबेरः अंबुपो वस्ताः

भस्यतां भस्यतां वायमित्युत्ते निशाचराः । ततो नानाविधानादां सिंहोष्टमकराननाः । त्रासाय राजपुत्रस्य ने
दुस्ते पुत्रनीचराः ॥ २० ॥ रक्षांसितानितेनादाः शिवास्तान्यायुधानि वा गोविंदासक्तवित्तस्य ययुर्नेद्रियगोचराः ।
एकस्मिन्नेताः सततं विल्लो वत्ससंश्रयं । दृष्टवान् पृथिवीनां पुत्रो नान्यत्कथं वन ॥ २१ ॥ ततः सर्वा सुमाया सुविली
ना सुपुनः सुराः । संक्षोभं प्रदग्मुस्तत्पराभवशंकिताः ॥ २२ ॥ ते समेत्य जगद्योनिमिनादिनिधनं हरिः । श
रण्यं शरणं याता तपसा तस्य तापिताः ॥ देवा उबुः देवदेव जगन्नाथ परेश पुरुषोत्तम । ध्रुवस्य तपसा तप्रा
स्त्वा वयं शरणं गताः । दिने दिने कलाशेषैः शशांकः सूर्यतेजो यथा । तथा यंतपसा देव प्रयात्यट्टि महर्निशं
२३ ॥ उत्तानपादितपसा वयमित्यं जनास्मि । भीतास्त्वा शरणं यातास्तपसास्तन्निवर्तय । न विद्रुः किं स शक्यं
किं सूर्यत्वमभीप्सति । वित्तं वा पुंसो मानां साभिलाषः पदेषु किं ॥ २४ ॥ तदस्माकं प्रसीद शहरया रुत्यमु
द्वरा उत्तानपादतनयं तपसः सन्निवर्तय ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच नंदत्वं न वसूर्यत्वं न वां बुधने शतां प्रा
थयत्यखिलकामं तं करोम्यखिलसुराः ॥ २६ ॥

पदेषु अधिकारेषु ॥ २४ ॥ शक्त्यपराभवशं कालक्षणांतं मुदुरोत्पादय ॥ २५ ॥ इत्यादि कनप्रार्थयति यत्कामं प्रार्थयति तं करोमीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

विष्णुप्र विगतज्वरानिःशंकाधिष्ठा निष्ठा नानि ॥ २८ ॥ तन्मपत्वेनसर्वात्मैकाग्र्येण ॥ २९ ॥ बाह्यार्थनिरपेक्षं प्रसंबद्धं विं
तैतयायद्यस्मादाहितं ॥ ३० ॥ ननुर्षु जेषु शरादिधरं कसेनं दकारख्यवरस्वधरं शिरसामहीजगाम रंडवत्पणतावभूत् ॥ ३१ ॥

५६

यातदेवायथाकामं स्वस्थानं विगतज्वराः ॥ निवर्तयाम्यहं बालंतपस्यासक्तेतसं ॥ २९ ॥ पराशरउवाच इत्युक्ता
देवदेवेन प्रणम्य त्रिदशास्ततः ॥ प्रययुः स्यानिधिष्ठ्यानिशतकतुपुरोगमाः ॥ २८ ॥ भगवानपि विष्वात्मा तन्मपत्वेन
तोषितः ॥ गत्वा ध्रुवमुवाच देवतुर्षु जवपुर्हरिः ॥ २९ ॥ उत्तानपादं भद्रं तपसापरितोषितः ॥ अस्माहमनुप्राप्ता वरं
यसुव्रतं ॥ बाह्यार्थनिरपेक्षं तमपि विनियदाहितं ॥ तुष्टाहं भवतस्तेन तद्वृत्तीध्वरं परं ॥ ३० ॥ पराशरउवाच अत्र
त्यगदितं तस्य देवदेवस्य बालकः ॥ उन्मीलिताक्षो दृष्टो ध्यानं दृष्टं हरिं पुरः ॥ शंखकगदाशाङ्कुरासिध्वरमयुतं
क्षिरीटिनं समात्मा क्यज्ञमगां शिरसामही ॥ ३१ ॥ रोमां वित्तगः सहसा साध्वसंपरमंगतः ॥ स्तवाय देवदेवस्य स
नं के मानसं ध्रुवः ॥ ३२ ॥ किंवदामिस्ततो वस्य केनोक्तेनास्य संस्तुतिः ॥ इत्याकुलमतिर्देवं तमेव शरणं ययो
३३ ॥ ध्रुवउवाच भगवान्यदिमेतोषंतपसा परमंगतः ॥ स्तोतुं तदहमिच्छामि वरमेतं प्रयच्छमे ॥ ३४ ॥ श्रीः

रोमां वितेत्यादिविशेषणाभ्यां सात्विकभावाः सूचिताः तैश्च स्तवायमानसं वक्ते ॥ ३२ ॥ ततश्च ब्रह्मादिभिरप्यविज्ञात
गतेस्तस्य स्तुतौ विषये बालो हं किंवदामि सर्वात्मनोस्य वा केन स्तुतिर्भवेदितियाकुलमतिस्तं विष्णुमेव शरणं ययावि
त्यर्थः ॥ ३३ ॥ कथं शरणं ययातदाह भगवानिति साध्वभ्यां ॥ ३४ ॥

५६

तत्त्वमहं कथं वेदजानामि कथं वा स्तोतुं शक्यामीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ पदोस्तोतुं प्रवृत्तं तत्तत्तत्र ॥ ३६ ॥ सर्ववेदमयस्य शंखस्य प्र
तनवेदांतभागेन तं पश्य शंखं तन्मयेन कबुनेति शुकोक्तेः ॥ तने श्वरतत्त्वबोधकवेदांतबोधरूपोऽनुग्रहः कृत इति भावः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोद्येव देवदेवैर्ज्ञायते तस्य नो गतिः ॥ तं त्वां कथमहं देवं स्तोतुं शक्यामि बालकः ॥ ३५ ॥ त्वद्वक्तिप्रवरं द्येतत्
रमेश्वरममनः ॥ स्तोतुं प्रवृत्तं तत्पादोततः प्रज्ञां प्रयच्छतां ॥ ३६ ॥ पराशरउवाच शंखप्रांते भगो विंदं तं पश्य
शंखतो जलिं ॥ उत्तानपादतनयं द्विजवर्यं जगत्पतिः ॥ ३७ ॥ अथ प्रसन्नवदनस्तत्पुत्राणां नृपनंदनः ॥ तुष्टाव
प्रागतो भूत्वा भूतधातारमयुतं ॥ ३८ ॥ ध्रुवउवाच भूमिरापानलावायुः खं मनो बुद्धिरेवा ॥ भूतादिरा
दिप्रकृतिर्यस्य रूपं न तोस्मितं ॥ ३९ ॥ शुद्धः सूक्ष्माखिलव्यापी प्रधानात्परतः पुमान् ॥ यस्य रूपं न मस्तस्मै
पुरुषाय गुणात्मने ॥ ४० ॥ भूतादीनां समस्तानां गंधादीनां वशाश्रवतः ॥ बुद्ध्यादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य वयः
परः ॥ तं ब्रह्म भूतमात्मानमशेषजगतः परं ॥ ४१ ॥

प्रसन्नवदनः प्राप्तज्ञानत्वात् ॥ ३८ ॥ संस्तुत्यैव पदं विष्णोर्गुणं तु मर्हमिति ध्रुवः ॥ समागतमभिप्रीत्या भूयस्तुष्टावकेशवं
भूत्यादीनि स्थूलसूक्ष्मभूतानि दशमन इति दशोद्रियोपलक्षणं बुद्धिर्महत्तत्वं भूतादिरहंकारः ॥ आदिप्रकृतिः प्रधानमित्येवं
ननुर्विशतित्वानियस्य रूपं तं न तोस्मि ॥ ३९ ॥ परमार्थतः शुद्धः अखिलव्यापी विभुः परतः परः पुमान् ॥ लोवायस्य रूपं गुणात्मने
गुणमाक्षिण ॥ अगुणात्मनेऽप्यपि पाठः ॥ ४० ॥ अशेषजगतः परमित्यस्य विवरणं भूतादीनां बुद्ध्यादीनां गंधादीनां विषयाणामित्यादि ॥ ४१ ॥

विष्णु० प्र०
५७

त्वद्रूपं तव रूपं ब्रह्मभूतमिति यदुक्तं तत्कथं तत्र हा हृत्वा त्वं गतत्वा हं हृत्वा त्वा कारणतया संवर्द्धकत्वात् योगिनिमित्तं सत
द्विकारवन्नभवतीत्यविकारवन्नतथा हे योगिनिमित्तं इति पृथक् पदं वा ॥४२॥ ब्रह्मत्वं विद्वान् न्युरुषसूक्तेन स्तोति। सहस्र
शीर्षे त्वया दिना सहस्रमपरिमिता निशीर्षाणि यस्य विश्वरूपस्य एवं सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्रपादा यस्य सः स
वा ब्रह्मा उच्यते स्पर्शादृष्टा कारणत्वेनाभिव्याप्यत्यक्त्वापेयं नमी दशगुलमपरिमितं स गवदशगुलं प्रायदशद
प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर। ब्रह्मत्वा हं हृत्वा त्वयि रूपं ब्रह्म संज्ञितं। तस्मै नमस्ते सर्वात्मन्योगिनिमित्त्या वि
कारवत् ॥४२॥ सहस्रशीर्षो पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादः सर्वव्यापी भुवः स्पृशादध्यतिष्ठ दशगुलं ॥४३॥
यद्दत्तं यत्रैव भाव्यं पुरुषोत्तमतद्भवान्। ततो विराट् स्वराट् संभ्राट् तत्र आप्यधिपुरुषः ॥४४॥ अत्यरिच्यत सोऽधश्च
तिर्यकोऽर्धं वैवसुवः ॥४५॥

शोतरगुणावराणां निवा अर्धतिष्ठन् न धिष्ठायाधिक्येन व्याप्य स्थितः। निरवधिरवधिस्थित इत्यर्थः ॥४५॥ इदमेव
समर्थयति यद्दत्तमित्यादिना भूतमक्षीतं भाव्यं भाविनकारादं तं मानं न तत्रः मायासाक्षिणः। प्रत्येकगुणाभिमानिनो ब्र
ह्मविष्णुरुद्रा विराट् स्वराट् संभ्राट् स मा दारयः। यद्वा विराट् ब्रह्मा उच्यते स्वराट् ब्रह्मा संभ्राट् अनुः अधिपुरुषः एवमाधि
ष्ठाता माहापुरुषः ॥४४॥ यस्मादेतत् ततो जातो तस्मात्स भगवान्मुवाधस्तिर्यगर्धं वाद्यरिच्यत अतिरिक्ता भूता ॥४५॥

५७

भूराद्वेष्टेः कृते विश्वस्य तत्कार्यत्वेन ततो न्यूनत्वमाह ततो विश्वमिति इदं वर्तमानं विश्वं भूतमविध्यतीति विष्येत् तत्र एव त्वद्रूपका
रणस्य रूपधारयति ननु पृथक् त्वयं स्य तद्रूपधारि। ब्रह्मा उच्यते स्यात् तर्जगद्वर्तते किंपुनर्वक्तव्यं न वांतर्गिति। सर्वाणि भू
तानि यस्मिन् जगति तत्सर्वभूतादिति पाठे त्वद्रूपधारिण इत्यस्य विशेषणं त्वद्रूपे पंथम्योतत्प्राप्येत्यर्थः ॥४६॥ किं त्व
तोऽयं सर्वेषां पुरोडाशादीनां द्रुतं हवनं यास्मिन् सर्वद्रुतः। अनेक इत्यर्थः। यज्ञादिति पाठे सर्वद्रुतं अस्मिन्निति
ततो विश्वमिदं धातस्त्वतो भूतमविध्यती। त्वद्रूपधारिण आंतः सर्वभूतमिदं जगत् ॥४६॥ ततोऽयं तात्सर्वद्रुतः
पृषदाज्यं पशुर्दिधा त्वत्तत्ते वाप्यसामानित्वं तच्छेदं सिज्जिरे ॥४७॥ ततोऽयं जूंथ जायं तत्ततोऽयं श्वैकतो द
तः। गावस्त्वत्तः समुद्रतास्त्वत्तश्चाजा वयोमृगाः ॥४८॥ तन्मुखाद्वाहना बहोस्त्वत्तः शत्रमजायत। वैश्या
स्त्वत्तवा रुजाः मृदास्तव पद्भ्यां समुद्रताः ॥४९॥ अक्षाः सूर्या निलः प्राणाश्चंद्रमामनसस्तव। प्राणोतः शिशु
राज्जाता मुखादग्निराजायता नामितो गगनं द्यौश्च शिरसः समवर्तता दिशः श्रोत्रात्क्षितिपद्भ्यां त्वत्तः स
र्वमभूरिदं ॥५०॥

६०

सर्वद्रुतस्मादिति न्यद्रूपे पंथम्यो सर्वद्रुतं सर्वयज्ञमुद्दिश्य पृषदाज्यादित्यंतो जातमित्यर्थः। पृषदाज्यं दधि मिश्रं घृतं पशु
र्दिधा याम्याण्यभेदेन छेदं सिगायत्यादीनि ॥४७॥ ततोऽयं उभयता दंताः एकतो दंताश्च महिष्यादयः। तेषु प्राशस्त्याद्वा
वाहः पृथगुक्तिः ॥४८॥ तत्तत्तव वववाहः ॥४९॥ प्राणोतः शिशुवानंतज्जातो मुषुम्नायाः प्राणोतः शुषिरादिति पाठना

सा विवरा द्योः स्वर्ग ॥५०॥

विष्णु० प्र०

५८

यथान्यग्रेधउपनेः प्राक्संयमेनाशेपि अल्पेसूक्ष्मेबीजेयवस्थितः विश्वमिदं तथात्वयि ॥५१॥ यथा अंकुररूपेण संभूतो बीजा
दबुसमुद्रितिविस्तारं कृपाति तत्रो जगदपि तथा ॥५२॥ तत्रो जातं विश्वं तत्रो भिन्नं न भवतीति दृष्टं नो ह्यथा हि कदलीत्वः
पत्रं पृथक् पृथक् दृश्यते एवं त्वं परस्थानीया त्वं तत्रो विश्वस्य नान्यत्वं यतो विश्वं त्वं त्वं पितृव्ये प्रवृत्तां शीलमेव तथा भूतमेव घा
टः स न्यटः स नित्येव दृश्यते न तु पृथक् ईश्वरसर्वजीवनिधाम कपाठोत्तरकदलीना आकदलीकां डे त्वं त्वं त्रैदियथा दृश्य

न्यग्रेधः सुमहानल्पेयथा बीजियवस्थितः संयमे विश्वमखिलं जीवभूते तथात्वयि ॥५१॥ बीजांकुरसंभूतो न्य
ग्रेधः स समुद्रितिविस्तारं कृपाति तत्रो जगदपि तथा ॥५२॥ यथा हि कदलीना आकदलीकां डे त्वं त्वं त्रैदियथा दृश्य
ते ॥५३॥ क्वादिनी संधिनी नापि त्वयैका सर्वसंस्थिता ॥ क्वादताप करी मिश्रा त्वयि नागुणवर्जिता ॥५४॥

ते एवं विश्वस्य नाज्यः शिराजालुवदनुसृताः प्रकृत्या दयस्त्वमेव त्वं श्रीसिम्प्ये त्रैपित्ये पठंति ॥५३॥ ईश्वरत्वमेव जीवेष्व
स्मै देन दर्शयन्नाह क्वादिनीति क्वादिनी स्वस्वरूपमुख प्रकाशिनी संधिनी विश्वस्य दधानीति अथ दनघटनापटीयसी
विश्वज्ञानी कावशक्तिस्त्वय्ये वनतु जीवितकुतः असर्वसंस्थितेः शुद्धतां हितं कथं शक्तिस्तत्राह एका अभिन्ना स्वस्वरूपेति
यावत् सर्वसंस्थिता विति पाठे सर्वाधिष्ठानभूत इत्यर्थः ॥ क्वादताप करी मिश्रा त्वयि नागुणवर्जिता ॥५४॥
त्राह गुणवर्जिता ॥ क्वाद करीमिनः प्रसादात्मिका सात्मिका ॥ ताप करी दृष्टविषयवियोगादिषु दुःख करीता मसीमिश्रा अभय करी राजसी ॥५५॥

५८

लेश्वरमिव विभूतिभिः प्रपंचयति पृथग्भूतैकभूताय कार्यात्मना पृथग्भूताय करणात्मना वै कभूताय भूतभूताय भूतसंस्मरूपाय प्र
भूतानि भूतानि महाभूतानि निद्रुपाय भूतात्मने वरावरप्राणि रूपाय वतुभ्यं नमः ॥५६॥ किं पूर्वोक्तं यत्तु प्रधानादिषु प्रपञ्चो भवान्वा
पासं केरंतः करणे विभाज्यते उपास्यते ॥ यथा पुरुषेषु पाध्यभिमानेन क्षीयमाणेऽपि भवान्पश्चात्मा अस्यो विभाव्यो भोते विभाव्य
तदिति पाठे त्वं यदा व्याहारः ॥ यदा विराडादयो विश्वे जस प्राज्ञास्तद्रूपतया पुरुषेषु विभाव्यते प्रत्यक्षां यानि यत्नादिपदेषु दे
ष्टय भूतैकभूताय भूतभूताय तेन नमः ॥ भूतभूतभूताय तुभ्यं भूतात्मने नमः ॥५६॥ यत्तु प्रधानपुरुषं विराट्संम्रास्वराट्
तथा विभाव्यते तः करणे पुरुषेषु क्षयो भवान् ॥५७॥ सर्वस्मिन् सर्वभूतस्त्वं सर्वः सर्वस्वरूपधृक् सर्वत्वतस्तत्त्वं अलं नमः
सर्वात्मने स्तुते ॥५८॥ सर्वात्मकोऽपि सर्वेश सर्वभूतस्थिताय तः कथयामि ततः किं ते सर्ववत्सिद्धिस्थितं ॥५९॥ सर्वात्म
न्सर्वभूतेश सर्वसर्वसर्वसमुद्भवो सर्वभूतो भवान्वेति सर्वसत्त्वमनारथं ॥६०॥

कां ॥५७॥ सर्वस्मिन् देवादिशरीरे सर्वभूतः स्पष्टरूपस्त्वं सर्वस्वत्वं क्षेत्ररूपश्च क्षेत्ररूपत्वं विरुद्धं तत्राह सर्वस्व
रूपधृक् क्षेत्रनावेतनस्वरूपं त्वमेव धत्सो सर्वस्वत्वं देवदत्तं त्रिंशत्तु पपादयति सर्वत्वतः सर्वस्य यद्यत्कारणं तत्त्वमेव ततः
सर्वस्माद्यज्जायते तदपि त्वमेव अतः सर्वस्वरूपधृगित्यर्थः ॥ स्तुतिमुपसंहरति एवं सर्वात्मने नम इति ॥५८॥ पूर्वोक्तं सनुष
दस्त्वमनारथं स्तुत्यति सर्वात्मकोऽसीति ॥ सर्वात्मकः सर्वभूतः ॥५९॥ एतदेव विष्णुवन्तः सर्वात्मन् सर्वेषां मात्मभूत सर्व
ेषां भूतानां मीश बुध्यादिनियामक सर्वेषां भूतानां समुद्भवो यस्मात् तस्मात् सर्वप्राणिजनक सर्वसर्वसमुद्भव इति पाठे सर्वतिसंबोध

विष्णुप्र०
५०

नंदस्य सर्वभूतो भवान् सर्वसत्त्वमानोरथं वेत्ति केवलं मरीये मेवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ यो मे मनोरथस्तत्त्वदीयस्तुतिविषयः सत्वयास्तुति
सामर्थ्यानेन सफलः कृतः यत्र तपस्तप्तं तदपि मे सफलं मेवातिशयते यतस्त्वेष्टेष्टे सियद्दामनोरथः कामना सफलस्तपश्च
सफलं यथाः सर्वफलरूपत्वे दृष्टः साक्षात्कृत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ यद्यपि सर्वफलरूपं मदर्शनं यत्र तपसः फलं त्वया प्राप्तमेव त
थापि हि यतो मदर्शनमुद्दिश्य फलरहितं न जायते ॥ ६२ ॥ तस्मादभिमतं वरं यथा त्वं वरयस्व कस्य तपसः फलं इयं कथमिति
तत्राह ॥ प्रार्थितमप्रार्थितं वा तत्र हेतुर्मयमिति ॥ ६३ ॥ सर्वतया मितया हृदि वर्तमानस्य तव यन्मनसि सितं मया तत्किम
यो मे मनोरथो नाथ सफलः सत्वया कृतः ॥ तपश्च तप्तं सफलं यदृष्टेष्टे सिजगत्पते ॥ ६४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तपस्त
त्फलं प्राप्तं यदृष्टेष्टे हंतया ध्रुव ॥ मदर्शनं हि सफलं राजपुत्रं न जायते ॥ ६५ ॥ वरं वरय तस्मात्त्वं यथाभिमतमात्मनः ॥ स
र्वमपद्यते पुंसामपि दृष्टिपथं गते ॥ ६६ ॥ ध्रुव उवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेश सर्वस्यास्ते भवान् हृदि ॥ किमशतं तव
स्वामिन्मनसा यन्मयमिति ॥ ६७ ॥ तथापि तु भ्यं देवेश कथयिष्यामि यन्मया ॥ प्रार्थ्यते दुर्विनीतेन हृदयेनातिदुर्लभं
॥ ६८ ॥ किं वा सर्वजगच्छ्रेष्ठ प्रसन्नत्वयि दुर्लभं ॥ त्वत्प्रसादफलं भुंक्ते वैलोक्य मध्वानपि ॥ ६९ ॥ नेतद्राजासनं योग्यं
जातस्य ममादरात् ॥ इति गवां दवो वन्मासपत्नीमातुस्त्वके ॥ ७० ॥

ज्ञातं ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ तथापि प्रभोस्तवाज्ञया हृदयेन दुर्विनीतेनासाहस्युना ॥ ६५ ॥ तर्हि अतिदुर्बलं किं प्रार्थ्य
ते तत्राह किं वेति ॥ ६६ ॥ तस्यैव प्रार्थनं सहेतुकमाह नेतदिति दाभ्यामातुः सपत्नी उवर्गवन्मासपत्नीमातुस्त्वके ॥ ७० ॥ श्री

५०

अथ यं विच्छोरेयि ॥ ६८ ॥ पूर्वजन्मकृतकामवशाद्वा भोगानंतरमेव तादृशं स्थानं प्राप्स्यसीत्याह भगवान् स त्वयेयादिना ॥
तावत्काले निवस्यतीत्यनेन ग्रंथेन ॥ ६९ ॥ स्वायं भुवस्यकुले यज्जन्ममदृक्तादन्येषां तपसानां तद्वत्प्रेष्ठजन्मस्थानं ये
आधारभूतं जगतः सर्वेषां मुत्तमोत्तमं ॥ प्रार्थयामि प्रभो स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽथयं ॥ ७० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ य
त्तया प्रार्थितं स्थानमेत्यतिशयं त्वेव भवान् ॥ तया हतोषितः सर्वमन्यजन्मानि बालक ॥ ७१ ॥ त्वमासीद्वाहणः पू
र्वमप्येकाग्रमतिः सदा ॥ मातापित्रोश्च शृणुर्निजधर्मो नृपालकः ॥ कालेन गच्छतामित्रं राजपुत्रं स्वमायाय
यो वने खिलभोगाद्यो दर्शनीयो ज्वलाकृतिः ॥ तत्संगात्तस्य तामृद्धिमवलो क्यति दुर्लभं ॥ भवेयं राजपुत्रो ह्यमिति
वांछा त्वया कृता ॥ ततो यथाभिलषिता प्राप्ता तेराजपुत्रता ॥ उत्तानपादस्य गृहे जातो सिद्धवदुर्लभो ॥ अन्येषां
तद्वत्स्थानं कुले स्वायं भुवस्य यतः ॥ तस्यैतदपरं बाल्येनाहं परिपोषितः ॥ ७२ ॥ मामाराध्य नरो मुक्तिमवाप्नोत्यपि
लंबितं ॥ मय्यपि तमना बालकिमुस्वर्गादिकं पदं ॥ त्रैक्यालोदधिके स्थाने सर्वताराहाय श्रयः ॥ भविष्यति न संदेहो
मत्प्रसादाद्भवान्ध्रव ॥ ७३ ॥ सूर्यात्मो मातया मोभाभ्यामपुत्रा हृदस्यते ॥ सितार्कितनया दीना सर्वज्ञाना तथा
ध्रुव ॥ ७४ ॥ सप्तर्षिणा मशेषोणां ये वै तानिकाः सुराः ॥ सर्वेषां मुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ॥ केषु कृत्यु
गं यावत्केचिन्मन्त्रं तं सुराः ॥ तिष्ठंति सवतो दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ॥ सुनीतिरपि ते माता त्वदासन्नातिनिमला
नत्वया पूर्वमहं परिपोषितस्तस्य तव मदृक्तादन्येषां तपसानां तद्वत्प्रेष्ठजन्मस्थानं ॥ ७५ ॥ वैलोक्यादधिके वैलोक्यादीवधौ ॥ ७६ ॥ सितः सु

विष्णु० प्र०

६०

कः अर्कतनयः शनैश्चरः ॥ ७२ ॥ सुनीतिरपि ते माते तिलन्मातृत्वादेव तत्र निवस्यतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ अभिमानं गर्वं च दिमैश्वर्यमहि
मानं महत्वं शुक्रस्य देवाचार्यत्वं विक्रं दारा ॥ ७४ ॥ वीर्यमिन्द्रादिक्षामनं फलमाकल्पस्थायि ॥ ७५ ॥ सन्तेत्यपि नाम धर्मस्य कन्यासु
श्रोती सन्तानानामविश्रुता ॥ उत्पन्नावाजिमेधमध्रवस्य जननी शुभेति हरिवंशदर्शनात् ॥ ततः पुण्येप नये यत्तं कुर्वन्त्यादि
विमानेतारकाभत्वात् कालं निवस्यति ॥ ७३ ॥ येन त्वं मानवाः प्रातः सार्यं वसुसमाहिताः ॥ कीर्त्तयिष्यंति ते प्रां वमस्तु
एवं विष्यति ॥ पराशर उवाच ॥ एवं पूर्वजगन्नाथा देवदेवा ज्जनाद्दनात् ॥ वरप्राप्य ध्रुवस्थानमध्यास्त्रे समहामुने ॥ तस्या
भिमानमृद्धिं वमहिमानं निरीक्ष्य वा देवासुराणामाचार्यः ॥ श्लोकं वाचो शनाजगो ॥ ७४ ॥ अहोस्य तपसो वीर्यमहोस्य तप
सः फलं परे नमः शतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयस्थिताः ॥ ७५ ॥ ध्रुवस्य जननी विष्णुसुनीतिर्नाम सन्तता ॥ अस्याश्च महिमानं कः
शक्तेर्वर्णयितुं सुवि ॥ वैलोकाश्च यतां प्राप्ता परं स्थानं स्थिरायति ॥ स्थानं प्राप्ता परं ह्यथाया कुक्षिविवरे ध्रुवं ॥ ७६ ॥ यश्चै
तत्कीर्त्तयेन्नित्यं ध्रुवस्य राहणं दिवि ॥ स सर्वपापनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ स्थानध्रुवं नवाजितीति दिवि राय दिवा भु
वि ॥ सर्वकल्याणसंयुक्ते दीर्घकालं स जीवति ॥ ७७ ॥ इति श्रीपुल्लुपुराणे ॥ त्रयमेशोद्देशोऽध्यायः ॥ ॥
पसत्या प्रियवादिनीतिव ॥ त्रैलोक्याश्च यतां प्राप्ता प्राप्तिमिति पाठे स्थानस्य विशेषणं स्वीयते स्मिन्निति स्थानं परमाधारभूतं परं विष्णुपदा
स्थिरायतिः स्थिरप्रभावा ॥ नृपुंसकत्वे स्थिरानित्या ॥ आयतिरुत्तरकालता विमुक्तिरूपं फलं यस्मिन् तथाभूतं स्थानं निवासं क
थं प्राप्तावनं श्रेष्ठं विष्णुमर्कं ध्रुवं कुक्षिविवरे स्वल्पं कृत्वा ॥ ७६ ॥ ॥ इति श्रीरत्नगोवैल्लावा ॥ त्रयमेशोद्देशोऽध्यायः ॥

६०

त्रयोद्देशो ध्रुवस्योक्तो वंशो वेनानुकोपतः ॥ द्विजैर्दग्धोऽस्य मथनात् पृथुर्जातो नुवर्ण्यते ॥ भव्यात्कल्याणवत इति ध्रुवविशेषणं शंभुर्
वभायी श्लिष्टिभयं जनयामासत्यर्थः ॥ भार्या शंभुरित्यपि पठंति सुखायानाम्ना ॥ १ ॥ एवं ब्रह्मपि वारुण्या वरुणा संततिजा
यानाम्ना पुष्करिण्यां वीरिण्यामिति पठत्वा म्रानो वीरिण्यां पुष्करिण्यां पद्मिण्यामिति के विद्वांश्च क्षतिवाक्ष्यामंताश्च
पराशर उवाच ॥ ध्रुवाश्चिष्टिभयं वभव्यां च मुख्यं जायत ॥ श्लिष्टे राधे सुखायां पं वपुत्रानकल्मषान् ॥ शिपुं रिपुं
जयं विप्रं वृकलं वृकते जसं ॥ रिपो राधत हृती वाक्षसं सर्वं ते जसं ॥ २ ॥ अजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां वाक्षसं
मुं ॥ प्रजापतेरात्मजायामनख्यस्य धीमतः ॥ ३ ॥ मनोरजायं तदशनधन्यायामहोजसः ॥ कन्यायां द्विजशादूकव
राजस्य प्रजापतेः ॥ ४ ॥ उरुः पुरुः शतच्छन्नस्तपस्वी सप्तवाकुश्रुवि ॥ अग्निच्छुदतिरात्र प्रसुदन्नश्चेति तेन
व ॥ अभिमन्युश्च दशमानकुलापो महोजसः ॥ ५ ॥ ऊराज नयुः स्युत्रान्यडाग्नेयी महाप्रभान ॥ अंगं सुमनसं ख्याति
कृतुमंगिरसौषिजा ॥ ६ ॥ अंगात्सुनीयापत्यं वैवर्ण्यं मेकं यजायते ॥ प्रजार्थमप्यथोयस्य ममं थुर्दक्षिणकरं ॥ वेनस्य
मथितपाणो संबभूव महामतिः ॥ वेन्यानाममहीपोलायः ॥ दधिपारकीर्त्यं तोयेन दुग्धमही पूर्वजना नाहितका
राणात् ॥ मे वय उवाच ॥ किमर्थमथितः पाणिर्वेनस्य परमर्षिभिः ॥ तत्र ये देमहावीर्यः सृष्टुः दधिपीपतिः ॥ पराशर उ
वाच ॥ सुनीथानामया कन्यामृत्योः प्रथमं ज्ञाभवत् ॥ अगस्य भार्या सा देसातस्यां वेनस्त्वजायत ॥
पञ्चमन्येतरपतिं ॥ ३ ॥ वेराजस्य प्रजापतेरात्मराजायामहोजसः दक्षपुत्रा अजायते त्यन्वयः ॥ ४ ॥ नक्षत्रायां महोजस

विष्णु० प्र०
६१

इति पुनरुक्तिस्तदनन्तरं त्रयोमहोत्सवे देशेननुवादेन तेनेति विधानार्थः ॥ १५ ॥ अंगरसापिजावित्यदंतनामनी ॥ १६ ॥ प्र
थमजायाध्यादीनामिति शेषः ॥ १७ ॥ मातामहदोषेण तन्तामसेन निसर्गात्त्वभावतो दुष्ट एव ॥ १८ ॥ यदुस्य भोक्ता मत्तः को
समातामहदोषेण तन्तामस्योः सुतामजः ॥ निसर्गादेवमेव यदुष्ट एव यज्जायत ॥ १८ ॥ असिषिक्तो यदाराज्ये स केन न
रमर्षिभिः ॥ घोषयामास सतदाष्टयिष्यांष्टयिषीपतिः ॥ १९ ॥ ततस्तमृषयः सर्वे संपूज्यष्टयिषीपतिः ॥ २० ॥ का
नयष्टयं न दातव्यं न होतव्यं कथं न नो भोक्ता यज्ञस्य कस्तेन्यो त्वहं यज्ञपतिः प्रह ॥ २१ ॥ सामकलं सम्यञ्जैत्र्यस
मुपस्थिताः ॥ सस्य उवुः भोभोराजन्ष्टण्डिलं यद्वदाम तव प्रभो ॥ राज्ये देहोपकाराय प्रजामां वदितं परं ॥
११ ॥ दीर्घसंज्ञेण देवेशं सर्वयज्ञेश्वरं हरिं ॥ पूजयिष्यामभद्रं तत्राशं स्तेभ्य विधत्ति ॥ १२ ॥ यज्ञेन यज्ञपुरुषो विष्णुः
संप्रीणितो विभुः ॥ अस्माभिर्मवतः कामांस्वर्गं निवप्रदास्यति ॥ यज्ञेयं ज्ञेश्वरो येषां राज्यं संपूज्यते हरिः ॥ ते
षां सर्वे स्थिता वाग्निं ददाति नृपभृता ॥ वेन उवाच मन्त्रः कोभ्यधिको न्योक्ति कश्चाराधो ममापरः ॥ कोयं ह
रिरिति व्यातायोवाय ज्ञेश्वरमतः ॥ ब्रह्मा जनादिनोरुद्र इन्द्रो वायुर्यमोरविः ॥ इत भुवः रुणाधाता पूषा भूमिनिशांक
न्योऽस्ति न कोपीत्यर्थः ॥ १० ॥ सामप्रियं पूर्वकं कलमयं क्तमधरं वाक्कमूचुः ॥ ११ ॥ राज्ये देहोपकाराय सेमाय ॥ १२ ॥
सर्वेण सहस्रवत्सरसाध्य न अशः षष्ठो भागः पुण्यवान् षड्भागमादत्त न्यायेन परिपालयन्निति स्मृतेः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीः

६१

मया यथावद्वदस्मिन्तं ये वक्रियतां ते देवा ह न दातव्यमिति ॥ १३ ॥ हविषां परिणामो वृद्ध्यादिद्वारा कार्यः ॥ १४ ॥ कोपश्चामर्षश्च भ्रा
तृन्निंदा सह नंताभ्यामन्विताः ॥ १५ ॥ रेणुधूलिं आसन्नं निकटं जने ॥ १६ ॥ तेषां तैम्यः अचोरा एव चोरा अभवत्स्वेरी भूतास्ते
एते वान्ये वये देवाः शापानुग्रहकारिणः ॥ नृपस्य ते शरीरस्थाः सर्वदेवमयो नृप ॥ एतद्वात्मा मया ज्ञसंयद्यथा क्रियतां
था ॥ न दातव्यं न होतव्यं न यष्टव्यं न वा द्विजाः ॥ १३ ॥ भर्तुं शुश्रूषणं धर्मा यथास्त्रीणां वरो मतः ॥ ममाज्ञापालनं ध
र्मो भवतां वतया द्विजाः ॥ १४ ॥ रुषय उवुः देहनुज्ञो महाराज माधर्मो यातु संक्षयं ॥ हविषां परिणामो यदेतस्मि
लं जगत् ॥ १४ ॥ धर्मवसंक्षयं प्राप्तिं शीयेत वा खिलं जगत् ॥ पराशर उ० इति विज्ञाप्यमानो पितृवः परमर्षिभिः
यद्यददाति नानुज्ञां प्रोक्तः प्रोक्तः पुनः पुनः ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे कोपामर्षसमन्विताः ॥ हन्यतां हन्यतां पापद्व
वुस्ते परस्परं ॥ १५ ॥ यो यज्ञपुरुषं देवमनादिनिधनं प्रभुं ॥ विनिंदत्यधमा वारो न स योग्या भुवः पतिः ॥ इत्युक्तं
नृपते स्ते कुशेर्मुनिगणानृप ॥ निघ्नं जनिं हतं पूर्वभगवन्निन्दनादिना ॥ ततश्च मुनेयारणं ददृशुः सर्वतो द्विज ॥ कि
मेतदिति वा सन्नं प्रच्छुस्ते जने तदा ॥ १६ ॥ आख्यातं वज्रं नैस्तेषां चोरी भूतेराजके ॥ राष्ट्रं तुलोकैराख्यं परस्वादा
नमातुरैः ॥ १७ ॥ तेषामुदीर्णवेगानां चोराणां मुनिस तम ॥ सुमहान् ददृशे रणुः परवितापहा रिणा ॥ ततः संमन्यते स
र्वमुनयस्तस्य भूतः ॥ ममं शुक्लः पुत्रार्थमनपत्यस्य यत्नतः ॥ मथ्यतस्य समुत्तमो तस्यारोः पुरुष किल ॥
यतुरैराकुलः ॥ १८ ॥ मथ्यतो मथ्यमाना दग्धस्त्वणप्रतीकाश दग्धस्तं बतुल्यः क्षत्रवर्णः स्वर्वाद्यास्यस्वेद्रेमुखः स्वर्वाद्या इति पाठो खर्वर

विष्णु० प्र०
६२

नामाखर्वाश्रयति पाठे अनाप्येते वृत्ते वासीलियस्य सः ॥ १८ ॥ आतुरः आर्तः निषीदगच्छेति तमुक्तेन सुनिषादो भवतः ॥ १९ ॥
पापकर्मवत् उपलक्षणं यजने येषां तादृश्या कल्याप्रतीनि पापकर्म उपलक्षयं नित्येति वा ॥ २० ॥ तेन द्वारेण निषाद
रूपेण ॥ अतः पापनिषीदति निर्गच्छतीति निषादः सीदते गर्त्यस्य रूपमिति युत्पत्तिः स्मृतिः ॥ तथा तत्प्रकारं युत्पाद

दग्धस्त्रणाप्रतीकाशः कर्वाश्रोऽतोतिद्रुस्वकः ॥ १८ ॥ किं करोमीति ताः सर्वास्त्विप्रानाह सवातुरः ॥ निषीदति तमु
क्ते निषादस्तेन सो भवतः ॥ १९ ॥ ततस्तत्संभवाज्ञाति विध्यशे लुनिवासिनः ॥ निषादामुनिशादू लपापकर्मोप
लक्षणाः ॥ २० ॥ तेन द्वारेण तत्पापं निष्कातं तस्य भूपतेः ॥ निषादस्ति तथा ज्ञाता वेन कल्मषसंभवाः ॥ २१ ॥ ततोऽप्य
दक्षिणं हस्तं ममं फस्तेतदा द्विजाः ॥ मथ्यमानेव तत्राभूत्यर्कवन्तः प्रतापवानो दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षदग्निगिषो
ज्वलन् ॥ २२ ॥ आद्यमाजगर्वनाम स्वात्पपातततो धनुः ॥ शराश्च दिव्या नमसः कववं वपपातदो ॥ २३ ॥ तस्मिन्ना
ते तु भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वान् ॥ ततो यो निवाभिषेकार्थं ॥ तत्पुत्रेण वजातेन वेनोपि त्रिदिव्ये यो ॥ पुनस्तस्मिन् नरका
त्रातः स तेन सुमहात्मना ॥ २४ ॥ तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्या राय सर्वशः ॥ तोयानि वाभिषेकार्थं सर्वाणि येषां पत

स्थिर ॥ २५ ॥

नेन ॥ २१ ॥ तत्र हस्ते निर्मथनेन ॥ भूपरूप निषादे निर्गते अग्निरिवेदीप्यमानः प्रतापवांश्च दृश्यते भूदित्यर्थः ॥ २२ ॥ आज
गवेशां पिनाकसंज्ञं धनुः ॥ २३ ॥ पुनस्तस्मिन् नरकाद्यस्मात्पितरं जायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्राक्तः स्वयमे
व स्वयं भुवति वचनात् ॥ २४ ॥ सर्वशः सर्वाणि रत्नानि तोयानि वसर्वाणि ॥ २५ ॥

६२

दैवैरित्यनेनैव प्राप्ते पुनरागिरसै रित्यभिषेकप्राधान्यसूचनामस्त्वावराणिवेति तदभिमानिन्यो देवता ॥ २६ ॥ वक्रं वक्रा
कारं रेखामयं दृष्टव्यं ॥ २७ ॥ राजराज्येन पृथक्वेत्येव कवर्तित्वेन सोभिषिक्तः ॥ यस्य प्रभावस्त्रिदेशैरप्यव्यवहृत इति
द्वयोरन्वयः ॥ २८ ॥ अपरं जिताः कुशिताः ॥ २९ ॥ ध्वजोरथविद्धं आज्ञावातद्वंगो वनेषु जनेषु वदित्यर्थः ॥ ३० ॥ अहृष्टपया

पितामहश्च भगवान्दैवैरागिरसैः सह ॥ स्थावराणि वभूवौ ॥ ३१ ॥ जंगमानि वसर्वशः ॥ ३२ ॥ समागम्य तदो वै न्यमथ
पिं न्नराधिपं ॥ हस्ते तु दक्षिणे वक्रं दृष्टव्यं तस्य पितामहः ॥ विष्णोरंशं दृष्टं मत्वा परितोषं परं योयं ॥ ३३ ॥ विष्णुवि
द्धं करे वक्रं सर्वपापं कवर्तिनां ॥ भवत्यव्याहृतो यस्य प्रभावस्त्रिदेशैरपि ॥ महाराजराज्येन पृथक्वेत्यः प्रतापवा
च ॥ सोभिषिक्तो महते जाविधिवद्धर्मकोविदेः ॥ ३४ ॥ पित्रापरं जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरं जिताः ॥ अनुरागा
ततस्तस्य नामराज्ये जायत ॥ ३५ ॥ आपस्तस्मिन् भिरवाय्य समुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्च दुर्गाश्च ध्वजभंग
श्च नाभवत् ॥ ३६ ॥ अहृष्टपया दृष्टिर्वी सिध्यत्यन्तानि वित्या ॥ सर्वकामदुधागावः पुटके पुटके मधः ॥ ३७ ॥
तस्यैव ज्ञातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ सृतः सृत्या समुत्पन्नं सोत्येह निमहामतिः ॥ तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे
शोष्यमागधः ॥ ३८ ॥

अपि विनैव सफला रुषिपाकहीना वा कथं तर्हि आहारसिद्धिस्तत्राह सिध्यतीति पुटके पात्रादिसंस्थानविशेषः ॥ ३१ ॥ दृष्टो
पुर एव ज्ञातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे पितामहे देवता केन तु पितामहकृत् केवेन प्रस्य हि दृष्टो यज्ञे वर्तमाने महात्मनः ॥ सृत्या

विष्णु० प्र०
६३

त्यायामभवत्सुत इति वायुकेः। सूत्या सोमाभिषवे जातः। यद्वा स्यते कं ऊच्यते सोमो स्यामिति सूतिः सोमाभिषवभूमिस्तस्यां सो
त्यहनि तस्मिन्नेव दिवसे बार्हस्पत्यं हवैरेदं हविषा पृक्तमभिभूतं तस्य होमाः स्याति लेभ्येन सूतो जात एव एदेमास्तुतेन तोमा
गध इति पौराणिकोः। ३२। वांयुवयोः पात्रं योग्यः। ३३। अस्माभिः अस्मदोदयोः अतिवद्वुववन ॥ ३४। वक्रवर्तश्चक्षि

प्रोक्तो तदामुनिवैस्तावुभौ सूतमागधौ। स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैच्यः प्रतापवान्। कर्मेतदनुसूपां पात्रं तो
त्रस्य वाप्ययं ॥ ३३॥ ततस्तावूवतुर्विप्रान्सर्वानेव कृतांजली। अद्य जातस्य नो कर्म जायते स्यमहीपतेः। गुणा
नवा स्य जायंते नवा स्य प्रथितं यशः। स्तोत्रं किमाश्रयेत् तस्य कार्यं मस्माभिरुच्यतां ॥ ३४॥ ऋषय ऊचुः क
रिष्येतेष्यत्कर्म वक्रवर्तश्महाबलः। गुणामविध्या चैष्येत्तैरेव सूयतां नृपः ॥ ३५॥ पराशर उवाच
ततः स नृपतिस्तोषं तच्छ्रुत्वा परमं ययौ। सद्गुणैः श्लाघ्यतामिति स्तव्याश्चाभ्यां गुणामम ॥ ३६॥ राम

एहस्ते वक्रस्योपलब्धेः महाबलो विह्वंशत्वादतो गुणाः सत्कर्माणि वमविष्यंति अतस्तैरेवायं श्रूयतां अयं भावः। नीचो नि
युज्यते देवैरुत्तमैस्तु प्रियोक्तिभिरिति न्यायादयं स्तव्येव स्वकार्यज्ञापनीय इति ॥ ३७॥ अषिभिः सर्वज्ञैः सूतमागधमुखेन
राजसद्गुणकर्मण्युपदिशत इति तान्येवाहं करिष्यामि इति मनसा पृथक् राह त इति त्रिभिः तदितिसामान्यतो न पुंसक ॥ ३६॥

६३

सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः सत्यमर्यादोवाक्कीमान कार्यविमुखो मेवः स्वपरस्मिन्समानभावः ॥ ३७॥ व्यवहारस्थितो व्यवहारा
तस्माद्यदत्र स्तोत्रं मे गुणसंकीर्तनं त्विमौ। करिष्येते करिष्यामि तदेवाहं समाहितः। यस्मिन् वर्जनीयं वकिं विदत्रवरिष्यतः
तदहं वर्जयिष्यामीत्येवं वक्रमतिं नृपः। अथ तौ वक्रतुस्तोत्रं पृथोर्वैच्यस्य धीमतः। भविष्येः कर्मभिः सम्यक् सुखरौः
सूतमागधौ। सत्यवाग्दानशीलायं सत्यसंधो नरेश्वरः। कीमानैवः समाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥ ३७॥ धर्मज्ञ
श्रुतज्ञश्च दयावान्प्रियमाषकः। मान्यमानयिता यज्वाङ्मन्यः साधवत्सलः। समः शत्रो व मित्रे व्यवहारस्थितो
नृपः ॥ ३८॥ सूतेनोक्तानुणानित्यं सतदा मागधेन व। स्कारहृदि तादृक् कर्मणा कृतवानसौ। ततः स पृथिवी
पालः पालयन्वसुधामिमा। इयाजविविधैर्यज्ञैर्महाहिभूरिदक्षिणैः। तं प्रजाः पृथिवीनाथमुपास्तुः संधा
दिताः। ऋषधीषु प्रनष्टा सुतस्मिन्काले ह्यराजके ॥ ३९॥ तमूचुस्तनताः पृथुस्तत्रागमनकारणं। प्रजा ऊचुः
अराजके नृपे प्रष्टुं धरण्या सकलोषधीः। अस्ताततः क्षयं याति प्रजाः सर्वाः प्रेक्षेत्पुनर ॥ ४०॥ तं नो वृत्तिप्रदो धा
त्रा प्रजापालो निरूपितः। देहिनः क्षत्परीतानां प्रजानां जीव नोषधीः ॥ पराशर उवाच ततो य नृपतिर्दिव्यमा
दायाजगर्वधनुः। शराश्च दिव्यान्कुपितः सेनानुधावदसुधरां ततो ननाशत त्रासाद्भूत्वा तु वसुंधरो। स्वर्लोकाद्भूत्वा
लोकादींस्तत्रासादगमन्मही ॥ ४१॥

एतद्गुणदानाद्यष्टपदानां स्थितो निरूपणे समोऽपक्षपातीत्यर्थः। वर्जनीयं वेदविपरीतमर्थदुक्तं ॥ ३८॥ तस्मिन्काले वेन पृथक् राज्ययोः

बिलु० प्र०
६४

संधो ॥ ३७ ॥ ओषधीरोषधः ॥ ४० ॥ ननाशपलायत ॥ ४१ ॥ तस्य पृथोर्बाणात्परित्राणमेव परायणमभीष्टं यस्याः सा ॥ ४२ ॥ अत्यर्थं लोक-
गमनमनुद्यमो ॥ ४३ ॥ दुष्टकारिणी अपकारिशिलेष्टधियाः संबोधनी ॥ ४४ ॥ मठासनपराङ्मुखी मठासने कृतेन हनिष्यामीति भावः
यत्र यत्र यो देवी सा तदा भूतधारिणी ॥ तत्र तत्र तु सौ वै न्यंददशो भूतधारिणी ॥ ततस्तं प्राह वसुधा पृथक् पृथक् पराक्रमं प्र-
वेपमाना तत्रो ॥ ४५ ॥ द्वाणपरित्राणपरायणा ॥ ४६ ॥ स्त्रीवधे त्वं महत्पापं किं नरेन्द्र न पश्यसि ॥ येन मां हंतुं मत्पथं प्रकरो-
षि नृपोद्यमे ॥ ४७ ॥ पृथक् रुवाव एतस्मिन् यत्र निधनं प्रापितं दुष्टकारिणी ॥ बहूनां भवति शोभं तस्य पुण्यप्रदेव-
धः ॥ ४८ ॥ पृथक् रुवाव प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ॥ आधारः कः प्रजानां तेन पृथक् भविष्यति ॥ पृ-
थक् रुवाव त्वं हत्वा वसुधैव कोणमिच्छासनपराङ्मुखी ॥ आत्मयोगबलेनेमाधारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ ४९ ॥ ततः प्रण-
म्य वक्रधाभस्य स्तं प्राह पार्थिवं ॥ प्रवेपितां गीपरमं साभयं समुपागता ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वसिध्यंत्युपक्रमाः ॥
तस्माद्दराभ्युपायां स्तेतान् कुरुष्वयदीच्छसि ॥ ५० ॥ समस्तास्तामयाजीर्णानरनाथमहोषधीः ॥ यदीच्छसि प्रयच्छामि
तां शीरपरिणामिनीः ॥ ५१ ॥ तस्मात्प्रजाहितार्थाय मम धर्मभूतं वरं ॥ तं तु वत्सं प्रयच्छेत्वं श्रेयं येन वत्सला ॥ ५२ ॥

धारणोपायमाह ॥ आत्मयोगबलेन पृथिवीरूपं कृत्वा तथा वहिरिवंशो ॥ आत्मानं प्रययित्वेमाधारयिष्याम्यहं प्रजा इति ॥ ४९ ॥
उपक्रमाः आभ्याः आरब्धाः कृताः ॥ ५० ॥ शीरपरिणामिनीः शीरभावं प्राप्ताः ॥ ५१ ॥ शीररूपेणाओषधीः श्रेयं येन वत्सला सती ॥ ५२ ॥

मांसमांकुरुष्वेन समस्तलत्वेन शीरं सर्वत्र सावये प्रापयिष्यामि सविसर्गपाठे भाषयेः प्रापयिष्यामि ॥ ५० ॥ विवर्दिता एकैकत्र
राशी कृताः विवर्दिता इति पाठे अपसारिताः ॥ ५० ॥ पूर्वविसर्गं पृथक् तत्रैः पूर्वस्थैः पुरापृथोः पूर्वमराजके कालेन वसस्थानीत्यर्थः

समां वक्रुसर्वत्र शीरं येन समंततः ॥ वनौषधीबीजभूतं वीरसर्वत्र भावये ॥ ५० ॥ तत उत्तरायमास शैलं कृतसह-
स्रशः ॥ धनुर्कोट्या तदवैन्यस्तेन शैला विवर्दिताः ॥ ५० ॥ नहि पूर्वविसर्गं वै विषमे पृथिवी तले ॥ प्रविभागः पुराणां वा-
ग्रामाणां वा पुराभवत् ॥ न सस्यानि न गौरां न कृषिर्न वणिक्पथः ॥ ५१ ॥ वेन्यात्प्रभृतिमैत्रेयसर्वस्येतस्य संभवः ॥ यत्र
यत्र समं त्वस्याभूमेरासीन्नराधिपात् ॥ तत्र तत्र प्रजाराजानि वासं समरो वयत् ॥ ५२ ॥ आहारः फलमूलानि प्रजा-
नामवभेतदा ॥ बहुश्रेणमहता सोपि प्रनष्टा ओषधीषु वै ॥ ५३ ॥ सकल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायं भुवं प्रभुं ॥ स्वपा-
णौ पृथिवीनाथो दुदो हृष्टयिवी पृथक् ॥ ५४ ॥ सस्यजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ॥ तेजान्नेन प्रजास्तातव-
तैर्न द्यापिनित्यशः ॥ प्राणाप्रदानात्स पृथक् स्माद्भूमेरभूतिता ॥ ततस्तु पृथिवीं संज्ञामवापा खिलधारिणी ॥ ५५ ॥

वणिक्पथः वाणिज्यं ५१ ॥ प्रजानां राजा इति प्रजाराजाव सर्वसमरो वयन्निति समरो वयदिति पाठे प्रजानां राजा समासात्
विरोधेन नित्यत्वादित्यर्थः ५२ ॥ सोपि फलाद्याहारः कृश्रेण संपाद्यो भवत् ५३ ॥ स पृथक् प्रजासंतानं प्रवर्तकं मनुं वत्सं कृ-
त्वा स्वपाणौ पत्रे सस्यजातानि पृथिवी दुदो हृत्य न्वयः ५४ ॥ प्राणादानात् अभयप्रदानाद्भूमेः पिता अभवत् ५५ ॥ यथाहुः
जनकश्चापनेता वयश्च विद्यां प्रयच्छति ॥ अन्नदाता भयजाता पंथैते पितरस्मृता इति ५५

विष्णु प्र०

६५

देवादिभिर्देशभिर्वैस्तत्तत्त्वाभिमतं पात्रमुपादाय तत्तत्त्वाभिमतं पयः पृथिवीद्विधा ॥ ५६ ॥ तेषां वयोगबलात् तत्तज्जातीय
एव वत्सविशेषादो गन्धविशेषाश्चाभवन् । तथा हि देवानां मिंदो वत्सः मिंदो दोग्धासौ वर्णं पात्रं बलं क्षीरं । मुनीनां सोमव
त्सहृत्स्यति रोग्धा छंदो सि पात्रं तपो ब्रह्म वक्षीरं । दैत्यानां विरोचनो वत्सः द्विमूर्द्धा दोग्धा आयसं पात्रं माया क्षीरं । राक्षसा
नां सुमाली वत्सः जंतुनां भेदो ग्धा कपालं पात्रं रुधिरं क्षीरं । अद्रिणां हिमवान् वत्सः मेरुर्दोग्धा शिला मयं पात्रं मण्डपक्षी

ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्यैरक्षोभिर्द्रुमैः । गन्धर्वैरुत्तरगैर्यक्षैः पितृभिस्तसू

भिस्तथा । तत्तत्पात्रमुपादाय तत्तद्गन्धामुने पयः ॥ ५६ ॥ वत्सदोग्धविष्णो

षाश्च तेषां तद्योषेनेषां भवन् ॥ ५७ ॥ सैषा धात्री विधात्री वधारिणी पोषिणी तथा । सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ५८

होषधिरत्नं क्षीरं । गन्धर्वाणां वित्रयो वत्सः विश्वावसुर्दोग्धा पद्मं पात्रं गन्धः क्षीरं । उरगानां तस्य को वत्सः धृतराष्ट्रो रोग्धा अलंबुः पा
त्रं विषं क्षीरं । यसाणां कुबेरो वत्सः सुकर्णो रोग्धा मृगं पात्रं अंतर्द्धानं क्षीरं । पितृणां यमो वत्सः अंतर्को रोग्धा राजतं पात्रं सुक्षी धौ रत्न
रूपां सो वत्सः शालहृत्सो रोग्धा पालशं पात्रं छिन्नप्रोहणं क्षीरमित्ययं क्रमो हरिवंशादिषु ज्ञेयः ॥ ५७ ॥ धात्रीमाता विधात्री कत्रधारिणी
आधारः पोषणी पोष्टी सर्वस्य जगत इति रक्षा रक्षणा च यः । पादतलोद्भवा पादस्वरूपोद्भवा तलवाधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः ॥ ५८ ॥

६५

फलदायिन प्रजायेते नश्यतीर्थः ॥ ५९ ॥ इति श्रीरत्नगर्भमहावायुर्ह वैष्णवाकू प्रथमेशो त्रयोदशः ॥ ॥ वतुर्देशो ध्रुवस्योक्तो वंशो
यत्र प्रवतसः । अजोत्तमा हरिस्तुता प्रजाद्विवरेयुतः । अंतर्द्धाने वा तद्दीनं तस्माच्छिखेडिनी भार्या हविर्द्धानं पुत्रमसूत ॥ १ ॥ आ

एवं प्रभावः सद्युः पुत्रो वेनस्य वैर्यवान् । जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजा भूज्जनरंजनात् । यद्दं जन्म वै न्यस्य पृथोः संकीर्तये
न्नरः । न तस्य दुष्कृतं किंचित्फलदायि भविष्यति ॥ ५९ ॥ दुःस्वप्नो पशमं पुंसां ष्टण्वात् वै तदुत्तमं । पृथो जन्म प्रभावश्च क
रोति सततं नृणां ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेशो त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ पराशर उवाच पृथोः

पुत्रो तु धर्मज्ञो जज्ञोतैर्द्विपालिनो । शिखंडिनी हविर्द्धानं तद्धानाद्वा ज्ञायत ॥ १ ॥ हविर्द्धानात्पुत्रोऽग्नेयी धिष्णु
णा जन्म यत्कृतान् । प्राचीन बर्हिष शुक्रं गयं कलं ब्रजा जिनो ॥ २ ॥ प्राचीन बर्हिर्भगवान्महानासीत् प्रजापतिः ।
हविर्द्धानां महाराजो येन संवर्दिताः प्रजाः ॥ ३ ॥ प्राचीना आः कुशास्तस्य पृथिव्या मभवन्मुने । प्राचीन बर्हिर्भव
त्सख्या तो भुवि महाबलः ॥ ४ ॥ सुमुद्रतनयायां तु कृतदारो महीपतिः । महत्स्तपसः पारसवर्णायां महीपतिः ५

आग्नेयी अग्निवंशः क्षत्रियानाम्नी । २ । प्राचीन बर्हिर्महत्पितुः सकाशादेव महत्त्वमेवाहयेनेति । ३ । नाम निर्व्वनमाह प्रा
चीना आः कुशा इति सर्वत्र यज्ञानुष्ठानात् ॥ ४ ॥ महत्स्तपसः पारसमाप्तो सत्यां सवर्णायां कृतदारः । तयो र्नेतस्मिन्तां पृथिवीं तवा
नित्यर्थः तमसः पार इति पाठे पुत्रोत्पत्त्या तमसो नक्तस्य राणिमिति त्रित्यर्थः । तमसस्तमः सदृशस्य समुद्रस्य पारं पारं भूमाविति कवित् ५

विष्णु० प्र०

६६

महीपतेस्तस्मादशपुत्रानाधत्तेत्यवयः नामनाम्ना प्रवेतसः ॥६॥ अष्टयधर्मवरणाः समानधर्माचारिणः एतच्चेतेषां वक्ष्यामि
एकपत्नीकत्वं संभावयितुमुक्तं । समुद्रसलिलेशयास्तस्मिन्मन्त्राः संतः ॥७॥ प्रथमतस्तपसः पूर्वा ॥ प्रजापतिनियो
गमेवादब्रह्मणो तितेत्यप्राजाः संवर्द्धनीयाः ॥८॥ न केवलमस्तीति प्रजापतेर्मा प्रतियाज्ञा सावभवद्भिर्माननीयस्यार्थः १०

सवर्णाधत्तसामुद्रीदशप्राचीनवर्हिषः । सर्वे प्रवेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥६॥ अष्टयधर्मवरणास्तेनप्य
तमहत्तपः । दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥७॥ मैत्रेय उवाच ॥ किमर्थं ते महात्मानस्तपस्तेषु म
हामुने । प्रवेतसः सुसंज्ञां भवेत्तदा ख्यातुमर्हसि ॥ पराशर उवाच ॥ पित्रा प्रथमतः प्रोक्ताः प्रजार्थमपि
तात्मना । प्रजापतिनियुक्तेन बद्धमानपुरुःसरं ॥८॥ ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टोऽस्य हंसुताः । प्रजाः संवर्द्ध
नीयास्ते मया वोक्तं तथेति तत्र ॥ तन्मम प्रीतये पुत्राः प्रजावृद्धिर्मां दिताः । कुसुधमानिनीयावसम्यगाज्ञा
प्रजापतेः ॥१०॥ ततस्तत्तत्पितुः श्रुत्वा ब्रह्मणो नृप नन्दनः । तथेत्युक्त्वा वतुर्भूयः पप्रक्षुः पितरमुने । प्रवेत
स उबुधः ॥ येन तात प्रजावृद्धौ समर्थः कर्मणा वयम् । भवेत्तत्समं तन्न कर्मणा ख्यातुमर्हसि ॥ प्राचीनव
र्हिषां त्वत् ॥ आराध्यवरदं विष्णुमिष्टप्राप्तिमसं शयम् । समेति नान्यथा मर्त्यैः किमन्यत्कथं यामिवः । तस्मात्त
जाविवर्धय्य सर्वभूतप्रभुं हरिम् । आराधयत गोविन्दं यदि सिद्धिं मभीक्षय । धर्ममर्थवकामं वनोक्षमन्विच्छतस्तदा ॥

६६

यस्मिन्नाराधिते यमाराधयेत्यर्थः । तमाराधयेति भिन्नकर्तृकैः पितृवित्काप्रत्ययः । यद्वा तमाराध्यस्थितानामिति शेषः ११
तत्रैव समुद्राभस्येव यो हरिः १२ । प्रावेतसा इति पाठे स्वार्थेति द्वाितः । यस्तत्तत्तु कृत्स्नमेव वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥१३॥ नतपोभि
र्पदा तुष्टस्तदा सगुणनिगुणैस्तैराराधितो विष्णुराविरासीत् प्रवेतसा तत्र जगत्कारणतया प्रणमति । नतास्मतिद्वाभ्यां प्र

आराधनीयो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः । यस्मिन्नाराधिते सर्वकारोदो प्रजापतिः । तमाराध्यायुतं वृद्धिः प्रजा
नां वो भविष्यति ॥११॥ इत्येवमुक्त्वा स्ते पित्रा पुत्राः प्रावेतसो दश । मन्त्राः पयोधिसलिले तपस्तेषु समाहिताः ।
दशवर्षसहस्राणि न्यस्तविता जगत्पता । नारायणे मुनिश्रेष्ठसर्वलोकेश्वरा ॥ तत्रैव तस्मिन् देवमेकाग्रं
मनसो हरिम् । तुष्टुर्बुधस्ततः कामान्ता तु रिष्टान् प्रयच्छति ॥१२॥ मैत्रेय उवाच ॥ सर्वं प्रवेतसो विष्णोः
समुद्राभसि संस्थिताः । वक्तुं मे मुनिश्रेष्ठसु पुण्यं वक्तुमर्हसि ॥१३॥ पराशर उवाच ॥ शृणु मैत्रेय गो
विन्दं यथा पूर्वप्रवेतः । तुष्टुर्बुधस्तन्मयीभूताः समुद्रसलिलेशयाः । प्रवेतस उबुधः । नतास्म सर्ववसां प्र
तिष्ठाप्य त्रशाश्वती । तमाद्यन्तमशेषस्य जगतः परमं प्रभुम् ॥१४॥ ज्योतिराद्यमनोपममनन्तरमपारवत् । यो

निभूतमशेषस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥१५॥
तिष्ठति समन्वयः । अपिवा तस्यापनादीनां ब्रह्मण्येव समन्वय इति वचनाद् द्वितीयाभावाच्च शाश्वती नियता ॥१६॥ अनौपम्यं
ज्योतिः सूर्याद्यपमाश्लक्ष्यं विद्वत्पमिति यावत् । अनन्तरं निर्भेदं अपारं वत् अवधिश्च न्य ॥१५॥ श्रीगोपालो जयति

विष्णु० प्र०
६७

कालरूपेण प्रणमंति यस्या रिति प्रथमं मुख्यं अरूपस्य परमार्थतः । १६ । विश्वरूपेण प्रणमंति मुख्यत इति दशभिः सुधात्मकः स्मृतमयः जीवभूतः ऋषद्याद्यात्मना जीवनरूपः । १७ । अतिनाशयति धर्मदियोक्तुत्रयोपलक्षणानितेन ग्रीष्मादियोनिरित्यर्थः । १८

यस्याहः प्रथमं रूपं मरूपस्य तथा निशा । संध्यावपरमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥ १६ ॥ भुज्यते दिनुर्नंदवैः
पितृभिश्च सुधात्मकैः । जीवभूतः समस्तस्य तस्मै सोमात्मने नमः ॥ १७ ॥ यस्तमां स्यति तीव्रात्मा स्वभाभिर्मभास
यन्नमः । घर्मशीतांभसां योनिस्तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ १८ ॥ काष्ठिद्यादिभिर्भर्तियो जगदेतदशेषतः । शब्दादिसंश्रयो
व्यापी तस्मै भूम्यात्मने नमः ॥ १९ ॥ यद्योनिभूतं जगतां बीजं यत्सर्वदेहिनां । ततो यरूपमीशस्य नमामो हरिमेधसः ॥ २० ॥
यो मुखं सर्वदेवानां हयभुक् च भुक् तथा । पितृणां वनस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ २१ ॥ पंचधावस्थितो देहयश्चष्टां कुस्ते
निशः । आकाशयोनिर्भगवांस्तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ २२ ॥ अक्काशमंशेषाणां भूतानां यः प्रयच्छति । अनंतमूर्तिमांशु
द्धस्तस्मै योमात्मने नमः ॥ २३ ॥ समस्तेंद्रियवर्गस्य यः सदा स्थानमुत्तमं । तस्मै शब्दादिरूपाय नमः क्लृप्तायेव धसं च

स्वकार्यापेक्षयापेक्षयामहत्परिमाणत्वाद्वापीशब्दादीनांपंचानामपि गुणानामाश्रयः। १७। योनिभूतं शोणितरूपेण २०
हव्यभुग्देवानां मुखं कथमुक्त्वा ह्यमुं मुखं। २१। पंचधा प्राणादिरूपेण आकाशयोनिराकाशकारणकः भवान्चौर्यवा
नः। २२। अनन्ताघटिकादिभूतयोऽप्यप्यतयासतियस्य सच्चापक इत्यर्थः। २३। स्थानमालंबलनविषय इत्यर्थः। २४।

इन्द्रियात्मा इन्द्रियस्वरूपः सारः स्थूलदेहावस्थत्वेन असरः क्लिग्देहस्थत्वेन ज्ञानमूलाय शेषशब्दज्ञानसाधना ॥ २५ ॥ गृहीतानिति
अयं सावः अर्थसन्निवृत्तिरिन्द्रियेणात्तकरणसंबन्धादर्थकारात्तद्वृत्तिर्भवति । तद्वृत्तिस्तु मर्थमात्रासाक्षात्करोतीति अंतः
करणरूपाय मनोहंकारवृत्तिवितरूपाय ॥ २६ ॥ प्रधानरूपेण प्राणमिति यस्मिन्निति प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयः संत्यस्मिन्निति

गृह्णाति विषयानित्यमिन्द्रियात्माक्षराक्षरः । यस्तस्मै ज्ञानमूलाय नतास्मद्विभक्तये ॥ २५ ॥ गृहीतानिन्द्रियैरर्था
नात्मनेयः प्रयच्छति अंतःकरणभूताय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ २६ ॥ यस्मिन्नने ते सकलं विश्वं यस्मात्तथोद्भूतं । ल
यस्थानं यस्तस्मै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥ २७ ॥ शुद्धः संलुक्ष्यते भ्रांत्या गुणवानिव योगुणः । तमात्मरूपिणं देवं नता
स्म पुरुषोत्तमं ॥ २८ ॥ अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यं निरंजनं । नतास्मत्तं परं ब्रह्म विज्ञेयं त्वरमंपदं ॥ २९ ॥ अ
दीर्घद्रुस्वमसूक्ष्ममन एव ग्रामलोहितं । अस्त्रे हृत्वा यमतनुमसक्तमशरीरिणं ॥ ३० ॥ अनाकाशमसंस्पर्शमगंध
मरसं वयत् । अवक्षुः श्रोत्रमवलमवाग्राणममानसं । अनामागोत्रमसुखमतेजस्कमहेतुकं । अभयं भ्रांतिरहितं
मनिद्रमजमेतरे । अरजोशब्दमव्यक्तमप्लुतं यदसंदृतं ॥ ३१ ॥ एवापरे नवैयस्मिंस्तद्विज्ञेयं परमं पदं ॥ ३२ ॥ श्रीः

प्रकृतिधर्मास्त्रैमे ३१। पुरुषरूपेण प्रणमंति शुद्ध इति शुद्धो वस्तुतः अगुणोऽपि गुणवानिक्तेष्वसक्त इव भ्रान्त्या प्रकृतिज्ञा
यापतिदृष्ट्या लक्ष्यते आत्मरूपिणं जीवस्वरूपं। ३२। शुद्धरूपं प्रणमंति अविकारमिति षड्भावविकारहिरतं शुद्धस्वभाव

५

विष्णु० प्र०
६८

नारवनिर्मलं निरंजनं आगंतुकमलहीनं प्रधानात्परमं ब्रह्म यदिति विशेषाभिर्देशं ॥ २० ॥ तत्कुतः निषेधशेषत्वेनैव प्रतीते
रित्याह अरीर्घ्यामित्यादि अनण्वग्र्येन अत्यणु अतनुनशरीरं अशरीरिणं जीवं असमीरणमिति पाठे अवायु ३० ॥ अनि
दं अवस्थाहीनं ॥ अंशुतंगतिश्च ॥ ३१ ॥ पूर्वापरदिक्कालकृते ॥ ३२ ॥ परं निरुपाधिकं ईश्वरगुणवत्त्वाभावि कषडु

परमीशत्वगुणवत्सर्वभूतमसंश्रयि ॥ नताः स्मृतत्पदं विष्णोर्जिह्वाद्गोचरं नयत् ॥ ३३ ॥ एवं प्रवेतसो वि
ष्णुस्तु वतस्तस्माधयः ॥ दशवर्षसहस्राणि तपश्चिह्नमहावि ॥ ३४ ॥ ततः प्रसन्नो भगवांस्तेषामंतर्जले हरिः ॥
दशो दर्शनमुद्दिद्रनीलोत्पलदलछविः ॥ पतत्रिराजमारुहं मवलोक्य प्रवेतसः ॥ प्रणिपेतुः शिराभिस्तंभक्ति
भारावनामिते ॥ ३५ ॥ ततस्तानाह भगवान्त्रियतामीशितो वरः ॥ प्रसादमुमुखो हवो वरदः समुपस्थितः ॥
ततस्तमूचुर्वरदं प्रणिपत्य प्रवेतसः ॥ यथा पित्रा समादिष्टं प्रजानां वृद्धिकारणं ॥ स वापि देवस्तद्वत्पाप
यामित्कथितं वरं ॥ अंतर्धानं जगामाशु ते वनिश्चक्रमुज्जलत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीविष्णुप्रथमोऽनुदेशः ॥

लोचनयुक्तं मायया सर्वभूतमपि असंश्रयि निराधारं अतएव जिह्वापादशश्रगोचरं न भवति तन्नाताः स्म ३३ ॥ त
त्समाधयः तस्मिन्नेव समाधिस्थितैकाग्र्ये पाते ॥ ३४ ॥ भक्तिभारिवा नतैः ॥ ३५ ॥ इति श्रीरत्नगोवैल्लासकप्रथमोऽनुदेशः

सोपाख्यानं जन्मवाक्यास्तस्यां दशस्य संभवं ॥ प्रवेतोभ्यः पंचदशे दशात्स्वस्थितो ब्रवीत् ॥ तपश्चरत्सु प्रवेतसु सत्सु तत्पितरिव
नारदोपदेशात्तत्त्वज्ञानं प्राप्य राजस्यैव न गते सतीति द्रष्टव्यं ॥ उक्तं वभागवते पुरंजनोपाख्यानं प्रस्तावे प्राचीनवर्हिषं सत्र
कर्मस्वाप्तमानसं ॥ नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यक्षोऽध्यायदित्यादिना ॥ अतोऽरसमाणां पृथिवी कर्षणाद्यभान्मही वा ३

पराशर उवाच ॥ तपश्चरत्सु पृथिवी प्रवेतः सुमहीरुहा ॥ अरक्ष्यमाणामावब्रुवन् भवाथ प्रज्ञासयः ॥ १ ॥
नाशकन्मारुतो वातुं हतं स्वमभवद्भूमिः ॥ दशवर्षसहस्राणि न शकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ तद्दृष्ट्वा जलनिष्क्राताः
सर्वकुदाः प्रवेतसः ॥ मुखेभ्यो वायुमग्निं वते स्तजन्जातमन्यवः ॥ २ ॥ उन्मूलानथ तान् ब्रह्मा नृत्वा वायुरशो
षयत् ॥ तानग्निरुदहन्योरत्तत्राभूदुमसंक्षयः ॥ दुमक्षयमथोदृष्ट्वा किं विच्छिष्टेषु शास्त्रिषु ॥ उपगम्या
ब्रवीदितानराजो सोमः प्रजापतीन् ॥ ३ ॥ कोपं यच्छतराजानः शृणुध्वं ववामम ॥ संधानेवः करिष्यामि
सहस्रिस्ते हेरल्लं ॥ रत्नभूता वकन्त्येयं वाक्सेयी वरवर्णिनी ॥ भविष्यं जानता पूर्वमया गोभिर्विवर्द्धिता ॥ ४ ॥

रुहा आवब्रुः ॥ १ ॥ कुदावभूवुः तत किमत आह ज्ञातमन्यवश्च संतो वायुमग्निं वा सृजन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ वाय्वग्निस्तृष्टेः प्रयोजनमाह
उन्मूलानिति राजा वक्ष्याणां प्रजापती नित्यमेव न कंदमूलफलादिभिः प्रजावृद्धिहेतूनां दृष्ट्याणां दाहः प्रजापालकानां युष्माकं
मनुवित्तिमितिसामोपायः स्तुतिः ॥ ३ ॥ यच्छत नियमयत संधानमेवाहरत्नभूतीति वाक्सेयी दृष्टात्ययं भविष्य इयं दश प्रवेतसो पत्नी द

विष्णु० प्र०
६०

सस्यमाताभविष्यतीत्यादिकं गोभिः रश्मिभिः ॥ ४॥ नाम्नाभारिषावृक्षाणामेषाकन्येति नाम प्रसिद्धा निर्मिता विधा त्राकल्पिता ॥ ५॥ युष्माकं यत्तपो रूपं मुग्रं तेजः तस्यार्द्धेन भागेन अस्यासंवर्द्धनकाले यद्दृशिरूपं मम तेजस्तस्याप्यर्द्धेनास्यामेव दक्षा नामोत्पत्त्यत इत्यर्थः ॥ ६॥ एवं मम सोम्येनां शनयुष्मते जोमयेन वाग्निना संयुक्तोऽग्निसोमात्सक्तः स अग्निर्नाग्निसमोऽ

मारिषा नाम नामैषा वृक्षाणामिति निर्मिता ॥ भार्योस्तु महाभागा ध्रुववंशविवर्द्धिनी ॥ ५॥ युष्माकं तेजोसोर्द्धनममवर्द्धनतेजसः ॥ अस्यामुत्पत्त्येत विद्वान्दक्षेनाम प्रजापतिः ॥ ६॥ मम वांशेन संयुक्तो युष्मते जोमयेन वै ॥ अग्निनाग्निसमोभूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥ ७॥ कंडूनाममुनिः पूर्वमासीद्देवविदावरः ॥ सुरस्ये गोमतीतीरे सतेपे सुमहत्तपः ॥ ८॥ तस्मै भायसुरे द्रेण प्रमो नारयावैराप्सराः ॥ प्रयुक्ताक्षोभयामास तमृषिं साशु विस्मिता ॥ ९॥ साभितः सतया सार्द्धवर्षाणामधिकं शतं ॥ अतिष्ठन्मंदरद्राण्या विषयास्तत्तमानसः ॥ १०॥ सातं प्राह महाभागं गंतुमिच्छाम्यहं दिवं ॥ प्रसादसुमुखो ब्रह्मन्नुशांदा तुमहं सि ॥ तयैव मुक्तः समुनिस्तस्यामासक्तमानसः ॥ दिनानि कति विद्वद्रक्षीयतामित्यभाषत ॥ ११॥

प्रधृष्योभूत्वा प्रजाः संवर्द्धयिष्यतीत्यर्थः ॥ यद्वा अग्निश्च नाग्निरनुष्ठः सोमश्च तौ अग्निनाग्नी अग्नीषोमाविति यावत्ताभ्यां सम इति ॥ ७॥ कन्याकुल इत्येतज्जनमकथयति कंडूनामेति ॥ ८॥ तस्य कंडोः सोभायवित्तविकाराय ॥ ९॥ शतं ततोधिकं व ॥ १०॥ कति विदन्यानि ॥ ११॥

प्रणयात्स्नेहात्सितशोभनं यथास्थौ ॥ १२॥ उपगुह्य प्रावृत्त्यनेन संभोगांतरेऽनुरागाधिक्यं सूचयति ॥ विरकालं गमिष्यतीति गतासती शीघ्रं नागमिष्यतीत्यर्थः ॥ यद्वा विरकालं तेन वस्तु गमिष्यति ॥ १३॥ देवराजनिवेशनं प्रतिगमनाय ॥ १४॥ दा

एवमुक्त्वा ततस्तेन सायं वर्षशतं पुनः ॥ बुभुजे विषयांस्तन्वीतेन सार्द्धं महात्मना ॥ अउशां देहि भागवच्च जामिनि शालयं ॥ उक्तस्तपेति स पुनः स्वीयतामित्यभाषत ॥ पुनर्गते वर्षशते साधिके साशुभानना ॥ यामीत्याह दिवं ब्रह्म प्रणयस्मितशोभनं ॥ १२॥ उक्तस्तपेव समुनिरुपगुह्याय तेक्षणं ॥ प्रहास्यतां स एणं सुभ्रुवि रकालं गमिष्यति ॥ १३॥ तदापभीता सुश्रोणिः स हतेनोर्षणा पुनः ॥ शतद्वयं किं विद्वन्वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥ गमनाय महाभागो देवराजनिवेशने ॥ प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्वा स्वीयतामित्यभाषत ॥ १४॥ तं सा शापमया द्वाता दाक्षिण्यं न वदसि ॥ एण ॥ प्रोक्ता प्रणयभगार्तिवेदिनी निजहो मुनिं ॥ १५॥ तया वरमतस्तस्य परमर्षरहं निशं ॥ नवं नवं मभूत्प्रेममन्मया कष्टेव तसः ॥ १६॥ एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोऽज्ञानमुनिः ॥ निष्क्रमंतं वक्रुचेति गम्यते प्राह साशुभा ॥ १७॥ इत्युक्तः सतया प्राह परिहृतमहः शुभे ॥ संध्योपास्तिकं रिष्यामि क्रियालोपोन्यथा भवेत् ॥ १८॥

क्षिण्येनेति यागो रवंभयं प्रेमसद्भावपूर्वनायकेन मुनेनैत्यन्यसक्तापि साज्ञेयादक्षिणा बुधैरित्युक्तादक्षिणा तस्याभावो दाक्षिण्येति न प्रणयभगेनया आर्तिस्तदेदिनी निजहो ॥ १५॥ प्रेमस्नेहजननं वमभूत् ॥ १६॥ उदजात्यो शालायाः ॥ १७॥ परिहृतं परिणतं ॥ १८॥

विष्णु० प्र विस्मयेन प्रहस्य सर्वधर्मज्ञेति बहुल्यविस्मरणोपालभेन संबोध्य किमद्यत राहः परिहृतमित्याह ॥ १० ॥ विस्मये हेतुं स्वयमेव स्फुटयति बहुनामिति । एतद्वद्वेषः परिणामं गतं तवातिदीर्घमहः कस्य विस्मयं न कुरुते बहूनां वर्षाणां परिणामं पाकं गतं तवाह

ततः प्रहस्य मुदितां सा प्राह महामुनि । किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिहृतं महत्तव ॥ १० ॥ बहूनां विप्रवर्षाणां परिणाममहस्तव ॥ ११ ॥ गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यतां ॥ २० ॥ मुनिरुवाच प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभं । मया दृष्टा सितचंगि प्रविष्टा वममाश्रमं । इयं ववर्तते संध्या परिणाममहो गतं । अवहासः किमर्थं प्यं सद्गताः कथ्यतां मम ॥ २१ ॥ प्रह्लादोवाच प्रत्युषस्यागता ब्रह्मन्सत्यमेतन्न ते मृषा । किं त्वद्यतस्य कालस्य गतान्यद्दशतानि ते २२ ॥ संधिरुवाच ततः स साध्वसो विप्रस्तां प्रपद्यते क्षणा । कथ्यतां भीरुकः कालस्त्वया मेरमतः सह २३ प्रह्लादोवाच संतो तरण्यतीतानि नववर्षशतानि ते । मासाश्च षट् तथैवान्यत्समतीतं दिनत्रयं ॥ संधिरुवाच सत्यं भीरु वदस्य तत्परिहासोऽथ वा भवेत् । दिनमेकं महं मन्ये त्वया सद्भिहोषितं ॥ २४ ॥ श्रीगोपाल ॥

तिदीर्घमेतद्यदि कथ्यते तदा कस्य विस्मयं न कुरुते बहूनां वर्षाणामिति इत्यध्याहारे सुकरैव योजना २० सद्भावः परमार्थः २१ प्रत्युषसि प्रभाते यस्मिन् प्रत्युषः काले अहमागता गतस्य कालस्य तं कालमवधिं कृतेत्यर्थः २२ तावत्कालं क्रियालोपभयेन स साध्वसो विप्रः प्रपद्यते कालः कियान्नातः ॥ २३ ॥ इहोषितं मग्नस्थितं ॥ २४ ॥ श्रीगोपाल ॥

मार्गानुवर्तिनामुनिधर्मविकीर्णकर्मलोपभयादिशेषेण तत्त्वबुद्ध्या पृष्टा सती ॥ २५ ॥ धिग्धिज्ञामिति गर्ह्यां धिगित्ययं तद्गोमं च द्वितीया २६ ब्रह्मविदां ब्रह्मज्ञानां धनं धर्मं च ब्रह्म तं विस्मृतं विवेकः सदसद्भिर्भाजकं ज्ञानं २७ उर्मिषद् ॥ शुद्धे लोको मोहो जरा मृत्युवत दति क्रम्य वस्थितं तदसंमृष्टं ब्रह्म मेमया यया गत्यन गत्या जयं एवागतिं हता येन गतिरिति

प्रह्लादोवाच ॥ वदिथाम्यनृतं ब्रह्मन्कथमत्र तवातिके । विशेषेणाद्यसवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥ २५ ॥ सोम उ० निवाम्य तद्वस्तस्याः समुनिर्हृपनं दनाः । धिग्धिज्ञामित्यतीत्येवं निनिंदात्मानमात्मना ॥ २६ ॥ मुनिरुवाच तपांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदधनं । हतो विवेकः केनापि योषिन्मोहाय निर्मिता ॥ २७ ॥ उर्मिषद्वादिं ब्रह्म ज्ञेयमात्मज्ञेयं मे गतिरेषा हता येन धिक्कं काममहाग्रहं ॥ २८ ॥ व्रतानिवेद विद्या त्तिकारणान्यखिलानि य । नरकग्राममार्गसंगेना पृष्टतानि मे ॥ २९ ॥ विनिंदेत्यं सधर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना । तामप्सरसमासीनामिदं वनमजरीत् गच्छ पापेय या कामं यत्कार्यं तत्कृतं त्वया । देवराज मनः शोभं कुर्वत्याभाववेष्टितैः ॥ ३० ॥ नलं करोम्यहं मम को धर्मी ब्रह्म वदित्वा । सतां सप्तपदं मे त्रमुषितो हं त्वया सह ॥ ३१ ॥

तिपाठसंग्रहार्थः ॥ २८ ॥ वेदाभिकाया विद्या तत्प्राप्ति कारणा निव्रतानि ब्रह्मवर्षादी नि नरकस्य ग्रामः समूहः । किं न स एव यामः वसति स्थानं ॥ २९ ॥ देवराजस्य यत्कार्यं तत्त्वया भावगर्भं श्रेष्ठितैर्मनः शोभं कुर्वत्यात्मैतमित्यन्वयः ॥ ३० ॥ मार्गसप्तपदानि सह गच्छतां सतां मे त्रं प्रसिद्धं किंपुनरहं त्वया सह बद्धकालमुषितः स्थितः । अतः जापाग्निना नाहं करिष्यामि इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विष्णुपुरा
७१

बुद्धिर्ष्वकंममक्षोभार्थं त्वया आगतमिति तामेव देनिति ययेति पापया त्वया शक्रप्रियमुपादिश्यममतपसोभोगादिनाययः शयः कृतो
तस्त्वामोहस्यमंजुषां पेटिकाधिगित्यनयः ॥ ३२ ॥ गलंति स्वेदजलानि चर्मविंदतोयस्यासा अतिशयेन वेपथुः कपोयस्याः तथाप्यता
ववसु ॥ ३३ ॥ गात्रमेव लतास्विना गात्रलतायस्यास्तो ॥ ३४ ॥ प्रकृतं तृप्तकन्यात्वे हतुमाह सा तु निर्मलितेति च ॥ ३५ ॥ स

अथवा तव कोदोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ममेव दोषो मितरां येनाहमजितो द्रियः ॥ यथा शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मेतपसो
ययः त्वया अधिकत्वं महामोहमंजुषां सुजुगुप्सिता ॥ ३२ ॥ सोम उवाच यावदित्यं स विप्रर्षिस्तं ब्रवीति सुमध्यमां ताव
द्रुल्लस्वेदजालासावध्वानि वेपथुः ॥ ३३ ॥ प्रवपमानां सतुतां स्विन्नगात्रलतां संती ॥ गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनि
सतमः ॥ ३४ ॥ सा तु निर्मलितेति तेन विनिश्चयतदाश्रमात् ॥ आकाशगामिनी स्वेदं ममाज्जितस्पल्लवैः ॥ ३५ ॥ वृ
क्षादृक्षं ययौ बाला तदग्रा रुणपल्लवैः ॥ निर्मज्जमाना गात्राणि गलत्वेदजलानि वै ॥ कृषिणा यस्तदागर्भस्तत्रादहे
समाहितः ॥ निर्जगाम सरोमां वः स्वेदरूपी तदंगजः ॥ ३६ ॥ तं वृक्षाजगृह्ण गर्भमेकं वक्रैः समाकृतः ॥ भयावाप्यायितो
भोगिस्तदावदधे शनेः ॥ वृक्षाग्रगर्भसंभूता भारिषा ख्यावरंगना ॥ तां प्रदास्येति बोद्धृक्षाः कोपराषः प्रशाम्यतां ॥ ३७

माहितः निषिक्तः सगर्भः सरोम्यां ऽनतिगच्छतीति रोमां वः सवासो स्वेदरूपी च तथा ॥ यदा सरोमां ययः स्वेदः तद्रूपी अतो
योनिद्वारं विनैव स्वेदरूपेण गभीरं निर्गत इत्येवो निजासति भावः ॥ ३६ ॥ पूर्वाक्रमेव वृक्षैः सह संधानं निगमयति वृक्षा
अभवगर्भसं आधारस्थानं ततः संभूतां ॥ ३७ ॥

७१

तर्हियोगभक्ष्यकच्येयमित्यनादरं निराकर्तुं पुनः कंडोर्गोपभावमाह सवापीतिसादृक्षायां ॥ ३८ ॥ ब्रह्मपारम्यं ब्रह्मराष्ट्रप्रवुरं जपं य
द्वा ब्रह्मणो वेदस्य पारं ज्ञो वेदांतस्तन्मयं तत्पणितामस्तं ॥ ३९ ॥ आराध्यत आराधितः ॥ ४० ॥ विप्रं तपसिनिर्विघ्नं दृष्ट्वा राधनं हरेः ॥ ब्रह्म
पारं तत्तु वा कंडुया तया तया ॥ ४१ ॥ पारंपर्यमिति श्रुत्वा कच्येण स्तुतां चतुर्वेदं नारागादिदोषोपशमः प्राप्यते पारंपर्यमित्यादि स्तुत्या
विष्णुः सा सौ पुरुषा तम इत्युत्तराण्यनयः ॥ किंस्तुः पारं संसाराध्वनोऽवधिः षण्डलमार्गं परं निरतिशयं रावतिश्च न्यंतया न भगवद्वा

कंडोरपत्यमेवंसा वृक्षेभ्यश्च समुद्रता ॥ ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचतनया वसा ॥ सवापि भगवांकंडुः क्षीणे
तपसि सतमाः ॥ पुरुषो तमाख्यं मे त्रैयविष्णोरायतनं ययो ॥ ३८ ॥ तत्रैकाग्रमतिर्हृत्वा तत्काराधनं हरेः ॥ ब्रह्मपारम्यं
कुर्वन्नपमेकाग्रमानसः ॥ ३९ ॥ उर्ध्वबाहुर्महायोगी स्थितोऽसौ नृप नंदनाः ॥ प्रवेत स उवुः ब्रह्मपारं मुने श्रो
तुमिच्छामः परमं स्तवं ॥ जपत कंडुना देवो येनाराध्यत के रावः ॥ ४० ॥ पारंपरं विष्णुपारपारः परः परेभ्यः परमार्थ
रूपी ॥ स ब्रह्मपारः परपारः स्तुतः परः पराणामपि पारपारः ॥ ४१ ॥

ता यद्भवाननिवर्तते तद्दामपरमं ममति ॥ सोधनः पारमो भ्रातितद्विष्णोः परमं पदो मेति श्रुतिश्च ॥ एकपदांवा पारंपर्यागुरुसंप्र
दायस्त्वया पदं रयं वस्तु पारंपरं ॥ तद्विदुः क्लृप्ता प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजापत्य इति कौसग्यं श्रुतः ॥ विष्णुर्व्याप
नशीलः ॥ ततस्तुतेः प्रयोजनमाह ॥ अपारपारः पारः संसारतराणं न विद्यते येषां तदपारः संसारिणः तान्पारयति संसारा

92

602

1000

ब्रह्मप्रभुर्ब्रह्मसर्वभूतो ब्रह्मप्रज्ञानोपतिरयतोसो । ब्रह्मावयं नित्यमजं सविद्धुरपक्षयाद्यैरखिलैरसंगि ॥

४३॥ ब्रह्माक्षरमजो नित्यं यथासौ पुरुषोत्तमः । तथारागादयो दोषाः प्रयांतु प्रशमं मम ॥ ४४ ॥

४२॥ एवं सर्वात्मनि भावविकारप्राप्तेः कुतोऽस्य शुद्धोक्तिराह । ब्रह्मेति सविच्छुः शुद्धं ब्रह्मेति संप्रभुः सर्वनियंता ब्रह्मेव सन् सर्वभूतः ब्रह्मेव सन्मज्जपालकः ब्रह्मेव सन् अच्युतः । न कुतोऽपि च्युतेत्यापक इत्यर्थः । सविच्छुः ब्रह्मेव सन् न सोऽपि बाधिश्रुता पुरुषो तमसूपावफलितः नोपतिः । माह सविच्छुः षड्भावविकाररहितं ब्रह्मेव तत्र न विशिष्टं रूपमेतीत्यव्ययमपरिणामिनित्यं नात्राहीनं अजैजन्म

विलुप्तः प्र.
७३

हीनं अपश्योद्योरपश्यास्तित्वदृष्टिस्संगीत्यर्थः। अविन्यस्वाधीनमायया सर्वात्मतया ब्रह्मैव विवर्तते अतो नायं शेष इति भा-
वः॥४३॥ उक्तं लमनुस्मरन् दोषोपशमं प्रार्थयते। ब्रह्मोक्षमिति यथानिर्विकारं ब्रह्मैव सोऽपुरुषात्मः तथा तेन सत्यं न तादृशानु-
स्मरणेन वामनरागादयः रागादिः कारणे येषां क्रियालिपयाम् भवशादिदोषाणां ते प्रकर्षेण समलंशमं नाशयंतु। ४४।
तदेवमशरोजातत्वेन बहुपतित्वं न दूषणमिच्छति तदानीमस्या बहुपतित्वं भगवतेव प्रासादीकृतमिति नास्यानयुष्माकं वाक्

एवं ब्रह्म परारब्धं वै संस्तवं परमं जपन्। अवाप परमां सिद्धिं स समा राध्य केशवं। इयं वामारिषा पूर्वमासीद्यातां व-
वीमिव। कार्यगौरवं मे तस्याः कथने फलदायिव॥४५॥ अपुत्रा प्राणिन्यं विच्छुम्यते मर्तुरित्तमा। भूपपत्नी मरुता
गातोषयामास भक्तिः॥४६॥ आराधितस्तया विच्छुः प्राह पत्युः क्षतांगतः। वरं दृणीधेति शुभासात्तप्राहात्सवां-
छितं। भगवंन्बालवेधया दृष्टाजन्माहमीदृशी। मंदभाग्या समुद्रता विफला व्रजगत्पते॥४७॥ भवतु पतयः श्ला-
घ्याममजन्म निजन्मनि। बलसादा तथा पुत्रः प्रजापतिः समास्तमे॥४८॥

श्रिदोष इति वक्तुमाह इयं वेति युष्मान् एतस्याः कथने सति वीयुष्माकं कार्यगौरवं कार्यपरिणयनारब्धं तत्र गौरवमादरः सत्पुत्र-
भफलदायिभविष्यतीत्यर्थः॥४५॥ प्राक् पूर्वजन्मनि विच्छुतोषयामास॥४६॥ दृष्टाजन्मयस्याः सा विफला रतिपुत्रही-
ना॥४७॥ श्लाघ्याः प्रख्यातकर्मणिः प्रजापतिना ब्रह्मणा समः॥४८॥

७३

रूपेण संपदा त्वसमायुक्ता॥४९॥ जन्मभेदेन तथा बहुपतिप्रार्थने कोऽपि सत्कानां पुनः पुनर्जन्मासि हिच्छुर्विच्छुरेकस्मिन्नेव जन्मनि वरं ददे-
तदाह। अन्यस्मिन् अनंतरं जन्मानीति दृष्टेति संख्या कथनात् भाव्यर्थानुबोधादपीत्यं वरं ददेति बोद्धव्यं। ५०॥ स्तुधा पतिव्र-

रूपसंपत्समायुक्ता सर्वस्य प्रियदर्शना। अपो निजा वजायेयं त्वसादा दधोऽक्षज॥४९॥ सोम उवाच तथैव मु-
क्तो देवेशो दृष्टीकेश उवाच तं। प्राणमन्त्रा मुत्याप्य वरदः परमेश्वरः॥ श्रीभगवानुवाच भविष्यंति महावी-
र्या अन्यस्मिन्नेव जन्मनि। परयातो दारकर्मणो भवत्याः पतयोदश॥५०॥ पुत्रं वसुमहात्मानमतिवीर्यपरा-
क्रमं। प्रजापतिगुरुर्युक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने। वंशानां तस्य कर्तृत्वं जगत्स्य स्मिन् भविष्यति। त्रैलोक्यमश्वि-
तंस्तस्मिन् तस्य चापूरयिष्यति। त्वं वाप्यपो निजा सा धीरूपो दार्यगुणोन्विता। मनः प्रीतिकरी नृणां मत्ससा दह वि-
ष्यसि॥५१॥ इत्युक्ता तर्द्धे देवता विशालविलोचना। सत्वेयं मारिषा जाता युष्मात्पत्नी नृपालमजाः॥ पराशर-
ततः सोमस्य वनो ज्जगदुक्तं प्रवेतसः। संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नी धर्मिण्य मारिषां। दशभ्यस्त प्रजोऽप्यो मा-
रिषा यो प्रजापतिः। जज्ञेद सोमहाभागो यः पूर्व ब्रह्मणो भवत्॥५२॥ स तु दक्षो महाभागः सृष्ट्यर्थं सुमहामते-
पुत्रा तु त्पादयामास प्रजा सृष्ट्यर्थं मात्मनः॥५३॥ अवराश्वरांश्चैव दिपदो यवतुष्पदान्। आदेशं ब्रह्मणः कु-
र्वन् सृष्ट्यर्थं सुसमाहितः॥५४॥

तापः पूर्व ब्रह्मणो पुत्रोऽभवत्स दक्षो मारिषा यो जज्ञे॥५२॥ सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणः सृष्टिद्वयार्थं आत्मनः प्रजा सृष्ट्यर्थं संतानार्थं॥५३॥
अवराश्वरांश्चैव दिपदो यवतुष्पदान्॥५४॥

विष्णु प्र०

୧୪

पञ्चादर्यश्यादिपुत्रनाशादन्तरंस्त्रियःषष्टिकन्याः॥५५॥कालस्थनमनेउन्नयनेज्ञानइतियावत्।अत्रषष्टिमध्येपैसात्कन्यानामुल्लेखः।तासांप्रथमंविवादान्चदोश्वकुमितिज्ञेयं॥५६॥ततःदशात्पञ्चतिदशात्पूर्वपातुसंकल्पादिमात्रात्पजाअसवनंयद्यपिप्रायतमोदशात्पूर्वमपिभैथुनसृष्टिरस्सेवतथापिबाहुल्याभिप्रायेणएतदुच्यतेइत्यविरोधः॥५७॥अन्यततपस्विनामपिमध्यतपाविश

ससृष्टमनसादशः पश्चादथ सृजति त्रियः ॥ ५५ ॥ ददौ स दशधर्मा य कश्यपाय त्रयोदश ॥ कालस्य नयने युक्ताः
संभविंशतिमिदं वै ॥ ५६ ॥ तां सुदेवास्तथा देव्यानां गागा वस्तथा स्वगाः ॥ गंधर्वाश्चरसश्चैव दानवाद्याश्च जाज्ञिर ॥
५७ ॥ ततः प्रसृतिमैत्रेय प्रजां मैथुनसंभवाः ॥ संकन्यादर्शनात्पश्चात्पूर्वेषामभवन् प्रजाः ॥ ५८ ॥ तपोविशेषै
रिद्धानां तदालयं तपस्विनां ॥ ५९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ अंगुष्ठादक्षिणादक्षः पूर्वजातः श्रुता मया ॥ क
थं प्रावेत्तसो मयः ॥ स संभूतो महामुने ॥ एष मे संशयो ब्रह्मन्मुमहानृदिवर्तते ॥ यद्वै हि त्रैश्वसो मस्य पुनः श्व
श्रुषोऽंगतः ॥ ५९ ॥ पराशर उ० ॥ उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यो भूतेषु वै मुने ॥ ऋषयोऽत्र न मुह्यंति ये वा
न्यदिव्यवशुषः ॥ ६० ॥ योगे युगे सर्वं त्यजेत्तदसाद्यामुनिसत्तम ॥ पुनश्चैव निरुध्यते विद्वोस्तत्र न मुह्यति ॥ ६१ ॥

चैरिद्वानां रुद्धानामित्यपि पाठः ५८॥ सोमस्य दुहितुर्मरिषायाः पुत्रत्वाद्दोहितः पुनश्चाश्वपुरतांगतः सत्ताविंशतिमिदं देवदत्तावित्युक्तत्वादिपि
एषः अन्यः संशयः दोहितस्य वसोमस्येति पाठे दाशायण्यामनुसूयायामेव जातत्वात् सोमो दक्षस्य दोहितस्तस्य दक्षः पुनश्चाश्वपुरतांगत इ
ति ५९॥ नित्याप्रवहरूपेणादित्यश्चुषाऽतीन्द्रियविदिनः ६०॥ मवंतिसुप्तप्रबुद्धवत् निरुध्यत्वे सुषुप्तिवत् लीयते युगे युग इति युगेते अस्मिन्
हा एकस्थानं यातीति युगे कल्पमन्वेतरादिः कालस्तस्मिन्वायं भुवनन्वेतरब्रह्मणा जातस्य दक्षस्य पुनश्चाश्वपुरमन्वेतरमेतोभ्यो जन्मप्रसिद्धित्यर्थः ६१॥

88

प्रधावातिशयाद्यौनदेवाधावमभ्युपेत्यापिपूज्यपूजकादिनियममाशंक्याहकानिष्ठमिति। तपोगरीयोऽगुरुतरं प्रभावं प्रभुराक्तिश्च
गरीयान्द्वयैवेकारणमभून्नतुवयोमात्रमित्यर्थः॥८२॥ दक्षसृष्टिर्विस्तारं लुति दिवानामिति। इह दक्षसृष्टौ॥८३॥ मानस्यः संकल
जाः॥८४॥ कन्याकामिनी॥८५॥ पंचमहखाणीति संबंधः॥८६॥ प्रजाः संविदप्यितुमिच्छन्तादृष्ट्वा अभिसंगम्य प्रिसंयवादः प्रियालापदे

कानिष्ठं ज्यैष्ठ्यमथेष्टं पूर्वं नाक्षद्विजोत्तमः। तप एव गरीयो भूत्वा सावश्चैव कारणं ॥६२॥ मैत्रेय उवाच ॥ देवा
नां दानवानां च गंधर्वो रगरक्षसाः। उत्पत्तिं विस्तरेणोदममब्रूहन् प्रकीर्तय ॥६३॥ पराशर उवाच ॥ प्रजाः सृजं
ति व्यादिष्टः पूर्वदक्षः स्वयं भुवा। यथा स सृजंति तथैवाश्रुणु महामते। मानसान्येव भूतो नि पूर्वदक्षो सृजं
तदा। देवान् ऋषीन्सगंधवानुसुरान्पन्नगांस्तथा ॥६४॥ यदा स्यादप्रमानस्यो नयवर्द्धतताः प्रजाः। ततः सं
वित्सपुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः। मैथुनेनैव धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। असिक्तामावहत्कन्यां वि
रास्य प्रजापितः। सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणी ॥६५॥ अथ पुत्रसदस्त्राणि वैरण्यापं वी
र्यवान्। असिन्नयं जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ॥६६॥ तान् दृष्ट्वा नारदो विप्रः संविवर्द्धयिषू प्रजाः।
संगम्य प्रियं संवादो देवविरिदमब्रवीत् ॥६७॥ नारद उवाच ॥ हे हर्षश्चामहावीर्यः प्रजायूयं करिष्यथ
इच्छां लक्ष्यते भावो भवतां श्रूयतां मिदं। अस्मिन् शतयूयं मेना स्याज्जानी तवेभुवः। अंतस्त्वं मधश्चैव कथं
संस्थयथैव प्रजाः ॥६८॥

सम्यक्प्रजाः ॥ ५ ॥
 परिश्रवत् ॥ ५ ॥ बालिशत्वेत्यादेर्यंवास्तवार्थः ॥ तत्त्वज्ञानाधिकारिणो प्रजास्तथाहि दुःखदर्शनादनेति संबोधनं ॥ अहोयं बालिशत्वा

विष्णु प.
७६

धरस्यमनोहरायां भार्यायां विष्णोः पुत्राः द्रुतहयवहनीति तथा ८३ अनिलस्य भार्यायाः शिवायाः अनिलस्य मातापित्रोर्दो पुत्रावित्यन्व
यः ८४ शस्तेवे संजुगुच्छेष्टजः इन्द्रहृत्पृष्ठदेशाज्जाताष्टजा इति पाठे अनुज्ञाः एतैः सह कुमारश्चतुर्मुक्तिः ततोऽस्वचतुर्मुक्तिः स एव न समु
वानुहृदति शिल्पपवेति दर्शनात् ८५ तस्यैव नामांतरमाह अपत्यमिति ८६ प्रभासस्य भार्या च हस्यते धेनिनी असक्ता संगवर्जिता तस्या

धरस्य पुत्रोऽविष्णोऽद्रुतहयवहस्तथा मनोहरायां शिशिरः प्राणोऽथरमाणस्तथा ८७ अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो
मनोजवः अविज्ञातगतिश्चैव दो पुत्रावनिर्मुक्तौ ८८ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शस्तेवे च जायत तस्य शाखा विशाखश्चष्ट
ष्टजाः ८९ अपत्यं कृतिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ९० प्रह्लादस्य विदुः पुत्रमृषिनाम्नाथो जलं दो पुत्रो देवल
स्यापि क्षमावैतो मनीषिनी बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री कामरूपिणी योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचारह प्रभास
स्य तु भार्याया वसुनामष्टमस्य विश्वकर्मा महासागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ९१ कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां चार्द्ध
किः भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां च यः सर्वेषां विमानानि देवतानां च कारुहं निनुष्यात् आपजीवति यस्य शिल्प
महात्मनः अजैकपादहिबुधैस्तथा रुद्रश्च वीर्यवान् त्वष्ट्राणां तमनः पुत्रो विश्वकर्मा महातपाः हरश्च बृहस्पश्च
शंबकश्चापराजितः वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दिश्चैव तस्तथा एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवने शराः ९२ शस्तेवेव समाप्ता
तुरुद्राणां ममिता जसा ९३

विश्वकर्मा पुत्रो जज्ञे ९४ अजैकपादादयश्चैकादश रुद्रा जज्ञिरे मध्यलष्टवंशे कुरुद संख्या समापनमपराजित इति शंबकविशेष
णोऽत एव पुराणां तमनपश्यन्त्यानां अन्यपुराणेषु पात्सुरभिरुद्रा ज्ञाता इति प्रसिद्धेः अन्यत्वं प्रकृतानपि रुद्रान् देवताप्रसंगमात्रे स्तोति
अजैकपादित्यादीत्याह ९५ एषामेव रुद्राणां प्रत्येकं शतं शतं सदानां ह शतं त्वेवमिति यदा एतद्विहितं रूपाणां पुत्राणां मानेभ्यमुच्यते शतशब्दस्यानेन
रुद्र

विश्वकर्मा पुत्रो जज्ञे ९४

७६

धर्मपत्नीनां वंशा उक्ताः कश्यपपत्नीनां वंशान्वकुमाह अदिति रित्यादिनाया वदध्याय समाप्ति तत्र तु पिता एवादिते पुत्रा ज्ञाता इति कथा पूर्वकमा
ह पूर्वमन्तरे वा शुषे तु पिता नाम देवा आसन्ते वा शुषे मन्तरे वर्तमाने वैवस्वतो मन्तरे वोपस्थिते साविनि सति परस्परं समागम्यान्त्यो न्यपा
श्र्यंगत्वा समवायीकताः मिलिताः संतोऽन्योन्यमृचुरिति दयारव्ययः अतिशयः प्रख्यातकीर्तयः ९७ किम् उस्तदाह आगच्छेति वैव

अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टासुरसाखसा सुरभिर्भिन्ना वैवता आक्रोधा वंशा इरा कद्रुमुनिश्च धर्मज्ञतपत्यानि मे शुणु
पूर्वमन्तरे श्रेष्ठाद्वादशा ससुरा तमाः तु पिता नाम ते न्योन्यमृचुरेव स्वतरे उपस्थिते तिस्रसश्चाशुषस्यां तरे मनाः
समवायीकताः सर्वसमागम्य परस्परं ९८ आगच्छतु दुर्देवा अदितिं संप्रविश्य वै मन्तरे प्रसूया मस्तनः श्रेयो भवेदि
ति एवमुक्ता तु ते सर्वे वा शुषस्यां तरे मनोः मारी वात्कश्यपा ज्ञाता स्तेऽदित्यादशकन्याया ९९ तत्र विष्णुश्च शकश्च ज
ज्ञाते पुनरेव हि अयमावधाना बलघ्ना प्रपातयन् वा विस्वान्सवितस्वैव मित्रं रुणं एव अंशो भगश्चातिते ज्ञा आ
दित्याद्वादश स्मृताः वाक्षसस्यां तरे पूर्वमास न्येतु पिता स्मृताः वैवस्वतो तरे तैव आदित्याद्वादश स्मृताः १०० स
त्ताविंशतुयाः प्रोक्ताः सोमपत्या थसुव्रताः तासां पत्या न्यभ्वन्दीप्तिमत्या तिते जसा १०१ हे गोपालक ॥

स्वतमन्तरे प्रसूयामः प्रसूयेमहि किमर्थमित्यत आह ततः पुनरपि देवाधिकारप्राप्त्या न श्रेयो भविष्यतीति वाक्षसमन्तरे उक्ता वैवस्वतमन्त
रेऽदित्यानि मित्तमृतया कश्यपा ज्ञाता इत्यर्थः १०२ अतस्तु पिता एवादिता इत्युपसंहरति वा शुषस्यति १०३ एवं तावदशकन्यावंशमध्यदे
वगणा प्रस्तावाद्सरोरुद्रा आदित्यादिति क्रमेणोक्ता अदिति वंशादनुक्रमप्राप्तापि दिति वंशस्तत्र प्रकृता दवरितस्यातिबद्धतां विहाया दावन्त्या
सादशकन्यानां वंशानां सप्तविंशतिसां दः पंचभिः सत्ताविंशतिया इति पाठे विसर्गलोप आर्षः अतिते जसादीप्तिमत्यभ्वन् अतिते जस इति पाठे

१०३

विष्णु० प्र
७७

अतितेजसश्चंद्रादित्यः ॥ १२॥ चतस्रो रिष्टेनेमिने इत्युक्तानां वंशमाह अरिष्टेति द्वैव बद्धपुत्रायेत्युक्तयोर्वंशमाह बद्धपुत्रस्येति चतस्रो विद्युतस्तवाताय
कपिलकाविद्युदतयाया तिलोहिता पीता वर्षाया विजया दुर्विजया सिता सवेत्ता इति च यातिः शास्त्रे प्रसिद्धाः ॥ १३॥ देवैर्वांगिरस इत्युक्तयोर्वंशमाह प
त्यंगिरसजात इति ॥ अंगिरसं प्रत्यागते मायं प्रत्यंगिरसताभ्यां जाताः प्रत्यंगिरसजाख्याः कल्पयतीत्योदितं वंशं त्रैशनेनास्ते दत्ताः दक्ष
शाश्वयेत्युक्तयोर्वंशमाह कुराभ्येत्येति देवप्रहरणास्ते दत्ताः ॥ १४॥ युगसहस्रांते कल्पांतो लीयंत इति शेषः ॥ पुनरपि परकल्पादौ जायते इत्यर्थः

अरिष्टेनेमिपत्नीनामपत्यानीहोडरा ॥ बद्धपुत्रस्य विदुषोऽमृतस्रोविद्युतस्मृताः ॥ १४॥ प्रत्यंगिरसजाश्रेष्ठाः केवोश्च
हर्षिसंक्राताः ॥ कुराश्वस्य तु देवर्षे देवप्रहरणाः सुताः ॥ १५॥ एते युगसहस्रांते जायंते पुनरेव हि ॥ सर्वदेवगणास्ता
तत्र यस्त्रिंशत्तुल्यं दजाः ॥ १६॥ तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ १७॥ यथा सूर्यस्य भेदे य उद्यास्तमया विहृण
वंदेवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ १८॥ इत्या पुत्रद्वयं जज्ञे करय पादिति नः श्रुतं ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च
दुर्जयः ॥ १९॥ सिंहाका वासकन्या विप्रवित्तः परियहः ॥ २०॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः पृथुलो जसः ॥ अनुद्गा
दश्चक्रादश्च प्रक्रादश्चैव धर्मवान् ॥ सिंहादश्च मद्रावीर्यो दैत्यवंशविद्धनः ॥ एषां मध्ये महाभागा सर्वत्र समदृग् वशी ॥
प्रक्रादः परमाशक्तिर्य उवाह जनादने १०१ ॥

त्रयस्त्रिंशत्तुल्यं अष्टौ वसव एकदश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिर्वैष्णवश्चैति श्रुतेः लुक्ताः कृंदसदृक्ता जायंते इति चंद्रजानिरोधसंहिता उच्यते ॥ १६॥ चंद्रजाश्चैकल्यमध्यपि कथं न लीयंते जायंते तत्रैव चरन्ति नियो देवा ये नि सृष्टा तमाह्वयंति युगे युगे कल्पमन्वतरादिषु ॥ १८॥ दितेर्वंशमा
ह इत्यादि ॥ १९॥ परियहो मायो ॥ २०॥ सगवद्वंशना सिद्धा इहो मुत्र वजायते इति प्रक्रादमाह ल्यमहोस्वमिवातने ॥ तेषामध्य इत्यादिना १०१

सर्वेषु प्रक्रादंगेषु तु उपवितः संमुद्धिताः वद्विरिति द्विस्तुतिराधिक्यद्योतनाय ॥ २१॥ अंत्यायनाशाय उरुतेजो यस्य तस्य ॥ २२॥ विष्णुस्मरणेन दं
वितः सन्नद्धः ॥ २३॥ स्वर्गलुप्तो रीपलक्षणः ॥ २४॥ दैत्येन्द्रपरिणा मिताः दत्तेः प्रहर्तुं गजशिक्षा कर्मणोद्याजिताः ॥ २५॥ दैत्येन्द्रस्य सूर्यः स

दैत्येन्द्रदीपितो वद्विः सर्वगोपवितो दिजानददा हवयं वद्विर्वासुदेवे दृदिस्तिष्ठते ॥ २६॥ महाएवांतः सलिले स्थितस्य बल
तो मही ॥ चाल सकलायस्य पाशवदस्य धीमतः ॥ नमिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येन्द्रपातितैः ॥ शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्र श्रु
ते तेजसः ॥ विषानलो ज्वलमुखवायस्य दैत्यप्रवादितः ॥ नांताय सर्पपातयो बभूवुस्तु तेजसः ॥ २७॥ शैलेराक्रांत देहो पि
यः स्मरन्पुरुषोत्तम ॥ नतस्या जात्मनः प्राणविष्णुस्मरणं दशितः ॥ २८॥ पतंतं मुखादवनि यमुपेत्य महा मतिः ॥ धारदे
त्यपतिना क्षिप्तं स्वर्गनिवासिना ॥ २९॥ यस्य संशोषको वायुर्देहो दैत्येन्द्रो जातः ॥ अवाप संशयं सद्यश्चित्तस्य मधुसू
देन ॥ विषाणं भंगमुन्मत्ता मदहानिं ददिगाजाः ॥ यस्य वक्षस्तेलप्राप्ता दैत्येन्द्रपरिणा मिताः ॥ ३०॥ यस्य वात्यादिता कृत्या
दैत्यराजपुरोहितैः ॥ बभूवन्नांताय पुरा गोविंदा सक्ते तसः ॥ शंबरस्य वभायानां सहस्रमतिमायिनः ॥ यस्मिन्पुष्पक
णकस्य वितथीकृतं ॥ दैत्येन्द्रस्योपहृतं यस्य हलाहलं विषं ॥ जरयामास मतिमानविकारममत्सरी ॥ ३१॥ सम
वेता जगत्समिन्यः सर्वध्वजंतुषु ॥ यथात्मनि तथा न्यत्र परमैत्रुणा न्वितः ॥ धर्मात्मा सत्यशो वादिगुणानामाकरः
परः ॥ उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदा भवत् ॥ ३२॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

पकारेः पेउंसदृते दत्तं हलाहलं विषं भेदं अविकारं रोमांवादि विकारश्च न्ययथा भवति एवं जरयामास ॥ ३१॥ ॥ इति वैष्णवाकृतं चंद्रिका ॥ १५॥

विष्णु प्र
७८

प्रकाद्वरिता श्रयश्च वणातिकुलहलात् तेष्वेव प्रस्तरप्रश्रावोऽशेनानुवर्णिताः स्त्रावधानरणापनाय उक्तानुवादपूर्वकं क्रौ प्रदेवतिं मिस्तरात्तु
ति कथित इत्यादिनामानवानामुत्तानपादादीनामानसानामिति पाठमन्वादीनां कारणं विष्णुरेवत्यपि कथितं ॥ १ ॥ शुक्लः प्रहतापि ॥ २ ॥ यत्र पस्मि

मेनेय उवाच ॥ कथितो भवतां वंशो मानवानां महामुने ॥ कारणं वास्य जगतो विष्णुरेव न संशयः ॥ १ ॥ यत्रैतद्गवानाह प्र
काददेत्यसतमं दराहनाग्निर्नास्त्रैश्च स्फुरत्यजजीवितं ॥ २ ॥ जगाम वसुधाक्षो भयं वासि सलिले स्थिते ॥ बंधवद्विवल
तिविशिष्टांगसमाहृतः ॥ ३ ॥ शैलेराकांतं देहापि न ममास्वयः पुरा ॥ त्वये वाती वमाहा त्वं कथितं यस्य धीमतः ॥ तस्य प्रभावमतु
लं निष्प्रोक्तं किमता मुने ॥ श्रातुमिच्छामि विष्णुं यस्यैतच्चरितं तिग्मतेजसः ॥ किं निमित्तमसौ शस्त्रैर्विशतो दिति जैर्मुने ॥
४ ॥ किमर्थं वासि सलिले प्रक्षिप्तो धर्मतत्परः ॥ आकांतः पर्वतैः कस्मात्कस्माद्दृष्टुमहो रगे ॥ ५ ॥ क्षिप्तः किमदि शिख
राक्लिंवापावक संशये ॥ दिग्गतिनां दंत भूमिं सवकस्मान्निरूपितः ॥ ६ ॥ संशोषको नित्यं श्राप्य प्रयुक्तः किं महासुरैः ॥ कस्य
वदेत्यगुरवो युयुजुस्तत्र किं मुने ॥ शंबरश्चापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान् ॥ हालाहलं विषमहो देत्यसौ दर्महात्मनः
कस्माद्दत्तं विनाशाय यज्जीर्णं तिनतेजसा ॥ एतत्सर्वं महासागप्रकादस्य महात्मनः ॥ चरितं श्रातुमिच्छामि महामाहा
त्यस्त्वं ॥ न हिकोत्तुल्लं त्रयदैत्यैर्न हतो हि सः ॥ अन्यमनसो विद्विष्य कः समर्थो निपातने ॥ ७ ॥ श्रीराम

प्रकादबंधैर्बद्धोऽपि विवलयति सति तस्य विशिष्टांगसमाहृता सती वसुधाक्षो भयं प्रेमा ॥ ३ ॥ किं निमित्तमित्यादिना श्रुतमर्थमनूयानि
मित्तमात्रेण श्रुतः ॥ अत्रि सलिले क्षिप्तः अनंतरं पर्वतैराकांत आवितः कस्मात् ॥ ५ ॥ दंतानां भूमिं विषयं निरूपितः प्रापितः ॥ ६ ॥ ७

कोत्तुल्लयाज्जेनापि विष्णुस्तु चरितं पृच्छति तस्मिन्निति ॥ ७ ॥ ॥ इति श्रीवैष्णवाकृतं चंद्रिकायां प्रथमेशोऽशोऽध्यायः ॥ प्रकादस्य प्र
हसति हरिभक्तस्य कीर्तनं ॥ इह ते नैव बालानां भाक्तिशिक्षास्तथैरिताः ॥ रागः स्वीयसुतेतस्मिन् देवो विष्णुपरायणो ॥ हिरण्यकशिपोर्द्विषत्

तस्मिन् धर्मपरे नित्यं केरावाराधनोद्यतोऽस्ववंशप्रभवेदैत्यैः कुतुब्धोऽतिदुःखः ॥ १ ॥ धर्मात्मनि महाभगे विष्णुभक्ते विमत्सरे
दैतेभ्यः प्रदत्तं यस्मात्तन्ममाख्यातुमहसि ॥ प्रभवंति महात्मानो विपश्चात् अपि नेद्रेऽगुणैः समन्विते साधो किं पुनर्यः स्वशुक्ल
जः ॥ तदेतत्कथ्यतां सर्वं विस्तरान्मुनिपुंगव ॥ दैत्यैश्चरस्य चरितं श्रातुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणप्र
थमेशोऽशोऽध्यायः ॥ ॥ पुराशर उवाच ॥ मेनेय श्रूयतां सम्यक् चरितं तस्य धीमतः ॥ प्रका
दस्य सदादारु चरितं स महात्मनः ॥ दिते मुने महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ जैलोक्ते वंशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदपितः ॥ १ ॥
इंद्रत्वमकरो देत्यः स वासी त्सविता स्वर्गः ॥ वायुरग्निरपानाथः सोमश्चासूत महासुरः ॥ धनानां भूधपः सोमस्तत्सत्वासीत्स
यं यमः ॥ यज्ञमागानशेषांस्तु सस्यं बुभुजे सुरः ॥ देवाः स्वर्गपरित्यज्य तत्रास्मान्मुनिसत्तमा ॥ विवेकस्त्वने सर्वविघ्नाणामा
नुषीतनुं ॥ २ ॥ जित्वा विभुवनं सर्वं त्रैलोक्यं धर्मदपितः ॥ उपगीयमानां गंधर्वं बुभुजे विषयान्प्रियान् ॥ पानासक्तं महात्मानं
हिरण्यकशिपुं तदा ॥ उपासंस्वप्तिरसर्वसिद्धिगंधर्वपन्नगाः ॥ ३ ॥ अवाट्य नृगुश्चा न्ये जयशदानथापुरा ॥ देत्यराजस्य
पुरतश्चक्रुः सिद्धामुदाचिताः ॥ तत्र प्रवृत्तास्मरसि स्फटिकमयैः सुरैः ॥ पपापानमुदायुक्तः प्रासादसुमनोहर ॥ ४ ॥ श्रीः

नो हवता निति दितेऽपुत्र इति ॥ इत्येव स्तुतिस्तुष्टेभ्यो मृत्युर्माधुममप्रक्षो इत्याद्यनेकवरार्थनेहोतुयेति ब्रह्मणा दत्तैर्वैर्दपितः सत् ॥ १ ॥ तत्रा
सातस्य हिरण्यकशिपोर्द्विषात् ॥ २ ॥ महात्मानमदुत प्रभावं ॥ ३ ॥ अरुह्य तया सांता अपसराय वतत्र प्रासादस्फटिकोच्चमयस्फटिकशिलाभिः अश्व

विष्णु प्र.
७९

शिलाभिश्चरविते पीयत इति पीनं मद्यादिनापयो। पानमेव पयोऽन्यथा इति वा ॥४॥ प्रकृतमाह तस्य पुत्र इति नामतः नामानाम प्रसिद्धो ॥५॥
सुसाधितं मंगलरूपं ॥६॥ अनादि मध्योत्तं देशतः परिच्छेदरहितं अजं नमरहितं अद्विष्टं यद्व्यापक्षयश्च न्येत चेत्तुः सर्वकारणा

तस्य पुत्रो महाभागः प्रकादो नाम भामतः ॥ पपाठवालपाक्या निगुरुगेहगोर्धकः ॥५॥ एकदा तु सधर्मात्मा जगाम गुरु
एगसह। पानसक्तस्य पुरतः पितुर्दत्तपतेस्तदा ॥ पादप्रणामावनतं तमुत्थाप्य पिता सुतं ॥ हिरण्यकशिपुः प्राह प्रकादममि
तो जसि ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ पपाठो भवता वत्ससारभूतं सुसाधितं ॥ कालेनैतावता यत्ते स दोष्युक्तेन शिष्टि
तं ॥ प्रकाद उवाच ॥ श्रूयतां तावत्स्थामि सारभूतं तवाज्ञया ॥ समाहितमना श्रुत्वा यन्मे वेतस्य वसिष्ठं ॥ अनादि
मध्योत्तमं जगमद्विषयमद्युतं ॥ प्रणतोऽस्मि जगन्नाथ सर्वकारणकारण ॥७॥ पराशर उवाच ॥ एतन्निश
म्येदेत्येदं कोपसंरक्तलोचनः ॥ विलोक्य तद्गुरुप्राह ॥ स्फुरिताधरपल्लवे ॥ बलबन्धो किमेतत्ते विपक्षस्तु तिसिंह
तो ॥ असंख्याहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ॥८॥ गुरु उवाच ॥ दैत्यश्वरनेकापस्य वशमागतुमर्हसि ॥ ममोपदेशात्
नितं नायं वदति सुतः ॥ हिरण्यकशिपुः अनुशास्त्रोऽसिकेन दग्धवत्स प्रकादकथ्यतां ॥ ममोपदिष्टं नेत्येष प्रब
वीतिगुरुस्तव ॥ प्रकादः ॥ शास्त्राविष्णुरशेषस्य जगता यो दृदिष्ठितः ॥ तद्वत्ते परमात्मानेतातकः केन शास्यते ॥
॥ हिरण्यकशिपुः ॥ कोयं विष्णुः सुदुर्बुद्धे यं ब्रवीषि पुनः पुनः ॥ जगतामीश्वरस्य हपुरतः प्रसभेमम ॥९॥ श्रीः

नं कापणं ॥ अनुशास्त्रं प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुं जगन्नाथमिति पाठः सुगमः ॥ ७ ॥ ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाधर्मते लया विपक्षस्तुत्यासं हि
तंसंबद्धा किमेतद्गुरुहितः पाठितः ॥८॥ प्रसभं निःशकं ॥९॥

नशब्दो विषये नवायोगिधेयं यतो रावो नवर्तते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ॥ तद्दिनास्तेत्यत आह ॥ विश्वं यश्च विश्वमिति विश्वस्याभिन्ननिमित्तोपा
दानं भूतो यो विष्णुः स परमेश्वर इत्यर्थः ॥ न केवलं मेव किंतु सर्वासां प्रजानां भवत अपरमेश्वरः ॥ सा एव न केवलं परमेश्वरः किंतु धाता धारिणा विधाना कर्ता

प्रकाद उवाच ॥ नशब्दोऽस्येययोगिधेयं परंपरं ॥ यतो यश्च विश्वं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥ हिरण्यकशिपुः परमेश्वरसं
ज्ञा किमन्यो मय्यपस्थितो ॥९॥ वास्तिमत्वे कामसं प्रब्रवीषि पुनः पुनः ॥ प्रकादः ॥ न केवलं तांताममप्रजानां स ब्रह्मभूतो भ
वतश्च विष्णुः ॥ धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रसीदकोपं कुरुष्व किमर्थं ॥१०॥ हिरण्यकशिपुः पविष्टः कोस्य हृदयं दुर्बुद्धेति पाप
कृता ॥ येनेदृशान्यसाधुनिवदत्या विष्टमानसः ॥ प्रकादः ॥ न केवलं मे दृश्यं स विष्णुराकं म्यधिलोकान रिक्तान वसिष्ठः ॥ स
मातदादी अपिः समस्तान् समस्तवेशं सुपुनक्ति संभः ॥११॥ हिरण्यकशिपुः निःक्राम्यतामयं दुष्टः शास्यतां वगुरोर्गृ
हे ॥ यो जितो दुर्मतिर्वेन विपक्षवितथस्ततो ॥ पराशरः इत्युक्ते सातदादेत्येनीतो गुरुगृहं पुनः ॥ जगद्दिव्यामनिशं गुरु
शुश्रूषणाद्यतः ॥ कालेतीति सुमहति प्रकादमसुरेश्वरः ॥ समाहूया ब्रवीद्वाथा कावितुनकगीयतां ॥१२॥ प्रकादः ॥ य
तश्च धानपुरुषो यतश्चेत ब्रह्मरं ॥ कारणं के संलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥ हिरण्यकशिपुः दुरात्मा बध्यतामिषना
नेनार्थोस्ति जीवता ॥ स पक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलंगारतो गतः ॥१४॥

स एव ॥१०॥ येना विष्टमानस इत्यवयः ॥ आक्राम्य धिषाया स्थितः ॥ मातदादी अमलदादी निति पाठे अहंत्वं आदिर्यपांता ॥ पुनः शक्तिप्रवर्तयति ॥११॥ गाथाप
द्यादिः ॥१२॥ कारणत्वे वाहयतः प्रधानपुरुषावाविर्भूतो ॥ यतो यास्या प्रधानपुरुषायां ॥१३॥ दुर्विज्ञेय आत्मा अतः कारणस्य सद्विचोक्तवार्थः ॥ स पक्षहा
निकर्तृत्वादिरोधिसंश्रयकारित्वात् कुलस्य अंगारतो दाहकतां कुले धंगारतां समता अधमतामिति वान्वपक्षस्य तमसः सात्विकत्वेन हानिकर्तृत्वात् कुलं

विष्णु प्र-
८०
स्यतमः प्रहृष्टो गंगारतां नाशकतां गतो दैत्यबालकोपदेष्टृत्वादिति वास्तवोर्थः ॥ १४ ॥ यथायत्नकारसत्त्वेन मान्निधितेन शस्त्रादिषु क्लिप्तः स्थितः तेन सत्त्वेन दे-
तुना भूमयि ॥ १५ ॥ यन्निष्कृतं तेजो नमज्जरोद्भवान्यपि स्यान्निघाति तस्मिन् मनसि स्थिते भयं कुर्वतिष्ठेत् ॥ १६ ॥ दुराचारं असुराचारहीनं अंतःस्थितो नि-
ष्कादुर्मतिर्येषां तानतिक्रम्य वर्तमानमिति वास्तवोर्थः ॥ विषण्णया जाला अग्निशिखा तयो ज्वले ॥ १७ ॥ अदर्शितं दृष्टव्यं ॥ १८ ॥ मणयः स्वस्ति

नि

٧

देवदुष्प्रतीकारं॥३॥

देवदुष्प्रतीकारं॥३॥

पापकृद्यदीतिशेषः इति वास्तवार्थः । २३ । दिशं मुखानि निकटदिग्देशान् । २४ । मार्गवस्थालज्जाः षण्ढामर्कादयः । २५ । निशाम्यतां निराकियतां
अनुत्तनेयकनिष्ठात्मजे अत्रेति वा पाठः निजे औसरे इति वनिकायेषु वसं प्रेषु सफलः बंधफलतात् । २६ । निवर्तिनीं चाति कां अनिवर्तिनीं मिति चे

विष्णु प्र-
८२

प्रसव्यहरिभक्तताम्रमावाभितारंप्रति। प्रह्लादउपदेशार्होदैत्यबालानशिक्षयत्। गुरोरुपदेशांतरेऽध्यापनविच्छेदसतिस्वयमध्यापयामासउप-
दिदेश। २८॥ हेदेवोयादित्यपत्यानिदितिजातमजादितेनमरः भूमतः परमार्थः श्रूयतां। अन्यथामिथ्यतन्ममतायां तवहेतुनात्रितिमदुक्तोपदे-
शइच्छेदादिकारणनास्ति। २९॥ विष्णुभक्तिमुपदेष्टुं प्रथमतोवैराग्यकारणं ब्रह्मजन्मत्यादिवर्तुदेशभिः। अव्याहतावश्यं भाविनी। ३०॥

पराशरः स्वमभ्यर्थितैस्तैस्त्वेत्यराजपुरोहितैः। दैत्यैर्निष्कामयामासपुत्रं पावकसंययात्। ततो गुरुगृहे बालः स्वसन्वा-
लुदानवान्। अध्यापयामासमुक्तं उपदेशांतरे गुरोः। ३१॥ श्रूयतां परमार्थो मे देतेयदिति जातमजाः। नयान्यथैतन्ममतायां ना-
बलोभादिकारणं। ३२॥ जन्मबाल्यततः सर्वांतुः प्राप्नोति यौवनं। अव्याहतेव भवति ततो नु दिवसं जरा। ३३॥ ततश्च मृ-
त्युमप्येति जंतुर्दैत्यैश्च मज्जाः। प्रत्यक्षं दृश्यमेव तदस्माकं भवतां तथा। मृतस्य पुनर्जन्म भवत्येव नान्यथा। अगमो-
यंतथैतन्नोपादानं विनोक्तवः। ३४॥ गर्भवासा दियावतु पुनर्जन्मोपादकं। समस्तावच्छकतावदुःखमेवावगम्यतां
॥ ३५॥ सुहृत्पशमं तावच्छिताद्युपशमं सुखं। मन्यते बालबुद्धिर्बहुः खमेव हितं पुनः। ३६॥ अत्यंतस्तिमितं गान्ध्या-
यामेन सुरैर्विष्णोः। त्रिंशतिज्ञानावतासाणं प्रहरोपि सुखायते। ३७॥

मृतस्य जन्म तवतीत्ययं तदर्थं प्रतिपादकप्रमाणं सत्। जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्यैव त्यादिरूपं अगमो स्तियतः अतएतन्नान्यथा।
अनर्तकमया दण्डतत्रैव जन्मयतः उपादानं प्रसव्यपुत्रमाशुभकर्मसंस्काराणां विना जन्मभवति अन्यथा कृतनाशा कृताश्यामप्रसंगः स्या-
त्तवकाराज्जातस्य मृत्युरित्यपि। ३८॥ ततः किमत आह गर्भवासादिपुनर्जन्मन उपादानं प्रापनेयावतावतावदुःखमेव। ३९॥ ननु अन्नपानादिजनितं सुखमप्यस्ति
कुतो दुःखमेवेत्युच्यते। इति चेत्तत्राह सुहृत्पशमं सुखं। सुखं मन्यते पुनः कृतिपासाद्युपशमं न पानादिसंपादनं प्रयासात्तदुःखमेव। ८२
कुः दुःखत्वेन प्रसिद्धे यायामाग प्रहरो दो सुखं मृत्युदयात्वेनाह्वयतेति। अत्यंतस्तिमितं गान्ध्यायामेन मल्लश्रमादिना सुखमिच्छतां प्रहरो म-
यादियतः सुखायते सुखमिव भवति तथा त्रिंशतिज्ञानावतासाणामोहपि हितदृष्टीनां प्रहारः प्रणयनं कुपितं मणीवरणाघातोपि सुखायते। ३७॥ श्रीः

तदेवं कामिनीं सुखं निंदति केति महावयः। स्थूलसंघातः कंकांतिगौरित्वादिः शोभा अलंकारादिकृतसौंदर्यसौख्यं सौगंध्यं कमनीयं सोकुमार्याव-
मादया गुणाश्च। ३८॥ किं मांसं ति एवं चेति देहस्वीयेस्त्रीदेहोप्रीतिमांश्च तर्हि न केपि प्रीतिमांसविषयिनः कस्याप्येतदुपलब्धत्वं। ३९॥ किं च
स्ततः सुखसाधनं किं विनास्ति। दुःखप्रतीकार एव सुखकर्तृत्वं तरोपादिर्याह। अग्नेरिति शीतजन्यदुःखप्रतीकारकमावस्थाग्नेः सुखकर्तृत्वं शी-
तेनोपाधिना क्रियते। आराप्यत विचारस्तत्र दुःखाभावस्यैव सत्वात्। एवं त्रयोपस्य सुधावानस्य सुखकर्तृत्वं मारोप्यते। तथा न मागवतो।
कुर्वन्तुः स्वप्रतीकारं सुखं मन्यते मृहीति तद्विलोमस्याग्न्यादिविलोमस्य शीतोः सुखकर्तृत्वं तैरग्न्यादिभिः कृत्वा आराप्यते यदनेकांतीतः

करारीमशेषाणां श्रेष्ठादीनां महावयः। कंकांतिशोभासौख्यं कमनीयादयो गुणाः। ४०॥ मांसं स्तब्धं विष्णुमूर्त्तनायुम-
ज्जास्ति संहतो। देहोप्रीतिमांसमूलो भवितो न केपि सः। ४१॥ अग्नेः शीतेन तोयस्य त्रयोपस्य सुधावानस्य सुखकर्तृ-
त्वं तद्विलोमस्यैव तमेन। ४२॥ करोति देहस्य सुताया वन्मात्रपिग्रहं। तावन्मात्रं सगवायस्य दुःखमेव तस्य चिति। ४३॥ यो
वतः कुरुते जंतुः संबंधान्मनसः प्रियान्। तावतोस्य निखन्यते दृश्यं शोकशकवः। ४४॥ यत्र हरेतन्मनसि यत्र तत्रावतिष्ठ-
तः। नाशदाहापहरणं तत्र स्यात्स्येव तिष्ठति। ४५॥

सुखसाधनं किं विदस्ति दुःखसाधनाग्न्यादीनि मेव शीतादिति सुखकर्तृत्वं तानुमदादंशो तदेव स्यादिति रित्यर्थः। ४६॥ कलत्रपुत्रमित्रादिसंप्र-
दुःखहेतुरित्याह करोतीति परिग्रहवः। ४७॥ अतिसुखसाधनं तन्नाशिमता अतिदुःखं प्रयच्छतीत्याह। यावत्तदतिशोकावशकवः कीलका-
नि निखन्यते निपात्यते नेषामपगमेपिशोकानपगमादित्यर्थः। ४८॥ शोकशकूने दुःखं लमाह। यत्र तस्य किं विदस्ति धनादिगृहं तत्र यत्र
तत्रावतिष्ठमानस्य नित्यं चिंतयति मनसि तिष्ठति केवलं तत्र तिष्ठति किं न तस्य नाशदाहापहरणं यत्र तदपि वासनो रूपं अस्मिन्मनसि तिष्ठत्येव कृतं
स्तेव तिष्ठतीति पाठनाशादिमनसि कुतश्च कुतश्चित्। कंतु तत्रैव गृहं वा तिष्ठति यतो न घमविमनसि वा सनात्पूरा स्थितं स तदनादित्यर्थः
यत्स्यैव अतीनासनात्यगेनैव विशोकतेति भावः। ४९॥

विष्णु० प्र०
८२

प्रत्यक्षदुःखमुक्तजन्मादिघृणितदेवानुसंधेयमित्याह। जन्मनीतिद्वय्यातकथ्यतां सुखं यद्विषये तत्कथ्यतां तस्याच्चावाक्यमित्युक्तमशक्य
मिति सावः। उपसंहरति एवमिति। ४१। एवं प्रवृत्तिमार्गदोषोक्त्या वैराग्यमुत्पाद्य विच्छेदनायां प्रवर्तयन्नाह तदेवमिति। ४२। बालानामस्मा
कं नात्राधिकार इति शंकायामाह माजानीति। यथा परिमाणे देवमिन्नेषु देहेषु देहिनस्तदवस्थानुसंधातुरेकत्वेन जन्मान्तरदेहघृणि
देही एकः शाश्वतो नित्यः अतो जरादयो धर्मा देहस्य नात्मनः। तथा न देहात्मिवेकश्च न्यानां अविक्तानां नात्राधिकारः आत्मानात्मवि
वेकवता विरक्तानां तु भावनामात्राधिकार एवेति सावः। ४३। विपक्षबाधकमाह बालो ह मिति ईडातो यतिष्ववरिष्यामीत्यर्थः। ४४।

जेनन्यत्रमहदुःखं त्रिपुमाणस्य नातिव । यातनास्तपमस्योयागर्मसंक्रमणेषु । गर्भेपिसुखे शोपि भवद्विनुमीयते ।
यदित्कथ्यतामिदं सर्वं दुःखमये जातं ॥ ४१ ॥ तदेवमतिदुःखानामास्पदे न स गणवै । भवतो कथ्यते सत्याविष्णुरकः पराय
ण ॥ ४२ ॥ माजानीति वयं बालो देही देहेषु शाश्वतः । जरम्यो वनजन्मा ध्याधर्मा देहस्य नात्मनः ॥ ४३ ॥ बालो ह्येतावदिच्छा
तोयति च्ये श्रयसि युवा । युवा हं वा द्देहे प्राप्ति करिष्याम्यात्मने ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा हं मम कार्याणि समस्ता निन गोचरे । किं करि
ष्यामि मंदात्मा समर्थ न नयत्कृतं ॥ एवं दुराशया क्षिप्तमानसः पूरुषः सदा । श्रयसो भिमुखं याति न कदा विविपासितः
॥ ४५ ॥ बाल्यं श्रीडनकसक्तो यावने विषयां म्रुवाः । अज्ञानयत्यशक्त्या ववाद्दकं समुपस्थितं ॥ ४६ ॥ श्रीकृष्ण ॥

दुराशाविषयत्वात्तयापिपासितः श्रेयस्तु भवानेव अनेन रजकादिदृष्टांतः सवितः रजको हि गंगा जलस्त्वद्वमिदं पक्षात्त्ययु
पेयमिति जालिकोपि दमममुं मलयं हत्वा पाथः पास्यामीति पिपासित एव परमानंदमुधाश्रो विच्छिन्नस्थित्वापि न तस्मै तदिति त
याहिवात्यद्वितिसमुपस्थितं प्राप्तं वादकमशक्त्या नयति यापयति । तदपि श्रेयस्य तत्तद्व्यर्थः ॥ ४८ ॥ श्रीकृष्णः शरणं

अतः श्रेयसि यिलं बोधका र्यं इत्याह तस्यादिति विवेक आत्मनि बुद्धौ यस्य सः विवेकमेवाह वात्ये यो वने क्षित्त्वा दृश दामा वपरः ॥ ४७ ॥ यदि युष्माकं मन्त्रा स्ता
तथापि मलीतये विष्णु र्भयतां ॥ ४८ ॥ अस्ति वेदा दृश तादाम हा फलत्वात् सुकरत्वाच्चैरमयका र्यमित्या द्याह आया स इति ॥ ४९ ॥ ततः किमिति कां सायां तत्क
लमाशा सा नेवाह सर्वभूते तितस्मिन् विद्यो मतिः सर्वभूतेषु मैत्री भवतां जायतां ततः प्रसर्वकैः शा न्प्र हास्यथ ॥ ५० ॥ सर्वभूतेषु मैत्री दुष्करति नेत्रा हा ताप
त्रयेण निहितं क्रिष्टं जगदिति यत्पदामतिः तदा तत्र द्रष्टुं कुर्यात् अपि तु दुःखहानाय मैत्री मेव कुपाह ॥ ५१ ॥ अथैवमतिः प्रदानि सदा लिधना दिसपदा

तस्माद्वाल्याविवेकात्मायतेतत्रयससदा॥ बाल्ययौवनवृद्धाद्यैर्देहीभावैरसंगतः॥४७॥ तदेतद्दोमयाख्यातं यदि जानीतना
नृजं तदस्मत्प्रीतेयुर्विष्णुः स्मर्यतां बंधुमुक्तिदः॥४८॥ आयासः स्मरणकोस्य स्मृतो यच्छति शोभनं। पापक्षयश्च भवति स्मृतांते
महर्निशं॥४९॥ सर्वे भूतहिते तस्मिन्मातिर्मे शिदिवानिशं। भवतां जयतां मेवं सर्वकुशाग्रहास्यथ॥५०॥ तापत्रयणासिद्धि
तं यदेतदखिलं जगत्। तदाशोचेषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः॥५१॥ अथ भद्राणां भूतानि हीनशक्तिरहं परं। मुदं तथा
पि कुर्वन्त हा निर्दयफलं यतः॥५२॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति वेत्ततः। सुशान्त्या न्यतिमोहनयाप्तानीति मनीषिणां
५३॥ एते सिद्धदृशां देस्या विकल्पाः कथिता मया। त्वोक्तं भूपगमंतं वृत्तं क्षपः श्रूयतां मम॥५४॥ विस्तारः सर्वभूतस्य वि
द्मार्विश्वमिदं जगत्। इष्टयमात्मवत्स्मादभेदेन विवक्षणेः॥५५॥

दृष्टानि अहमेव धनाद्यजनेहीनशक्तिः क्लिष्ट इति तथापि मुदं हर्षं कुर्वन्त न तु द्वेषैः यतो देषस्य हानिरेव फलं ॥ ५२ ॥ बद्धवैरागिण्यस्मिन् वैरं कुर्वन्ति चे
त् ॥ तदा अतिमो हेनया तोनीति कत्वामनीषिणा शान्त्यानि ॥ अनुकथानि तेषु सर्वथा देषो न युक्त इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ एतव दोषो पशम प्रकारा मध्यमा
धिकारिणा मेवोक्तो न त्वमाधिकारिणा मित्याह एत इति भिन्नदृशा दृष्ट्या भिन्नदृशामिति वा पाठस्तत्र भिन्नदर्शनेऽप्युपमा ममं गीका
रं क्तो दोषो पशमो पायसं कथितः ॥ उक्तानामुपायानां परमार्थसंज्ञोपासममत्तः श्रुतां ॥ ५४ ॥ तमेवाह विस्तार इति ॥ सर्वशतस्य सर्वात्मनो विष्ठा

53

समुत्प्लव्यासुरंभावेतस्माद्वयं तथा वयं । तथा यत्नें करिष्यामो यथा प्राप्स्यामि निर्वृतिं ॥५६॥ यानाग्निना नार्कणेनेन्दु
न नैव वायुना । पर्जन्यवरुणाभ्यो वानसिद्धेन वराक्षसेः ॥५७॥ न यक्षैर्न वैदेत्येदेर्न रिगैर्न विकिन्नैः । न मनुष्यैर्न पशुभिर्ह
षैर्न वा त्समं भवेत् । इव राक्षिरो गतीसारणीह गुल्मादिस्थित्या । द्वेषात्समत्सराद्यैर्वारागलोभादिभिश्च यं । न वान्येन श्यते
कौञ्चिन्नित्याप्यात्यंतनिर्मला । तामाप्नोत्यमलं न्यस्य केशवदृश्यं नरः ॥५८॥ असारसंसारनिवर्तनेषु मायानतोषं प्रस
भं ब्रवीमि । सर्वत्र देव्याः समतामुपेतसमवताराधनमयुतस्य ॥५९॥ तास्मिन् सन्ने किमिहास्तिलयं धर्मार्थकामैरल
मन्यकास्ते । समाश्रिताः ह्यनंतरारंभं तान्निःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत्फलं ॥६०॥ ॥ इति श्री विष्णुपुं प्रथमोऽंशः सप्तदशः ॥

संसारमाध्यात्मिकैर्द्विविधैर्ज्वरादिभिः शारीरैर्देहादिभिर्मनसैश्च अन्यैस्तन्मूलमैतैर्विद्याकामकर्मसिद्धिविवेक्तव्यं ॥५१॥ सर्वोपदेश
सारमाह असौ सति ॥ असौ रायः संसारस्तस्मिन्निवर्तनानि देवमनुष्यादियोगादिजन्मानि तेषु तदुचितैर्मागस्तैर्पूमायातं न प्राप्नुत किंतु सर्वत्र
तेषु समं समासमदर्शितं उपेत प्राप्नुते देवायुतस्याराधनं ॥५२॥ ततः किमतया हतस्मिन्निति प्रसन्नप्रितेन किमपि दुलभं तथापि चिन्तयित्वा
छत्वाह तत्किं मोक्षः प्रार्थनीयः नेत्याह समाश्रितात्सामान्यतरो देवायाचितं फल प्राप्तिर्नियतायदितदा ब्रह्मतत्त्वप्रार्थितं मोक्षरूपं महत्फलं प्राप्नुयति ॥

तिविद्वाद्यामिति ५८ ॥ इतिवेष्टवाकृतं प्र. १७

पराशर उवाच ॥ तस्यैवं दानवा अष्टादश दैत्यपतेर्भयात् ॥ आननसुः सेनावाचस्तदनादाय सत्वरः ॥ १॥ हिरण्यकशिपुः हेसूरा
मम पुत्रो सावन्ध्यामपि दुर्मतिः ॥ कुमारं दराको दुष्टो हन्यतामविलंबितं ॥ हाहा हलं विषंतस्य सर्वे भक्ष्यं पुदीयतां ॥ अविज्ञातं मे
पापं वध्यतां मा विनश्यतां ॥ २॥ पराशरः तेनैव पतत श्रुतुः प्रकाशय महामतेन ॥ विषद्वानं यथा ज्ञातं पित्रा तस्य महात्मनः ॥ हा
हा हलं विषं घोरं मनंतो आरणे नमः ॥ अग्निमंत्रं सहा न्नेन मे त्रेयं बुभुजे तदा ॥ ३॥ अकिंकरं स तद्गुत्का प्रकादः सुसुभासः नो
अनेत स्याति निर्विषं ज्ञायामास तादृशं ॥ ४॥ ततः स दामयस्ता जीर्णं दृष्ट्वा महाविषं ॥ दैत्यैश्चरमुपागम्य प्रणिपत्य दम
बुधैश्च दैत्यराजं विषं दत्तमस्मात्पिरतिष्ठाषणं जीर्णं तत्र सहा न्नेन प्रकादेन सुतेन ते ॥ हिरण्यकशिपुः त्वयतां त्वयतां
सद्यो हे हे दैत्यपुरोहिताः ॥ कृत्यां तस्य विनाशाय उत्पद्यत भाविरं ॥ ६॥ पराशरः ॥ सकाशमागम्य ततः प्रकादं स्य
रोहिताः ॥ सामपूर्वमेथास्तु तं प्रकादं विनयावितं ॥ पुरोहिता उबुः जातस्त्रैलोक्यविरव्यात आयुश्च ब्रह्मणः कुले ॥
दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥ ७॥ किंदैवैः किमनंतं न किमेत्येतत्वा श्रयः ॥ पिता ते सर्वलोकानां तं तथैव स
विष्यसि ॥ तस्मात्परित्यजतां त्वं विषक्षस्तव संहितां ॥ वाचं पिता समस्तानं गुरुणां परमा गुरुः ॥ ८॥ श्रीकृष्णः शरणा

ख्यात्याकीर्त्योन्ननेन स्मृतिपाठस्मृत्यास्मृतदनुसंधानेन निर्धार्यतोऽविकारं कं पादिभूयं यथा स्यादेवं ज्ञयामास ॥ ५ ॥ सुतस्यातिशक्तिं ज्ञा
त्वा ब्राह्मणाशक्यं नास्तीति तत्र तान्निपुंक्तैः त्वयं तामिति ॥ ६ ॥ त्रैलोक्यविख्यातं ब्रह्मणः कुले ॥ ७ ॥ त्वेन रक्तस्य संहितां संबद्धां वाचपरित्यज ॥ ८ ॥

विलुप्त प्र.
८४

मरीचैः कथ्यपि पुरेत कुलं त्रैलोक्ये श्लाघ्यमेव । अन्यथा को वदत न कोपि । १७ । उक्तं संज्ञीतिशास्त्रमिदं चेष्टितं पश्य सः उपालंभशंकां भिरकरोति ना
नृतमिति । १८ । तत्रापि पूजायां नापराध्यामिनां न्यथा करोमि न स्तुलोमि इति यावत् । १९ । यथायुक्तं पुक्तमनतिर्कांतं यद्वा यथावत् प्रकारेण यत्कृतं
तथाको ब्रवीति किंतु सामान्यतएव द्वयोर्नार्थवदिति । २० । किमनंतेन साधुभाइति पुनराक्तिः सोपालंभत्वं व्यापनाय । २१ । पुरुषार्थचतुष्टयमिदं

प्रद्वारउवाच ॥ एवमेतन्महासागाः श्रुत्वा ध्यमेतमेवाकुलं । मरीचेः सकलेष्वस्मिंस्त्रैलोक्येनान्यथा भवेत् ॥ १८ ॥ पिता वममस
कस्मिन्नागत्युत्कृष्टवैदितः । एतदथवाक्तामिसत्यमत्रापि नानृतं ॥ १९ ॥ गुरुणामपि सर्वेषां पिता परमको गुरुः । यदुक्तं प्रावित्रा
पि स्वल्पापि हि न विद्यते । पिता गुरुर्न संदेहः प्रदुनीयः प्रपन्नतः । तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितं ॥ ११ ॥ यत्नेन
किमनेतेन युक्तं युष्मासिरीदृशं । को ब्रवीति यथा मुक्तं किं तु नेतद्वदार्थतः ॥ २० ॥ इत्युक्ता सोऽभवन्मोनीतेषां गौरवयंत्रितः । प्र
हस्यवपुनः प्रादुर्किमनेतेन सञ्चिति । साधुषां किमनेतेन साधुषां गुरोमम ॥ २३ ॥ श्रूयतां यदनेतेन यद्विषयेन सा स्या
या । धर्मार्थकाममोक्षार्थः पुरुषार्थ उदाहृतः । न तु धर्ममिदं यस्मात्तस्मात्किं किमिदं दृष्ट्या ॥ १४ ॥ मरीचिमिश्रं देशेण तथैवा
न्येन ततः । धर्मप्राप्तस्तथैवान्ये रर्थः कामस्तथापरेः ॥ १५ ॥ तत्रैवं वेदिना श्रुत्वा ज्ञानध्यानसमाधिभिः । अवापुमुक्तिमपरे पुरुषा
धस्तबंधनाः । संपदे श्वर्यमाहात्म्यज्ञानसंतति कर्मणां । विमुक्तेः एकतलस्य मलमाराधनं हरः ॥ १६ ॥

नैतेनेहमुनेतिपूर्वणावयः यस्मादेवंतस्मात्तदिदं किंमन्तेनेतिबन्धः किं दृश्यवत्यर्थः। यद्वा इदं पुरुषैर्यवतुष्टयं यस्मादन्ताद्भवति तस्मात्किंस्यादिति निरर्थकं वा
 क्यं किं दृश्यवत्यर्थः। १४। पुरुषार्थवतुष्टयहेतुत्वमुदाहरन्नेवाहमरीविमिश्रेणितुष्टिमरीविमिश्रेमरीविमुख्येस्तत्सहितैर्वा। १५। संपदो गत्यधनादिभूतं
 ऐश्वर्यत्वात् यमहात्म्यज्ञानादिभूतमहत्वं ज्ञानं तत्त्वविषयकः सैततिकुलप्रवाहः कर्मणि व अग्निहोत्रादीनि एतेषां मुक्तेश्चालहेरा राधनमेव अतः किमपि नाल
 स्य एकतालस्यमिति पाठ एकतया समदस्थालस्यनाराधनमित्यर्थः। १६।

यतो धर्मादिफलं भवति तेनाथान्तेन किमिति भवद्भिः किमुच्यत इत्यन्वयः ॥१॥ सेपालं सौक्तिं निगमयति किंनेति ॥१॥ एवं विपश्चकति युक्तं भयो
न वक्ष्यसीति मत्प्राप्तं पूर्वमस्मात् भिन्नं रसितो मिश्रबुद्धिमानिति त्वं न ज्ञातोसि ॥२॥ मोहयाहं मोहेन दुःखग्रहणा ॥२॥ असत्सामान्यत्वात्मानं हंति सा
यतो धर्मार्थकामारब्धविमुक्तिश्चतुर्द्विजाः त्वेनापि हि किमिव मनन्तेन किमुच्यते ॥१॥

किं नात्र बहुनेतेन भवतो गुरो ममा नंदति साधु वा साधु विवेकोऽस्माकमल्पकः ॥१८॥ पुरोहिता उचुः दद्यामानस्तमस्मा
भिरभिन्ना बालरसिता भूमानवद्वयसीत्येवं नैवं जातो स्य बुद्धिमा न ॥१९॥ यद्यस्मद्वनान्मोहो ह्येनैव स्थितो भवति ततः कस्य
विनाशाय तव स्वस्थाम दुर्मते ॥२०॥ प्रह्लादः कंकनं हन्यते जंतुर्जंतुः कंकनं हन्यते हंतिरक्षति चेवात्मा ह्यसत्मा धुस्मा
चरन् ॥२१॥ प्रह्लादः इत्युक्त्वा स्तेनो कुट्टादित्यस्य पुरोहिताः कृत्यामुत्पादयन्मा सुज्वालामलि ज्वालकृतिं अतिभी
मासमागम्य पादव्यासशोषितः शूलं नसा सुसंक्रु दातं जघानाशु वशसि ॥२२॥ तत्र स्पृहयं प्राप्य भूलं बालस्य दी
प्तिमतः जगाम तर्हि ते भूमौ तत्रा पिरातथागतं ॥२३॥ यत्रानपसी सगवान् दृष्ट्वा स्ते हरि शिपरः भंगो भवति वज्रस्य तत्र
शूलस्य का कथा अपापे तत्र पापस्यापतिता दैत्ययाजकैः तानेव सा जघानाशु कृत्यानां जगाम वः कृत्याददृशमानो रता
बिलोक्य समहामतिः वाहि रुल्लित्यनंतो निवृत्तः पृथु पपद्यत ॥२४॥ सर्वव्यापि जगद्रूप जगत्सृजनाईना वाहिनि प्रा
निमानस्मादुःसहान्तं उपावकात् यथा सर्वेषु सृष्टेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः विष्णु रवतथा सर्वजीवतेते पुरोहिताः यथा स
र्वगतं विलुं मन्यमानो नपा पकं शिंतयाम्यरिपक्षपि जीवतेते तथा द्विजाः ॥२५॥

युसमावरन्नात्मेवात्मानंरक्षतीत्यन्वयः॥२१॥ पादस्यन्यासैः पातैश्चताक्षितिर्यस्याः सास्वर्गं दिवं शिर्षं संतज्जगामपपातातत्रदृदि॥२२॥ अ
त्युपपद्यतारक्षार्थतदभिमुखं अधोदित्यर्थः॥ अडभाबन्धोदसः॥ २३॥ पापकटुः स्वं॥ २५॥ श्रीकृष्णः शरणमम॥ श्रीः

विष्णु० प्र०
८५

पापोऽनिष्टवित्तकः ॥ २५ ॥ बलं सामर्थ्यवीर्यतेजः ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीवैष्णवाकृतचंद्रिकायां प्रथमोऽंशः अष्टादशः ॥ ॥ प्रकादस्योनविशेषतु पुनः
कदनमुत्त्वणं ॥ अत्रैले आदितस्याधोभगवत्कृतिकथो सहजैर्नैसर्गिकं ॥ १ ॥ सामान्यः समानः ॥ २ ॥ किं अन्येषां पापानि उज्ज्वलः ॥

ये हंतुमागतादतं ये विषये द्वेताशनः ॥ येदिगैरदं सुतोदष्टः सैपैश्रयैरहं ॥ तेषहं मित्रक्षेत्रसमः पापोऽस्मिन्कवित् ॥ य
थातेनाद्यसत्येन जीवितसुरयाजकाः ॥ २६ ॥ पराशरः इत्युक्तेन ते सर्वे सद्गुणान् निरामयाः ॥ समुत्सृष्टं दिवा मयस्तं
त्रासुः प्रथयान्वितं ॥ पुरोहितामुः दीर्घासुरप्रतिहतबलवीर्यसमन्वितः ॥ पुत्रपौत्रधनेश्वर्ययुक्ता वत्सभवोत्तमः ॥ २७
इत्युक्तांतं तो गताप्यादतं पुरोहिताः ॥ देवराजा यस्य सकलमानस्युर्महामुने ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्र
थमोऽंशः अष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥ पराशरः ॥ ॥ हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तं कृत्यावितथीकृतो ॥ आदूयपुत्रं प्रपठप्रभा
वस्यास्यकारणं ॥ हिरण्यकशिपुः ॥ प्रकादसुप्रभावा सिद्धिमेतत्ते विवेक्षितं ॥ एतन्मंत्रादिजनिता मुतोहासहजं
व ॥ ॥ पराशरः ॥ एवं पृष्टत्तदापि प्राप्रकादो सुरबालकः ॥ प्रणिपत्य पितुः पादाविदेव नमब्रवीत् ॥ प्रकादः नमंत्रादिह
तं वैतन्त्र्येनैसर्गिकं मम ॥ प्रभावर्यः सामान्यायस्य यस्यायुतो दृष्टिः ॥ २ ॥ अन्येषां योनपापानि रित्यत्यात्मनो यथा ॥ तस्य पा
पागमस्तातेह लसावा न विद्यो ॥ ३ ॥ कर्मणामनसा वा वापरपीडं करोति यः ॥ तदीजं जन्मफलति प्रसूतं तस्य वाशुभं ॥ ४ ॥ श्रीः

नितवित्तयतिनाशास्तस्य पापागमो दुःखमोनास्ति हेलाभावात् ॥ परदोहादिनिमित्ताभावात् ॥ ३ ॥ तत्परपीडनं बीजं जन्मफलति निष्पादयति ॥ तस्य ज
ननः अशुभं प्रसूतं प्रसवः ॥ तदीजं जन्मेति प्रसूतमिति वपाठतदीजाजन्मपस्याशुभस्य तत्प्रसूतमाधिकं फलति दुःखरूपेण वर्द्धत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रीः

एवं सर्वभूतमयं हरिं ज्ञात्वा सर्वभूतेषु भक्तिः कार्य्या ॥ ५ ॥ कोपेनांधकारितं ज्ञात्वांधकारमिव दुःखं मुखं रस्य ॥ ६ ॥ प्रकादस्य ब्राह्मणानां नान्यतरा विनाशा
त्कपटकृत्येति मत्वा देयानां दिशति ॥ डुरात्मेति ॥ ७ ॥ वास्तवैस्सायं हेतुमशक्यत्वात् द्वेषमायिनं निषुक्तेनास्मात्सिद्धिनिष्पद्यविनाशस्य ॥ ८ ॥ सह

सोहंतपापमिच्छामिनकरोमिव दामिब ॥ विंशत्यन्तर्वभूतस्य मात्मन्यपि नैकशवं ॥ शरीरं मानसं दुःखं देवं भूतभवं तथा ॥ सर्व
त्रशुभवित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥ पंचसर्वभूतेषु भक्तिरयमिहारीणी ॥ कर्तव्यापंडितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिं ॥ ५ ॥ प
राशर उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा सदैव्यंदः प्रासादशिवरो स्थितः ॥ कोपान्धकारितमुखः प्राह देवैकिकराव ॥ ६ ॥ डुरात्मा शि
यतामस्मात्प्रासादात्तयो जनात् ॥ गिरिपृष्ठे पतन्मिच्छशिलाभिर्नांगसैहतिः ॥ ७ ॥ ततस्तं विक्षिपुः सर्वबालदैवैकिक
राः ॥ पपातसाप्यधः क्षिप्तो दृष्टे नोदह हरिः ॥ पतमानं जगद्वात्री जगद्वातरिकेशो ॥ भक्तिपुक्तं दधारे न मुपसंगम्य मेदिनी ॥
ततो बिलोक्य तं सुष्ठमविशीर्णा सिंफजरं ॥ हिरण्यकशिपुः प्राह शंबरमायिनां वरं ॥ हिरण्यकशिपुः नास्माभिः शक्य
ते हंतु मयं दुर्दैवतबालकः ॥ मायां वेति मवांस्तस्मान्माययनै निषूदय ॥ ८ ॥ शंबरः ॥ सूदयाम्येव देव्यंदं पश्य मायाव
लं मम ॥ सहस्रमात्रं मायायां पश्य को दीशतं यथा ॥ ९ ॥ पराशरः ॥ ततः ससस्तज्जमायां प्रकादशिवरो सुरः ॥ विनाशमि
च्छदुर्बुद्धिः सर्ववसमदर्शनि ॥ समाहितामना सत्वा शंबरपिविमत्सरयं मे त्रयसोपि प्रकादः सस्मारमधुसूदनं ॥ ततो म
गवतो तस्य रक्षार्थं वक्रमुत्तमं ॥ आजगाम समाज्ञं तज्जालामाली सुदर्शनं ॥ १० ॥ तेन माया सहस्रं तच्छं वस्य शुगामि
ना ॥ बालस्य रक्षतां देहमेकं कथ्येन सह दितं ॥ ११ ॥

समात्रमन्यानतिरिक्तं को दीशतं यथा तथा पश्यात् ॥ सुदर्शनं सुदर्शनं शुद्धज्ञानमयं ॥ १० ॥ अतएव तेन माया सहस्रं प्रत्येकं विनाशितं ॥ ११ ॥

विष्णु प्र-
८५

किंवा ज्योदेः श्रेष्ठ फलत्वेतदर्थं पुण्य एव यत्नः कर्तव्यः ननु दुष्टनीतिज्ञानोद्यममात्रे तस्य व्यवहारित्वा दित्याहनेति विधिः भाव्यं प्राक्तनपुण्यवशाद्
वित्तयमेतदुभयं राज्यं धनं च नरेः पुरुषैः प्रप्यत इति ॥ २९ ॥ महत्वेराज्यधनादिविधितिप्रतिभास्येन्येवं श्रेष्ठराज्यादिसंपत्तेर्होतवः ननु धनमाः ॥ ३० ॥ तदे-
वाहजडानां अदृष्टाणामिष्टानिष्टविवेकशून्यानां भाग्येनैव प्राप्तानि राज्यानि भवन्ति ॥ ३१ ॥ पूर्वोक्तं द्रव्यमुपसंहरति तस्मादिति ॥ यद्विदितिसं-
भावनामात्रं ॥ ३२ ॥ समलक्षितकलनाहं देवा इति विधिः ॥ हेतुज्ञानासंक्षयः ॥ आत्यंतिकानाशः ॥ ३३ ॥ सामर्थ्यः असहनः ॥ ३४ ॥ अयं सर्वपापे-

न विंशत्यतिकोराज्यं को धनं नाज्यं वांछति ॥ तथापि साध्यमेतदुभयं प्राप्यते नरे ॥ २९ ॥ सर्व एव महाभागमद्वैतं प्रतिसोद्यमः ॥
तथापि पुंसो भाग्यानि नाद्यमाप्स्यति होतवः ॥ ३० ॥ जडानामविवेकानामश्रूणाणामपि प्रसो ॥ भाग्यसाध्यानि राज्याणि संत्यनी-
तिमतामपि ॥ ३१ ॥ तस्माद्यतोतपुण्येषु यद्वैद्विद्वन्महतीं श्रियं यतीतयं समत्वेन निर्वाणमपि वेत्त ॥ ३२ ॥ दिवामनुष्याः पशवः
पक्षि वृक्ष सरीसृपाः ॥ रूपमेतदनंतस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितं ॥ एतद्विज्ञानतत्त्वज्ञगत्तत्वावरजंगत्तत्वावरजंगमा ॥ द्रव्यमात्र-
वद्विष्टं यतोयं विश्वरूपं धृक् ॥ एवं ज्ञाते सप्तगवाननादिः पुरुषोत्तमः ॥ प्रसीदत्ययुतस्तस्मिन् प्रसन्नोऽस्मिन् स संक्षयः ॥ ३३ ॥ प-
राशर उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा सकोपेन समुत्थाय वरासनात् ॥ हरण्यकशिपुः पुत्रं यदा वक्षस्यताडयत् ॥ उवाच स कोपेन सामर्थ्यं प्रज्व-
लन्निव ॥ निषिध्य पाणिना पाणिं हंतुं कामो जगद्यथा ॥ ३४ ॥ देवि प्रवित्ते हराहो हबले सुमहार्णवे ॥ नागपारिदेवैर्ध्वं धासिष्य-
तां मा विचार्यतां ॥ ३५ ॥ अन्यथा सकललोकोस्तथा दैतेयदानवाः ॥ अनुयास्यंति मूढस्य मातमस्य दुरात्मनः ॥ बहुधा वारितोऽस्मा-
भिरयं पापस्तथा परैः ॥ कर्तुं करोति दुष्टानां वधोपापकारकः ॥ ३६ ॥

हेतुमशय उपेक्षितश्च विष्णुसक्त्युपदेशेन लोकान्नाशयेदिति समुद्रनागपारिदेवैर्ध्वं धासिष्यः पर्वतैरावृतः सर्वहरात्कालो देवमरिष्यतीति मत्वा
आहूतं देवि प्रवित्ते इति विधिः ॥ हबले सुमहार्णवे अतिगंभीरसमुद्रसाग्रे हबलेषु महापाण्डव इति वा पाठः ॥ ३४ ॥ एकां हृषिकेशं महापाण्डव इ-
ति पाठे एकाराकारलोपाह्वले बलस्य वासं बोधनं ॥ ३५ ॥ देवापरांति हेतुत्वादुष्टानां वधोपापकारकः ॥ ३६ ॥ श्रीराम ॥ ॥

उदेलोलंघिततीरः ॥ ३७ ॥ निश्चलैर्निर्गतैः पर्वतैश्चीयतां उपर्युपरि शिखरैरकम्पितां ॥ ३८ ॥ आदित्तैर्बलायां दिननिर्वर्त्य कस्य समये आवश्यकता

पराशर उवाच ॥ ततस्ते सत्वरौ देव्या बध्वांतां नागबंधनैः ॥ भर्तुराज्ञां पुरस्कृत्य विशिष्युः सलिलाण्येकिततश्चाल बलता प्रद्वेदेन महार्णवः ॥
उदेलो मूलपंक्षो भ्रमुपेत्य समंततः ॥ ३७ ॥ भर्तृकमखिलं दृष्ट्वा ह्ययमानं महामसा ॥ हरण्यकशिपुर्देव्याभिदमा ह्महामुनो दे-
तेयाः सकलैः शैलेस्तत्रैव वसुणालये ॥ निष्ठितैः सर्वतः सर्वैश्चीयतां मेघदुर्मतिः ॥ ३८ ॥ नागिन्दहतिनैर्वायं शस्त्रैश्चिन्नानवोरगैः ॥
क्षयं नीतिनवातेन न विषेण न कृत्यया ॥ न मायाभिर्न चैवोच्चात्पातितो ॥ न वदिग्गजैः ॥ बा लो ति दुष्टविनायं नानेनार्थोऽस्ति जीवि-
ना ॥ नेदं यतो यथा वंतां समाक्रांतो महीधरैः ॥ तिष्ठत्सहस्रान्ते प्राणान्हास्यति दुर्मतिः ॥ ततो देव्या दानवाश्च पर्वतैस्तमहोदधौ ॥ आ-
कम्पयन् नरं कुर्येज्जानिसहस्रशः ॥ सवितः पर्वतैरंतः समुद्रस्य महामतिः ॥ तुष्टवा द्धित्तैर्बलायामिकाग्रमातिरयुतं ॥ ३९ ॥ न म-
स्ते पुंडरीकाक्ष न मस्ते पुरुषोत्तम ॥ न मस्ते सर्वलोकात्मन न मस्ते तिग्मवाक्रिण ॥ न मो ब्रह्मण्ये देवाय गो ब्राह्मणहिताय न ॥ जगदि-
ताय ललायै गोविंदाय न मो नमः ॥ ४० ॥ ब्रह्मत्वेन जगते विश्वं स्थितो पालयते नमः ॥ रुद्ररूपाय कल्पते नमस्तथा त्रिमूर्ते-
यो देवाय क्षांसुराः सिद्धानां गार्गधर्वकिन्नराः ॥ पिशाचाराक्षसाश्चैव मनुष्याश्च पशवस्तथा ॥ ४१ ॥ पिक्षुपक्ष्मावराश्चैव
पिपीलिकासरीसृपाः ॥ भूस्यापोभिर्न भो वायुः शब्दस्पर्शस्तथा रसः ॥ ४२ ॥ रूपं गंधो मनो बुद्धिरात्मा कालस्तथा गुणाः ॥ एते
वापरमार्थश्च सर्वमेतत्तथा युतं ॥ ४३ ॥

ब्रह्मणाण्यर्थं तुष्टवेति भावः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मण्यानां देवाय श्रेष्ठाय गावश्च ब्रह्मविश्वयाः ब्राह्मण्याश्च मंत्राश्च याज्ञेयां हिताय उपकर्त्तव्याः ॥ ४० ॥ विश्वरूपेण स्तौति दे-
वा इत्यादिना सर्वमेतत्तमेवेति तृतीयेनान्वयः ॥ यक्षाश्चासुराश्च ते यक्षा इति सविस्तरं पाठे देवो मेव ॥ देवो मेघे सुसुरा जित्स्यान्पुंसकर्मिन्द्रियमित्वा

विष्णु० प्र०
८६
मिधानात् । नागाः सौराष्ट्रियाः ॥ ४१ ॥ सरीसृपाः काद्वेयाः ॥ ४२ ॥ आत्मा अहंकारः गुणाः सत्त्वाद्यः एतेषां परमार्थस्तत्त्वं कारणत्वं ॥ ४३ ॥ विद्यावि
बे प्रमाणात् । नित्योर्विषयो मत्स्यमसत्यं विधा मत्ते अनर्थार्थेन्द्रियमपे इति पाठे मत्तेः फलमप्यासंसारः प्रमाणाः फलममृषामोक्षइ
त्यर्थः ॥ ४४ ॥ तैवैवसच्चद्रूपस्य सर्ववस्तुषु अस्ति मानीति रूपेण व्याप्तिः ऐश्वर्यं शक्त्यतिशयं गुणां श्रवसत्यसंकल्पादीन् सूक्ष्मतीति तथा ऐश्वर्यं गु
णाः संसृत्वायस्य इति वा ॥ ४५ ॥ अतएव योगिनस्तत्त्वितयं तिलां मेव याजकायजंते ॥ ४६ ॥ ते तव महद्रूपं विश्वं ब्रह्मा ईश्वरं स्थितं । न गदन्ते

विद्याविद्येश्वरान्सत्यमसत्यत्वंविधामृतो। प्रवृत्तं वानिवृत्तं च कर्मवेदोदितं प्रवान् ॥४४॥ समस्तकर्मसोक्तान् कर्मपिकरणानि च
त्वमेवावल्लोसर्वाणि सर्वकर्मफलं यत्। समर्प्य तत्र या शेषभूतेषु भुवनेषु। तवैव व्याप्तिरैश्वर्यगुणसंस्तुतिकाप्रभो ॥४५॥
लां योगिनश्चित्तं याति लां ज्ञातिं यज्जनः। हृद्यं कथं भुगे मस्तं पितृदेवस्त्वष्ट्रकृ ॥४६॥ रूपं महत्ते स्थितं मयि विध्य तत् त्वं सूक्ष्मं जग
देतदीश। स्तूषाणि सूक्ष्माणि च भूतमेदास्ते घनरात्मा रथमतीव सूक्ष्मं ॥४७॥ तस्मात् सूक्ष्मादिविशेषणं नाम गोचरे यत्परमार्थ
रूपं। किमप्यवित्तं त्वरूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥४८॥ सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या शक्तिरपरा तव। गुणान्प्रधानमस्तु
स्थेशाश्वताये सुरेश्वर ॥४९॥ याती तगोचरावावां मनसां च विशेषणा। ज्ञानि ज्ञानपरिच्छिन्ना विद्यातां वेदेष्वेश्वरी परा ॥५०॥

तोपिब्रह्मांडात्सूक्ष्मरूपमित्यन्वयः । ततोपिसूक्ष्मरूपाणि सत्तत्वेदाजरायुजादिवतुर्विधादेहास्तेष्वंतरात्माख्यं क्षेत्रज्ञसंज्ञमतीव सूक्ष्मं रसं ॥४७॥ तस्मादपि पंसूक्ष्मादिविशेषणानामविषये वर्तमानं यत्किंचिदवित्यंतवरूपमस्ति तस्मै पुरुषोत्तमाख्यायते स्तूपाय नमः ॥४८॥ नन्वेवैवहास्य कथं सूक्ष्मसूक्ष्माद्यनेकरूपत्वमित्याशंक्यतदुपपादकशक्तिरूपं प्रणामतिसर्वभूतेष्विति द्वाभ्यां अपराजडशक्तिः प्रकृत्याख्यात्रिगुणाश्रया ॥४९॥ चारां मनसां वा तिक्रान्तो विषयाययायस्मादविशेषणा जातिगुणादिविशेषणश्रव्याश्रानो जैवः ज्ञानं बुद्धिस्तद्व्यमपि परिच्छेद्यं घटादिचत्प्रकाशं यस्याः यहा ज्ञानिज्ञानेजस्वतो मेघटादिद्वितिरुपाधिभिः परिच्छेद्यतां पराविच्छिन्ने ईश्वरो ईश्वरस्य स्वरूपसत्तां पदे परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयते स्वाभाविको ज्ञानबलकिसा

अतः पूर्वोक्तरीत्या निरतिशयेन यथावगमाद्वा दशाक्षरमंत्रप्रतिपाद्यरूपेण प्रणमति। ७० नमोति द्वाभ्यां। सुवर्णस्य कुंडलादिवत् यस्य कार्यं मखिलं न
यतिरिक्तं कार्यं च यतिरिक्तोपदेयर्थः। ५१ वासुदेवस्य नमस्कारानंतरं त्रिव्यूहस्य नमस्कारं भित्तिर्नमस्तस्मादिति। आदरातिशयार्थं नमस्कारा
दिति। ब्रूहनिदानरूपेण प्रणमति नमिति। ५२ एतादृशस्य अर्चनादिकं कथामिति चेत् अत आह यस्येति ५३ तर्हि द्वितीयां कथं पूजयत् तत्राह योति
यं ति। वस्तुतस्तै र्योग्यामिण एव पूजयत् इति भावः। ५४ अडस्यापि जगत्तद्रूपेण पूजयत् मस्तिकं पुनर्देवानामित्याहानमोस्त्विति। अभिज्ञत्वे हेतु

ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा । व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्ययः ॥ ५१ ॥ नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महाम
नाना मरूपे न यस्यैको प्रोक्तित्वेनोपलभ्यते ॥ ५२ ॥ यस्यावताररूपाणि समर्पति दिवोक्ताः । अपश्यंतः परं रूपं नमस्तस्मै परमात्मने
॥ ५३ ॥ यांतस्तिष्ठन्नेषस्य पश्यतीशः सुसाधु सांत्तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्त्य परमेश्वरं ॥ ५४ ॥ नमो रक्तविह्वितस्मै यस्यास्ति
न्महिदं जागत्य ध्येयः संजगता माद्यः प्रसीदतु ममाग्र्ययः ॥ ५५ ॥ यत्रोत्तमि तात्पोतैराविष्टमक्षयमग्र्ययः । आधासृष्टः स
र्वस्य प्रसीदतु समहरिः ॥ ५६ ॥ ॐ नमो रक्तविह्वले तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः । यत्र सर्वयथाः सर्वयः सर्वसर्वसं श्रयः ॥ ५७ ॥
सर्वगलादनंतस्य सा एवाहमयं स्तितः । मतः सर्वमहंसं वमयिसं वसनातेन । अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्मात्मसंश्रयः ॥
ब्रह्मसंज्ञाहमेवायेतथा तेन परः पुमान् ॥ ५८ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेशोक्तेन विंशतितमोऽध्यायः ॥

अङ्गनामधः स्वरणमिति। ५५। एतदुपपादयन्नाहयत्रोक्तमिति अस्मिन्नयये प्रत्यगात्मनि विषयजगद्वर्तदौर्घतंतुस्तु परवद्भूयितं प्रोक्तं नतिर्यक्तं तु प्र
पटवद्वलुम्भती। अक्षरं प्रवाहस्तेष्वेणानित्यमिति। ५६। संक्षेपतः सदीप्तत्वं संस्मरणं प्रणमिति। आत्मद्वित्वविष्णुवेकारणत्वेन सर्वव्यापकाय भक्तेरिति
शयनमनसं नो नस्तत्त्वं। सवात्मकं विष्णुस्वात्मदेवसाक्षात्तुर्वैतरे वा मिलयति यत्रैतिसादृश्येण। ५७। अयं हि सः पूर्वप्रते प्रलयमानंतरे। ५८। इत्येकोनविंशः॥

विष्णु० प्र०
८९

समाधिस्थस्य तस्याः शरीरे बंधेषु न हस्तिर्विर्वंदतागते विंश इतीयेते। एवं सर्गभेदेन यितयन्त्युत्तमात्मानं मेनेः पश्यत। तदेव तन्मयत्वं तदभेदमवाप
ब्रह्मेव ब्रह्मैवमवतीति श्रुतेः। १॥ आत्मानं प्रह्लादो ह भित्तिविस्मृतवान्। २॥ भावनायोगात् पूर्वकृताक्षीणपापस्थधस्तकर्मवासनामलस्य ज्ञानमयो
युजोतिः करणे ब्रह्माकारतया परिणताया बुद्धौ। ३॥ जीवात्मपरमात्मनेरेकीकरणयोगः। तस्य भावाद्बुद्धिर्तत्त्विन्। ४॥ काननं महावनं वनं शुद्धवनं। ५॥

[illegible]

जगद्विज्ञेति अस्त्वकर्मवशादित्यर्थः । ६ । गुल्यायापि अस्यासवशात्पुनस्तौति ७० नमइति ७० रक्षकायनमः । अत्रादेमिति स्मृतोमिति वचनात्परमार्थाय
मोक्षस्य पायपरमार्थार्थेति पाठे हे परमार्थज्ञानस्वरूपे हे अर्थदृश्यरूपे हे जगद्विज्ञेति अस्यासवशात्पुनस्तौति ७० नमइति ७० रक्षकायनमः । अत्रादेमिति स्मृतोमिति वचनात्परमार्थाय
कलातीति निरवयवसकलसावयवद्वयानियामकनिर्जननिर्लपात् । गुणाजनगुणान्नक्तिसमत्वात्प्रकाशास्यामनुजंयतीति तथा गुणानामाधारनिर्गुणत्वात्
चित्यहेतुगर्भसंबोधनं परस्मिन्गुणस्य परतस्मिन्नितीति मूर्तमपि यत्तज्जो रूपममूर्तवाचाकाररूपमहामूर्तविसोऽस्ममूर्ततन्मात्रादिरूपसत्कान्तस्युद्वेग्ये

वामसुट्टि २॥८॥

करालरूपस्यैकर। सौम्यानामात्मनि विद्याविद्याभयसव्यमिथ्या ज्ञानरूपतयापि अयुतवस्तुनो नित्यसत्प्रत्यक्षं च तयोः सद्भावपरमार्थयोरेव सदसद्भावयोर्भाववन्त्वात्कारकात्। नित्यानित्यकारणकार्यतत्प्रपञ्चरूपवस्तुनो निःप्रपञ्चजमलैराश्रित आराधितपदार्थत्वादिति कारणातेषु षड्विंशत्संवाधनयुक्तसर्वत्रतुभ्यनम इति प्रत्येकमनुषङ्गतो ॥ १० ॥ स्वर्लक्ष्यविद्यादिसंज्ञांतमात्रोद्दिष्टस्वोद्भावरूप इति यावत्। प्रकटप्रकाशश्चिद्रूपत्वात्प्रकटोप

कसलरूपसौम्यात्मविद्याविद्यामयाच्युतः। सदसद्रूपसद्भावसदसद्भावभावन् ॥१॥ नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन्निष्प्रपञ्चामलाश्रि
तः। एकनिबन्धनमस्तुभ्यंवासुदेवादिकारण ॥१०॥ यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटप्रकाशायः सर्वभूतान्सर्वभूतः। विधायतश्चैतद्वि
श्वेभूतान्मोक्ततेस्मिन्पुरुषोत्तमाय ॥११॥ पराशरः तस्यातज्ज्ञोसोऽसः स्तुतिमित्थं प्रकुर्वतः। आविर्भवभगवानपीता
वरधरोदरिः ॥१२॥ ससंभ्रमस्तमालोक्य समुत्थायानुक्ताक्षरं। नमोस्तुविष्णवेत्येतेद्याजहार सकृद्भिः ॥१३॥ प्रह्लादः
॥ देवप्रपन्नार्तिहरपसादेकुरु कृश्व। अवलोकनदानेन भूयोर्मापावयायय ॥१४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुर्वते स्ते
प्रसन्नो हं भक्तिमया भित्तिरिणी। यथाभिलषितो भवः प्रह्लादव्रियतो वरः ॥१५॥ प्रह्लादः नाथपानिसहस्रेषु येषु ये
षु ब्रजाम्यहं तेषु ते धन्युतामक्तिरयुतास्तु सदा तमि ॥१६॥ याप्रीतिरिवेकानां विषये धनपापिनी। त्वामनुस्मरतः सा
मेहदयान्नापसर्पति ॥१७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयि भक्तिस्त्वरत्नेव भूयोऽथैव भविष्यति। रश्मिमतः प्रह्लादव्रियतोऽयस्त्वेषितः

काश इति पाठे योगिनां प्रकटः संसारिणामप्रकाशः। अविब्रूतोः सर्वकारण्यतिरिक्तत्वात् ११। तस्मिन् हराविवेतो यस्य १२। नृमोक्तमिह
वेतीति संधिरार्षः १३। अतिजस्त्वादिशिष्यापश्य-प्रार्थयते अर्वात्कृन् प्रत्यक्षदर्शनं तस्य दानेन ध्यानादंतःपवित्रमपि मोक्षयः पुनः
पावय १४। आत्मानं प्रदक्ष्यादकुर्वत इति १५। अयत्त अयत्ता एकांतभक्तिरस्ति १६। एकांतभक्तिः परमपीत्यधीनमिति तं प्रार्थयति यतिर्या

यादृशीसा तादृशी प्रीतिरुदया न्मासर्पतु नाप्यानु सदा हृदयेति ह्यलित्यर्थः । यद्वा देमाय लक्ष्मीयते सा विषय प्रीतिर्मे मम
हृदयात् समर्पतु यातु । विषय प्रीतिरुत्तराया योगादिति । नाप्यसर्पति त्विवापाठः ॥ १७ ॥ शिलोच्चयेः पर्वते यो चित्ते आकाशो

॥ प्रकाद उवाच ॥ मयि देवानुबोधो भूत्संस्तुता बुधसेतवः ॥ मत्पितुस्तत्कृतं पापं देव तस्य प्रण
श्यतु ॥ १८ ॥ आत्मातिपातिता न्यंगेक्षितो मन्त्राग्नि संहृतौ ॥ दंष्ट्रितश्चोर गेहं नयद्विषममभोजने
॥ बध्वासमुद्रेयस्त्रिषो यत्नितो स्मि शिलोच्चयेः ॥ १९ ॥ अन्यानि वाप्यसाधनानि यानि कृ
तानि मे ॥ त्वयि भक्तिर्मेतो देवा दद्युतस्मभवं च यत् ॥ त्वत्समादानं प्रमो सद्यस्तेन मुच्यते म
पिता ॥ २० ॥ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ प्रकाद सर्वं जेतते मत्ससादा दुर्विष्यति ॥ अन्यं
च ते वरं दद्विषयतामसुरात्मज ॥ २१ ॥ प्रकाद उवाच ॥ कृतकृत्योऽस्मि भगवन् वरेणा न
नयत्त्वपि ॥ भवित्रीत्यस्य सा देन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य
करे स्विता ॥ समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिरस्ति रात्रि ॥ २० ॥ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ यथा
ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितं ॥ तथा त्वमस्य सा देन निर्वाणं परमायसि ॥ २१ ॥

स्मि ॥ १८ ॥ प्राक्तन यशदानां तत्संभवमित्यनेनान्यथा तेन पश्येन मे पिता मुच्यते मुच्यति त्विवापाठे परस्मैपदमार्थः ॥ १९ ॥ भक्त्या माम
भिजानाति त्वमेव विदित्वानिमित्तमुत्तीत्यतो भक्त्येव कृतार्थोऽस्मि किमन्यनात्र वगेत्याह धर्मोति ॥ २० ॥ निर्वाणं विदेहके वत्यं ॥ २१ ॥

पीडितं गाढं यथा स्यात् ॥ २२ ॥ विष्णुप्रसादश्चीलापापस्य पुनस्ते हानुतपो ॥ २३ ॥ पुनश्च कालांतरे ब्रह्मशापादुद्धतेन विष्णु देवेणाति कोधानं हंतुमुद्य
तितत्पितरि नृसिंहरूपेण विष्णु नोपजीवतीतीते मारिते सति प्रकृद्देहैत्यानां पतिरभूत् ॥ २४ ॥ राज्यद्यु तिराजलक्ष्मीकर्म युद्धिकरीभिर्गोत्रा

इत्युक्त्वा तर्धे विष्णुस्तस्यैत्रेयपश्यतः ॥ सत्वापि पुनरागम्य वंदे सरणोपितुः ॥ तं पिता मधुपाप्रायपरिक्लृप्तपीडितः ॥ श्री
वसीत्याह वसेति वाष्पादेन यनोद्विज ॥ २२ ॥ प्रीतिमांश्चामवतस्मिन्नुजापीमहासुरः ॥ गुरुपित्रोश्चकारे वशुश्रूषां सो
पि धर्मावत ॥ २३ ॥ पितर्युपरि गेनीते नरसिंहस्वसृपिणः ॥ विष्णुना सोपि देव्यानां मैत्रेयास्तपतिस्तत्तत् ॥ २४ ॥ ततो राज्यद्यु
तिं प्राप्य कर्म युद्धिकरी द्विजः ॥ पुत्रपौत्रांश्च सुवदू नवायै श्रय मेव ॥ २५ ॥ क्षीणाधिकारः सद्यदा पुण्यपापविजितः ॥ तदा सो भग
वद्धानात्परं निर्वाणमाप्नवान् ॥ २६ ॥ एवं प्रमानो देव्यो सो मैत्रेयासीन्महामतिः ॥ प्रकृदो भगवद्गोप्यं तं मामनुवृत्तसि ॥ य
स्ततश्चरितं तस्य प्रकादस्य महात्मनः ॥ शृणोति तस्य पापानि संचागच्छेति संशयः ॥ अहो राजकृतं पापं प्रकाद स रितं नरः ॥ शृण
न्वहं श्रमैत्रेय उपोदति संशयः ॥ २७ ॥ पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामथ वा पठन् ॥ द्वादश्यां वैतरात्रातिगोप्रदानं फलं
द्विज २८ ॥ प्रकादं सकलापत्यु यथा रक्षितवान् हरिः ॥ तथा रक्षित्यस्तस्य शृणोति रितं सदा ॥ २९ ॥ ॥ इति श्री विष्णुपुराणे

प्रथमेशो विंशति तमोऽध्यायः ॥

स्वकर्मशयकरी ॥ २५ ॥ क्षीणाधिकारः क्षीणा प्रारब्धकर्म पुण्यपापविजितः ॥ तत्त्वज्ञानेन पूर्व सर्वकर्मनाशान्नयेषां वानुत्पादा तत्सु कृतं दुष्टं ते वि
धुनुत इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ अहो राजं निरंतरं यत्पापं तत्सकं कृष्णनयः ॥ चाविशेषाणं सवासनं अपादति निरस्यति ॥ २७ ॥ नैव कलपापं निरस्यति अथु
यत्तात्नातीत्याह पौर्णमास्यामिति ॥ अमावास्या अमावास्यामित्यर्थः ॥ श्राः प्रकृदं दानं प्रकृद्देशकादि कृतं ॥ २८ ॥ सर्वदा श्रवणस्य फलं
माह प्रकादमिति ॥ २९ ॥ स्वापशया स्वभक्तिपुदोषदाहास हिष्णुना वरं दत्वा पि हरिणा प्रकादो रितं पातितः ॥ इति चैलवाक्येन विंशति तमः ॥

विष्णु प्र.
९१

एकविंशोपनिषद् कथ्यपस्यानिरूपितः यत्रमातुः शुक्लिनमरुतः सुरतांगताः। आयुष्यान्नाम्नाप्रकाशः प्रकादपुत्रः। १॥ नराणां प्रजानां अधि
पादितिकेविशेषणं। बाणाद्युपनिषत्तत्। २॥ एकावदतीतिदिनेश्वंशानुकाइदानीं कमप्राप्तानां अन्त्यासां कथ्यपपत्नीनां वंशावस्थानं
नोर्विशमाह। असवन्निनिसाईवभिः। ३॥ स्यातादिति विशिषणं पुराणांतरेषु रदनाः शतं पुत्राणि तावैश्वानरादयश्च सृजिताः। ४॥ उपा

पराशर उवाच संक्रादपुत्रश्चायुष्यानि विर्वाधक एव। विरोचनस्तप्रकादिर्बलजज्ञे विरोचनात्। १॥ बलः पुत्रशतं
तासीद्वाण्येष्टनराधियात्। २॥ हिरण्याससुताश्चापि सर्वे वमहाबलाः। उरःशकुनिश्चैव भूतसेतापनस्तथा। महा
नासोमहाबाहुः कालनाभस्तथापरः। अभवन्दनुपुत्राश्च द्विमुद्राशंकस्तथा। अयोमुखः शंकुशिराः कपिलः शंबरस्त
था। ३॥ एकवक्त्रोमहाबाहुः स्तारकश्चमहाबलः। स्वर्मानुर्ध्वपर्वपुलेमासमहामुरः। एतेद्वौः सुताः स्याताविप्रवि
तिस्तवीर्यवान्। ४॥ स्वर्मानेस्तप्रभाकन्याशमिष्टावर्षपर्वणा। उपदानवीहयशिराः प्रख्यातावरकन्यकाः वैश्वान
रसुतेवाभेपुलेमाकाळकातथा। ५॥ उमेतेतुमहाशोगमारीवस्तपरिग्रहः। ताभ्यां पुत्रसहस्राणि रृष्टिदानवस्त
माः। पेल्लोमाकाळकं जाश्चमारीवतनयास्मृताः। ६॥ ततोपरमहावीर्यादानवाश्चातिमिदृणाः। सिंहकायामथोस
नाविप्रचितः सुतास्तथा। वंशशल्यश्च बलवान्नमश्चैवमहाबलः। ७॥ वातापिर्नमुविश्वइत्यनः स्वस्त्वमस्तथा।

दानव्यादयश्च तस्रः वैश्वानरकन्यकाः वैश्वानरसुतायास्तकास्तथा रुरुदानीः। उपदानवीहयशिराः पुलेमाकाळकातयेति सागवतात्।
प्रख्यातावरकन्यका इति सर्वासां विशेषणं। ८॥ मारीवैश्वपस्यपरिग्रहासायाः। ९॥ ताभ्यां पुलेमाकाळकायां सिंहकायां हिरण्यकशिपोर्मा

विष्णु प्र.
९१

सिंहवलोकनन्यायेनाह। प्रकादस्येति भाविनः प्रकादस्येति इत्यन्यः। १॥ ताभ्यां वंशमाह षडिति सुताः कन्यकाः शुविसहिता गृहदिका
शुविगृहदिका। १॥ उल्लेख्या अपरिसंख्याताश्चुके वउल्लेखीकेषु उल्लेखप्रत्युल्लेखकानिति पठिता उल्लेखाश्चुके प्रत्युल्लेखकानिति

अंजकोनरकश्चैव कालनाभस्तथैव। स्वर्मानुश्चमहावीर्यावक्रयोधीमहाबलः। एतेवैदानवश्चैव दनुवंशविनर्द्ध
नाः। एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोयसहस्रशः। प्रकादस्य वैदेत्यस्य निवातकवर्वाकुले। समुपनाः सुमहोत्तपसा
भावितात्मनः। ८॥ षट्सुतासुमहासत्तास्ताभ्याः परिकीर्तिताः। शुकीश्वनी यमासीवसुग्रीवीशुविगृदि
का। १॥ शुकीशुकानजनयदुल्लेखीत्युल्लेखकान्। श्वनीश्वनांस्तथाभासीभासान्द्राश्चगृध्यापि। ११॥
सुविनोदकान्पक्षिणश्चसुग्रीरुच्यजायत। अश्वानुष्टागोदमांश्चताभ्यां वंशाप्रकीर्तिताः। १२॥ विनतायाः सु
पुत्रोदो विख्यातो गुरुदारुणः। सुपर्णः पततांश्चैव दारुणः पन्नगाश्च नः। १३॥ सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाम्
मितोजसां। अनकशिरसा ब्रह्मदेववराणां महात्मनः। १४॥ काद्वेयास्तबलिनः सहस्रमभिोजसाः सुपु
ण्वंशगा ब्रह्मद्वजिनैरेकमस्तकाः। १५॥ तेषां प्रधानं प्रताप्तिशेषासुकितशकाः। शंखश्चैवतामहमात्रं क
बलाश्चैव तथा। १६॥ एताप्यस्तथानागाः कर्कोटकधनजयो। एतेवान्यत्र बहवो दंदुश्चकाविषाल्वराः। १६॥

यावच्छेषः। ११॥ सुग्रीवीश्वदीनजनयतेत्यन्यः। ताभ्यां वंशाः प्रकीर्तिता इत्युपसंहारः। १२॥ गुरुदो विनिगृहसुपर्ण इति पततांश्चैवः
पक्षिणामुत्तमः। १३॥ सुरसायाः सहस्रं जज्ञेति शेषः। १४॥ काद्वेयशमाह काद्वेया इति नेकशिरसः। अनकशिरसः। १५॥ दंदुश्चकाश्च

विष्णु० प्र०
९२

तिशयदंशनशीलाः विषोन्मूलाः उक्तविधाः ॥ १६ ॥ क्रोधवशायावंशमाह । गणमिति क्रोधवशं क्रोधवशाजोपाः तं विदीत्यन्वयः । त
द्रणस्थाने विनिश्चिते सर्वदंष्ट्राः । राक्षसाः सर्पाश्चरसो गणं क्रोधवशास्त्वनामानमजीजनदंष्ट्राः । निपुणं तेषां श्रीमसेनादमाक्ष
यमिति मात्स्योक्तिः । स्थूलजाश्चक्षुःस्थूलजा मांसाशिनो दारुणः पक्षिणस्तथा जातो दिति विदीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ सुरमेरियायाः खसा
गणं क्रोधवशी विदितस्याः सर्वदंष्ट्राः । स्थूलजाः पक्षिणो ज्वाश्च दारुणमपिशिता शनाः ॥ १७ ॥ मास्तैवेजनयामसमु
रक्षिर्महिषांस्तथा । इष्टं दालावली । स्थूलजातीश्च सर्वशः ॥ १८ ॥ श्वशतुयश्चरसां सिमुनिरसरसस्तथा । अरिणां
महासत्त्वानां धर्मा समजीजनत् । एतकश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थापुजंगमाः । येषां पुत्राश्च पोत्राश्च शतशोयसहस्रशः
एषमन्वतरसर्गा ब्रह्मन्स्वारो विषे स्मृतः । वैवस्वतेवमहनिवारुणवितते क्रतौ ॥ १९ ॥ जुहानस्य ब्रह्मणवे प्रजासर्ग
इहायते । पूर्वयत्र तु सप्तर्षिस्तु तपन्ना न सप्तमानसान् । पुत्रैकल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ २० ॥ गंधर्वमो
हिदेवानां दानवानां वसतम । इति विनष्टपुत्रो वेतोषयामास कश्यपं ॥ २१ ॥ तया नाराधितः सम्यक् कश्यपस्तपोवरः । वेर
एकं दयामास सा त्ववत्रे तोषर ॥ २२ ॥

यामुनेरिष्टायाश्च पंचानां वंशानां हगा रिति द्वाभ्यां तुरा द्वाहं समुत्तिनाति ॥ २८ ॥ एषोऽयवहितपूर्वोक्तः वारुणे वरुणकट्टिके क्रतौ
वितते क्रियमाणे ॥ २९ ॥ जुहानस्य हर्मकृते ब्रह्मणः यः प्रजासर्ग उच्यते पुराणां तेषु स इष्टतमाने वैवस्वतमन्वते स्मृत इत्यन्वयः । एवं कथा
तत्र क्रतौ व्याप्तं ब्रह्मणो देवक्या दशने कनेकस्वरसि अग्रादुत्तेजाताः सप्तर्षयः पुत्रैकल्पिता इति ॥ २० ॥ गंधर्वमो गीदेवानां दीविरो धिदतिशेषः
ततो विरो धिदेवानां दानवानां वसो द्विजाः दितिर्विनष्टपुत्रो वेतोषयामास कश्यपमिति ब्रह्मपुराणां तुराधाः । गंधर्वमो गीदेवानां पितामह इति नान्यः । यदा
गंधर्वादीनां मध्ये नष्टपुत्रो यस्याः सा दितिः कश्यपं तोषयामासेत्यन्वयः । ततो नपराशरमर्कतो देवा अपि दिते वपुत्रा इत्युक्तं सर्वाती ॥ २१ ॥ छंदयामास प्र
हो सितवान् ॥ २२ ॥

समाहिता श्री विष्णु ध्यानपरा शुचिनिशितवर्तिक विन्यासः शौचादिनियमवती कंशर कृतवर्षशानं यदि गर्भधारयिष्यसि तदा तव पुत्रो हनिष्य
ति शौचादिनियमवैकल्ये तु विष्णु ध्यान शुद्धमिना यस्तव पुत्रो देवबंधु रमरो भविष्यतीति गृह्ये मिप्रायः ॥ २३ ॥ अंतरप्रप्नुः शौचादिद्वन्द्वी
अंतरमेवाह अकृतेति आहारायामास आनीतवती ॥ २४ ॥ पादयमानां स्त्रियमानः ॥ २५ ॥ पदुके मारो दीरिति तनमरुतोऽभवन्निति किं विदस

पुत्रमिद्वधार्थाय समर्थममिगौ जसं । सवतस्ये रं प्रादाद्धार्याये मुनिसत्तम । दत्तावत्तमल्युग्रं कश्यपस्तमुवाच ह ।
शक्रं पुत्रो निहंता ते यदि गर्भं शरकृतं । समाहितातिप्रयुता शुचिनी धारयिष्यसि ॥ २३ ॥ इत्येवमुक्ता तां देवी सगतः कश्य
पामुनिः । दधारसा वतं गर्भं सम्यक् शोच विवर्द्धिता । गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तन्मधवानपि । शुश्रूक्षतामथागच्छि
नयादनराधिपः । तस्याश्चैवांतरप्रप्नु रतिष्ठत्याकशासनः । ऊने वर्षशते तस्य दर्शोत्तरमात्मनूः ॥ २४ ॥ अकृता पाद
योः शौचं दितिः शयनमाविशत् । निद्रामाहारायामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः । वज्रपाणिर्महामैत्रेयं विच्छेदयत् स प्रधा
सपाद्यमानो वज्रेण प्ररुरो दाति दारुणं । मारो दीरिति तं शक्रः पुनः पुनरभाषत ॥ २५ ॥ सा भवत्सप्तधा गर्भस्तु मिदं
कुपितः पुनः एकं संतधाय कृत्वा देवैरि विद्वारिता ॥ २६ ॥ मरुतो नाम देवास्ते ब्रह्मरुतिविगिनः । यदुक्तं वै मधवता तेनैव
मरुतो भवन् देवा एको नपराशरत्सहया वज्रपाणिनः ॥ २७ ॥ ॥ इति श्री विष्णु पुराणे प्रथमोऽध्यायः ॥

रसाम्या निरुक्तिः । वज्रपाणो यस्येति वज्रपाणिः तस्य वज्रपाणिने कंदसः सुगाग्रमः । यदा वज्रो पलक्षितः पाणिर्वज्रपाणिः स यस्यास्तीति त्रींसादि
त्वादिति ॥ ॥ इति श्री विष्णु पुराणे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ इष्टेषु संघराघीशां प्रकृतयः कृताः । विस्तृतयोः भगवतोऽपि विशतथे वितोः ॥ २१ ॥ श्रीः

विष्णु प्र.
९३

तेदेवेरादीनां सृष्टिमुक्ताद्दानीं तत्र दधिपतिविधानमुत्सेनविलोर्विसृतिर्वक्तुमाहयदेत्यादिना । ११ नक्षत्रादीनां तपोधानां राशेऽददत्तवान् । अद
धादिति पाठे दधारेत्यर्थः । १२ राश्यां राशे वैश्रवणं कुबेरं । विश्वं वामनं । १३ प्रजापतीनां कर्दमादीनां मरुतां दितिपुत्राणां अन्येषामपि देवानां वा संपद

पराशर उवाच यदाभिषिक्तः सद्युः पूर्वाज्ये महर्षिभिः । ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥१॥ नक्षत्रग्रहविप्राणां
वीरुधां वाप्यशेषतः । सोमं राक्षसं ददौ ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥२॥ राज्ञो वैश्रवणं राक्ष्ये जलानां वसुं तथा । आदित्यानां पतिं
विष्णुं वसूनां मथ पावकं ॥३॥ प्रजापतीनां दक्षं तु वसवं मरुतामपि । दैत्यानां दानवानां भवप्रकाशमधिपं देवैः ॥४॥ पितॄणां
धर्मराजं तु यमं राक्ष्येष्वयत् । ऐरावतं गजेंद्राणां मज्जेषाणां पतिं देवैः । पतत्रिणां वगुरुदेवानां मपि वासवं । उच्चैश्च
समश्चानां दृषसंतु मवामपि ॥५॥ शेषंतु सर्वनागानां मृगाणां सिंहमीश्वरं । वनस्थतीनां राजानं भृक्षमेवाप्येष्वयत्
॥६॥ एवं विसृज्य निदिशां पालानानां । प्रजापतिपतिं ब्रह्मा स्थापयामास सुव्रत । पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्र
जापतेः । दिशः पालं सुधन्वा नं राजानं सोम्येष्वयत् ॥७॥ दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्मस्य प्रजापतेः । पुत्रं शशपदेनाम
सजानं सोम्येष्वयत् । पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमयुतं । केतुमंतं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥८॥ तथा
हिरण्यरोमाणां पर्जन्यस्य प्रजापतेः । ऊर्ध्वं दक्षिणं राजानं सोम्येष्वयत् ॥९॥

दो ॥४॥ दृष्टमंशिवत्तदहं नंतु पदानां सर्वेषां वाहना नां वसर्बशः ॥ महेश्वरध्वजः श्रीमान्गोरुषोधिपतिः कृतज्ञतिहृष्टिंशदर्शनात् ॥ ५ ॥ सिंहमीश्व
राज्ञानं पुष्टं पर्यटं ॥ ६ ॥ वैरात्रस्य ब्रह्मसूनाः पुत्रमिति शेषः ॥ ७ ॥ ज्ञानं दीपिमंतं सुधनानं राज्ञं सत्रियं तनयमिति पाठो वा ७ ॥ अयुतमिति कतुमेवा
विशेषतो ८ ॥ पत्रं न्यस्य पुत्रमिति शेषः ९ ॥

उक्तानामनुक्तानां तत्तत्सतीर्णां भागवद्भिः प्रकृतमाहृत इति सार्द्धः पंचभिः स्थितौ प्रवृत्तस्य विष्टौ र्विभूतिभूताः शक्तिभूताः ॥ १॥ अ
त्र हेतुमाह न हीति स्थितौ स्थितं हरिम्भूते पलनशक्तिरन्यस्य न भवतीत्यन्वयः ॥ ११॥ अतएव मुख्यः सृष्ट्यादिकर्ता स एवेत्याह सृजत्ये

तैरियंष्टथिरीसर्वा सत्तद्दीपासयत्तदा । यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः प्रतिपाल्यते । एते सर्वप्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्म
नः । विष्णुर्निष्कृता राजानो येनान्यमुनिसत्तम ॥ १० ॥ येन विष्णुर्नित्यतीताः सर्वभूते वराद्विज्ञाते सर्वसर्वभूतस्य विष्णो
रंशाद्विज्ञातम् । येन देवाधिपतयो येन देव्याधिपास्तथा । दानवानां येन तथा येन तथा । पिशिताशिनाः । पशनां येन
पतयः पतयो येन पक्षिणां । मनुष्याणां वसर्पाणां नागानां वाधिपाश्रये । वृक्षाणां पर्वतानां वज्रहाणां वापि येधि
पाश्र्वा । अतीतावर्तमानाश्रयेन विष्णुर्नित्यतीताः । ते सर्ववत्स्यो देवस्य विष्णो रंशसमुद्भवाः । नहि पालनसामर्थ्यमस्ति
विश्वेश्वरं हरिं । स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञमवत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ ११ ॥ सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पातिसनात
नः । हन्ति वैवांतकाले पिरजः सत्त्वादिसंश्रयः ॥ १२ ॥ वतुर्विभागाः संसृष्टौ वतुर्द्वासंस्थितः स्थितौ । प्रलयं च करोत्यं
ते वतुर्धृष्टोजनार्दनः ॥ १३ ॥ एकांशेन ब्रह्मा सोमवत्ययत्नमूर्तिमान् । मरिचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यथागतः
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि वापरः । इत्थं वतुर्द्वासंस्थितो वर्तते सौरजोगुणः ॥ १४ ॥ एकांशेन स्थितो विष्णुः केशो

पदतिष्ठेष्टिकाले स्थितौ स्थितिकाले अंतकल्पतद्दशायाः ॥१२॥ तदेवं स्तस्यादिकल्पे खं कुड्मविभजति वतुर्विभाग इत्यष्टमि संसृष्टौ
सम्यक् स्तष्टौ ॥१३॥ अन्यभागतः अन्यनभगिनराजैव गुणैः यस्य सः ॥१४॥ अपरेण शनजगतस्थितिमित्यन्वयः ॥१५॥ श्रीः

विष्णु-प्र०
९४

सार्वकालिकी सर्वकालागता ॥ १६ ॥ एते ब्रह्मादयो हरेस्वविभूतय इत्याह ब्रह्मादसादय इति ॥ १७ ॥ ब्रह्मादीनां सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तमेव काल
सेदेनाह जगदासाविति ॥ १८ ॥ कालारब्धमगवद्विस्तृतेस्तु सर्वत्र सर्वदा सृष्टिनिमित्तत्वमित्याह कालेनेति ॥ १९ ॥ एतदेव स्थितिप्रलययोस्तु पदि

मन्वादिस्वरूपान्येन कालरूपोपरेण च सर्वभूतेषु नान्येन संस्थितः कुरुतो स्थितिः सत्तु गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥
१५ ॥ आश्रित्य तमसोऽतिमंतकाळे तथा प्रभुः रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन सवत्सजः ॥ अयं तकाळादिरूपेण भागनान्येन वर्त
ते ॥ कालस्वरूपो भागोन्यः सर्वभूतानि नापरः ॥ विनाशं कुर्वतस्तस्य वतुर्द्धमहात्मनः ॥ विभागकल्पना ब्रह्म कथ्यते सा
र्वकालिकी ॥ १६ ॥ ब्रह्मादसादयोऽपि कालस्तथैवास्वित्तु जंतवः ॥ विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥ १७ ॥ विष्णुर्मुखादयः का
लः सर्वभूतानि विद्वजः स्थितिनिर्मातृस्य विस्तरिता विभूतयः ॥ रुद्रः कालांतकाद्याश्च समस्ताश्च जंतवः ॥ वतुर्द्धा प्रलयाये
ता जनार्दन विभूतयः ॥ जगदादौ तथा मध्ये सृष्टिरा प्रलया द्विजः ॥ धात्रा मरी विमिश्रैश्च क्रियो जंतु स्थितथा ॥ १८ ॥ ब्रह्मा सृ
जत्यादिकाले मरी नि प्रमुखास्ततः ॥ उत्पादयं त्यपत्या नि जंतवश्च प्रतिक्षणं ॥ कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादको द्विजान्
प्रजापतयः सर्वे नैवास्वित्तु जंतवः ॥ १९ ॥ एष एव विभागोऽयं स्थिता वपुः पदिश्यते ॥ वतुर्द्धा देवदेवस्य मे त्रेय प्रलये तथा ॥ २० ॥
यात्किंचित् सृज्यते येन सत्त्वजातेन वैद्विजः ॥ तस्य सृज्यस्य संभूतो तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥ २१ ॥

शान्तिगुणो वेति गुणसृष्टेस्तु र्द्धा विभागो य उक्तः अयं स्थिता वपुः पदिश्यते इत्यवयवः ॥ २० ॥ नहि पालनसामर्थ्यमित्यत्र पालकाणां विष्णुलेयुक्तेरुक्तत्वादितानी
सृष्ट्यां संहर्तृणां विष्णुलेयुक्तिमाह यात्किंचित् सृज्यते इति सत्त्वजातेन प्राणिमात्रेण तस्य संभूतो संभूतिनिमित्ततत्सत्त्वप्राणिमात्रं तत्सर्वमिति वापाठः हरेस्तनुः का

न हि पालनः ॥ २१ ॥

मुक्तब्रह्मादीनां विभूतस्वरूपत्वं उपसंहरति एवमिति ॥ २२ ॥ एवमुक्तं कमेरा गुणस्य प्रवृत्त्या शोभेन विधा ब्रह्मादिरूपः सत्त्वस्थितो संप्रव
र्तते ॥ तस्य परमं पदं गुणं अतो महत्पूर्णं ॥ २३ ॥ तत्प्राप्तिप्रकारोपदेशार्थं तावत्विध्यमुपाक्षिपति तत्वेति ॥ २४ ॥ ब्रह्मणा निर्मिता लक्षणा तावद्विध्य
मिति प्रश्नो ननुः प्रकारतामिति ॥ २५ ॥ सत्यत्वेनाभेदाभावे पिस्वाभिख्यं जगधीति सदा तमेद इति मत्वा हरे त्रेयस्य सृष्टिः सर्वं च पिवस्त

हेति वा यत्किंचिद्विद्वत्तुं स्थावरजंगमं जनार्दनस्य तद्रोद्रं मे त्रेयां तकरं वपुः ॥ एवमेव जगत्सृष्टा जगत्वाता तथैव ॥ जगद्भूतस्य
तो वेशः समस्तस्य जनार्दनः ॥ २३ ॥ सर्गस्थितं तकाळे बुद्धिधैवं संप्रवर्तते ॥ गुणप्रवृत्त्या परमं पदं तस्या गुणं महत् ॥ २४ ॥ तत्
ज्ञानमयं चोपि स्वसंवेद्यमनोपमं ॥ ननुः प्रकारं तदपि स्वस्वरूपं परमात्मनः ॥ २५ ॥ मे त्रेय उवाच ॥ ननुः प्रकारं तत्तस्य ब्रह्मभू
तस्यैव मुनेः समावक्ष्यं थान्यायं यदुक्तं परमं पदं ॥ २६ ॥ पराशर उवाच ॥ मे त्रेय कुरु प्रोक्तं साधनं सर्ववस्तुषु ॥ साध्यं
वस्तुभिर्मातृं यत्साधयितुमात्मनः ॥ २७ ॥ योगिनो मुक्तिका मस्य प्राणायामादिसाधनं ॥ साध्यं परमं ब्रह्म पुनर्नो वर्तते यतः ॥
२८ ॥ साधनालंबनं ज्ञानं मुक्तये योगिनो हियत ॥ सैमदं प्रथमं तस्य ज्ञानं तस्यैव मुने ॥ २९ ॥ युंजतः क्लेशं मुक्त्यर्थं साध्यं
ब्रह्मयोगिनः ॥ तदालंबनं विज्ञानं द्वितीयं शोभामुने ॥ ३० ॥

पुण्यकारणं तत्साधनं प्रोक्तं ॥ यच्चात्मनः साधयितुमस्मिन्मातृं तत्साध्यं प्रोक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रकृतो न मुक्तिका मस्य योगिनो मुक्तेः साधनं प्राणायामादि
प्राणानामायामादयः साधकाः सति प्रस्यत जीवस्वरूपं जीव्यादित्यादिभिः कर्तृत्वादिभिरुपायैः पदार्थशुद्धिं विना युक्तेरसंभवात् साध्यं
तत्पदं तस्य परमं ब्रह्म नित्यसुखरूपत्वात् ॥ २७ ॥ ततः किमत आह साधनं तत्साधनं देहादिविविक्तजीवात्मस्वरूपं तदालंबनं शुद्धं पदार्थं
विषयं ज्ञानं स एव ननु सैमदं ज्ञानं भूतस्य ब्रह्मणः प्रथमं सैमदं ॥ २८ ॥ क्लेशमुक्त्यर्थं युंजत योगमभ्यस्यतो योगिनो यत्साध्यं ब्रह्म तदा
लंबनं तत्पदं तस्य विद्वान्दस्वरूपं ब्रह्म विषयं ज्ञानं द्वितीयं शोभामुने ॥ २९ ॥

विष्णु प्र०
९५

तयोक्तमयोर्विभागेनयत्तत्रैवाहं अहमेव ब्रह्मेति अद्वैतमयं अखंडात्मकविविधयं ह्यहं सो न्यस्तृतीयो भागो मयोदितः ॥ ३० ॥ एतस्य त्वं पदा
यत्तत्पदार्थतदेकविषयस्य ज्ञानत्रयस्य यो विषय इति परिचिन्तयति विशिष्टा ज्ञानं तत्कार्यतस्य निराकरणं इति याज्ञानिकानां तद्विरुद्धा विद्या
स्यावरणमगमात्रद्वारेण दर्शितमपरोक्षीकृतं यदात्मस्वरूपं तद्वेदाकारं विच्छेदजं नमस्य परमपदार्थं ज्ञानं चतुर्थमुक्तमिति तृतीयेना
न्ययः ॥ अविद्यायां निरुत्तायामप्यविरलवर्तिन्यामखंडात्मविषयबुद्धिरतो प्रतिफलितं यत्स्वरूपं तन्मया द्वेष्टाः परमपदमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तदेव
द्वंद्वशक्तिः पदं प्रलक्षयति ॥ निर्व्यापारं लच्छादिवैराग्यं ॥ अतएवानाख्ययनिर्देशानर्हं किंतु व्याप्तिमात्रमनशं अनोपमसर्वज्ञानविल

उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोर्हियत ॥ विज्ञानमद्वैतमयं तद्भागो न्यो मयोदितः ॥ ३० ॥ ज्ञानत्रयस्यैतस्य विशेषो
योमहामुने ॥ तन्निराकरणद्वारदर्शितात्मस्वरूपवत् ॥ ३१ ॥ निर्व्यापारमनाख्येयव्याप्तिमात्रमनोपमो आत्मसंबोधविषयस्तत्तामा
त्रमलक्षणां ॥ ३२ ॥ प्रशांतमप्ययं युद्धमविषयमसंश्रयं ॥ विच्छेदजं नमस्य परमपदं ॥ ३३ ॥ तत्रान्यज्ञानराधेनयो
गिनोयां तियलयं संसारकर्षणोत्तेजोतिनिर्ब्रजतां दिज ॥ ३४ ॥

क्षणत्वात् यत् आत्मसंबोधविषयं स्वप्रकाशमित्यर्थः ॥ तत्रापि सत्तामात्रं असत्तया इति मात्रं तद्देतुरलक्षणं व्यावर्तकधर्मशून्यं ॥ ३२ ॥ तत्र हेतुः
प्रशांतं विषयपूरहितं ॥ अतएवाप्तयं द्वितीयास्पृष्टः ॥ तत्किं ज्ञानत्वेन सविषयसाधनं ॥ न ॥ शुद्धनिर्विषयं अजन्यत्वादन्यथा ॥ असंश्रितमिति
पाठस्यैवार्थः ॥ अतएव विषयस्वरूपाकाराभावादिविषयमावनया अविषयं इति साध्यमिति वा पाठः ॥ ३३ ॥ एवमस्तज्ञानस्वरूपे यलीनास्ते
कृतार्था भवन्तीत्याह तत्रेति चतुर्थं ज्ञानस्वरूपे अन्यज्ञानं ब्रह्मविद्यैस्वरूपं तस्य निराधेनस्य धनानलवदुपरमणा अविद्यानिरोधतिने पाठ आदि
नोभेन लयं एक्यं याति संसारकर्षणोत्तेजोसंसारवृक्ष्यातदतिकर्षणं स तस्मिन्नुत्तिवर्जं जावापाकाभ्यादिकर्मकारणं तस्मिन्निर्ब्रजतां निर्वसिन
तातेन याति अविद्याकायकमोभावात्पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ तं कामकर्मणि समन्तारभते पूर्वप्राज्ञाविति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ श्रीकृष्णशरणं

तद्विषयि किं सवतीत्यत आह एवमिति द्वाभ्यां एव प्रकारं परमं पदं ब्रह्मयोगी भवतीति शेषः ॥ ३५ ॥ तत्रापि साधनोपासनार्थमाह रूपं तत्तम
तै एव दर्शयति शराक्षरति ॥ ३६ ॥ शराक्षररूपेयानवे ॥ अक्षरमिति सर्वमिदं सोपाधिवत्तनात्मकं जगत् ॥ ३७ ॥ न त्वक्षरस्य परं ब्रह्मणस्तद्वि
क्षरं हि यत्स्वायत्तात् तत्प्रकाशशक्तिर्विस्तारस्तथा ब्रह्मणः स्वक्षरं रूपं कथं स्यादित्याशंका ॥ इति नोपपादयति एकदेशेति प्रादेशि
कस्याप्येव तदोपादेर्दोहकत्वापि ताद्विलक्षणा स्वविलुक्षणायं शक्तिर्विस्तारो ब्रह्मादिरूपं जगत् ॥ एकदेशस्थितस्य दोरिति वा पाठः ॥ ३८ ॥

एवं प्रकारममलं नित्यं चापकमयं ॥ समस्तभेदरहितं विश्वारं परमं पदं ॥ तद्ब्रह्म परमं योगीयतो नावर्तते पुनः ॥ ३५ ॥
अपुण्यः पुण्यपरमोक्षीणकृपातिनिर्मलः ॥ देहपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्ते वामृतेमेव ॥ क्षराक्षरस्वरूपे सर्वभूतेश्वरस्थिते ॥ ३६ ॥
अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ॥ ३७ ॥ एकदेशस्थितस्याप्येवोत्तना विस्तारिणी यथा ॥ परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथे
दमल्लिङ्गं जगत् ॥ ३८ ॥ तत्राप्यसंगे दूरत्वाद्ब्रह्मस्वरूपतामयः ॥ ज्योत्स्नासि दस्ति तल्लिङ्गं तद्वन्मेव विद्यते ॥ ३९ ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्त्रधाना ब्रह्मशक्तयः ॥ ततश्च देवमेवैतानां दृष्ट्यादयस्ततः ॥ ४० ॥ ततो मनुष्याः पशवो मृगपक्षि
सरीसृपाः ॥ व्यूना न्यूनतारश्च वृक्षगुल्मादयस्ततः ॥ तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवदाखिलं ॥ आविर्भावतिरोभावजन्म
नाशविकल्पवत् ॥ ४१ ॥

तेजोदृष्टो नैव ब्रह्मादीनां तारम्यमपि सवतीत्याह तत्रापि दृष्टो नैव जस्यपि आसत्त्वाद्ब्रह्मत्वं दूरत्वादल्पत्वमित्येवं रूपो ज्योत्स्नासि दस्ति यथा
दृष्टस्तशक्तिर्भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरं तेषु क्षेत्रेषु अविद्यावरणं स्तुत्यावबुद्धत्वात् शतारतम्यवर्तत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ इति च तत्रातिरोहितत्वाच्च शक्तिः
न जसंक्षिता ॥ सर्वभूतेषु मृपाळतारतम्येन दृश्यते इति ॥ ३९ ॥ दाहगतिकमाह ब्रह्मतिहा ॥ ४० ॥ तदेवं क्षरं सर्वं ब्रह्मण्यव रूपमित्युपपाद्योपसं
रतिर्तदेतदिति आविर्भावतिरोभावो आधिक्यन्यूनभावो जन्मनाशो वउपाधिवशादेवं भूतविकल्पवदपि तदेतज्जगद्भूततां सयं आविर्भावादिभूतं

विष्णु प्र.
९६

नित्यं ब्रह्मणो रूपमित्यर्थः ॥४१॥ ततः किमित्याशौको यांत कारणी भूतपरमेश्वरोपास्ति प्रकृतौ नि सर्वशक्तीति स्वरूपादि सर्वशक्त्या श्रयो महाविष्णु मे
तसहस्रशीर्षादियुक्तं विशुद्धो जितसत्त्वात्मिकं ब्रह्मणो वापरं न विद्यत परं श्रयस्मान्नदपरं रूपं तदेवाह यद्वागिभिर्योगारंतेषु पूर्वमादिवर्षावत्य
ति ॥४२॥ तत्रितनमयोजनमाह सालंबन इति यत्र विंशत्याहोते विंशतिरिति सालंबनाभ्येयसहितः ॥ सर्वा जं ॐ कारादिमंत्रजपसहितं श्रम
तसि संस्थितः ॥ का प्रपन्नः समाधिरूपो जायत इत्यन्यः ॥४३॥ यत्रित्यत इत्यत्र यत्र हेतुना तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः सर्वश्रेष्ठत्वमाह सपरि
सर्वशक्तिमयं विष्णुस्वरूपं ब्रह्मणो परं ॥ मूर्त्यद्योगिभिः पूर्वयोगारंतेषु विंशते ॥४२॥ सालंबनामहायोगः सर्वा ज्योत्स्नसंस्थि
तः ॥ मनस्यव्याहृते सम्यग्युज्जतां जायता मुने ॥४३॥ सपरः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनंतरं ॥ मूर्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्म म
यो हरि ॥४४॥ यत्र प्रोक्तमिदं सर्वमेतच्चैवाखिलं जगत् ॥ ततो भवद्भगवत्स्मिन्सज्जगत्वाखिलं मुने ॥४५॥ क्षराक्षरमयो
विष्णुर्विश्वं खिलमीश्वरः ॥ पुरुषा व्याकृतमयं भूषणा वस्वरूपवत् ॥४६॥ मैत्रेयः भूषणा वस्वरूपस्य यथैव द
खिलं जगत् ॥ विभर्ति भगवान् विष्णुस्तन्मभारव्या तुमर्हसि ॥४७॥ पराशरः न सरस्वती प्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे
कथयामि यथाख्यातं वसिष्ठे नमो भवत् ॥४८॥

तिहास्यां ब्रह्मणः सर्वशक्तीनां ब्रह्मादीनां मध्ये सपरः श्रयः यतः समनंतरः अति निकटः योगो मूर्तपुरुषसंस्थानं ब्रह्मैव सः तत्र हेतुः सर्वब्रह्ममयः
कृत्स्न ब्रह्म रूपः न तु ब्रह्मादिव देशशतः ॥४४॥ तत्रापि हेतुः ॥ तत्रेति तस्मिन् खिलं जगदोतं प्रोक्तं न तु पदवदनुस्यूतं तदपि कुत इत्याह ततो
जगत्स्मिन् स्थितं जगत्संसारवकाराणां कल्पात्कायस्य ॥४५॥ तदेवं हेतुः सर्वश्रेष्ठमुक्तात्तदुपासनं वक्तुं प्रमिक्तं नयति सराक्षरं तिकार्यका
रणात्मको विष्णुः पुरुषा व्याकृतमयं पुरुषप्रधानात्मकमिदं जगत् भूषणा वस्वरूपेण विभर्ति ॥४६॥ स्ववित्तमुपासनां विषयो बुभुक्षुः प्रकृति भूषणे
ति ॥४७॥ प्रभविष्णवे सर्वसामर्थ्ययुक्ताय तन्मभारव्या तुमर्हसि ॥४८॥ यथा मम वसिष्ठे नमो भवत् ॥४९॥

अस्य जगतः आत्मानं पुरुषं निर्लेपं धर्माधर्मरहितं अगुणं न तत्र अमलं रागादिरहितं तत् ॥४९॥ प्रधानं बुद्धीवत्संस्थानधरं अनेते समाश्रितमास्त इत्य
न्यर्थः ॥ श्रीवत्सप्रदक्षिणावर्तरोमावली विशेषः ॥ बुद्धिबलमपि गदारूपेणास्ति ॥५०॥ श्रुतादिनामसंज्ञादिराजसंस्कारं क्रमेण शंखरूपेण श
रूपेण वस्ति विभर्ति ॥५१॥ बलस्वरूपं सर्वसामर्थ्यरूपं यस्वरूपमिति वा पाठः ॥ वेगेनांतरितं ॥५२॥ अतिको तोऽनिलयै न तन्मनः सात्विका हंकार
रूपं च कस्वरूपं धृति ॥५३॥ पंचरूपा मुक्तमाणि क्यमरकोर्त इनीलं जसमानवर्णं हरेयं वैजयंत्याख्यामाला सा मृतहेतुना पंचान्मात्राणां संचातः

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणमलं ॥ विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥५२॥ श्रीवत्ससंस्थानधरमनोवसमा
श्रितं प्रधानं बुद्धिरयास्ते गदारूपेण माधवे ॥५३॥ श्रुतादिभिर्द्रियादि बुद्धिबलं हंकारमीश्वरः ॥ भवति शंखरूपेण शरं रूपेण
वस्ति ॥५४॥ बलस्वरूपमस्य जगदनेनांतरितानिले ॥ चकस्वरूपं मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितं ॥५५॥ पंचरूपा तु यामाला
वैजयंती गदाशतः ॥ सा मृतहेतुसंचातमृतमालावैद्विज ॥५६॥ यानीन्द्रियाण्यशानि बुद्धिकर्मात्मकानि तु शररूपा
ण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥ विभर्ति यत्रासिरत्नमयुतोऽत्यंतनिर्मलं ॥ विद्यामयं तु ज्ञानमविद्याधर्मसंस्थितं
॥५७॥ इत्युमान् प्रधानं बुद्धिप्रहंकारमेव ॥ श्रुतानि वदृषीकेशमनः सर्वेन्द्रियाणि वा ॥५८॥ विद्या विद्येव मैत्रेय सर्वमे
तत्समाश्रितं ॥ अस्त्रभूषणं संस्थानं स्वरूपं रूपवर्जितं ॥ विभर्ति माया रूपोसौ श्रयस्स प्राणिना हरिः ॥५९॥ श्रीराम

पंक्तिः भूतमालावमहामृतपंक्तिश्च सा सद्धमस्तुल्यं घृतमपीत्यर्थः ॥ भूतहेतुसंचातोऽतन्मालेति पाठोऽर्थतः स एवार्थः ॥५३॥ अविद्येव न मे ज्ञा
नावरकः कोरास्तत्संस्थितं विभर्ति ॥५४॥ उक्तमेव भूषणादिस्वरूपमनुवदन्नेवातद्वारणं प्रयोजनमाह इत्यमिति सार्द्धं द्वाभ्यां ॥५५॥ अ
त्र भूषणं संस्थानं स्वरूपं समाश्रितमेतत्सर्वं विभर्ति ॥ वस्तेतो रूपवर्जितो मायया रूपं यस्य सः ॥ श्रयस्स उपासकां नो सर्वपुरुषार्थसिद्धये ॥५६॥

विष्णु प्र-
९७

उक्तमर्थमुपसंहरति। सविकारमिति द्वाभ्यां ॥५७॥ ननु कालस्य सर्वकारणत्वात् कालात्मकमेवेदं सर्वकथं विष्णोः कालमित्याशंक्य कालस्वरूपोऽपि हरिरेवेत्याह
कालेति ॥५८॥ इदानीं हरेः सर्वात्मकत्वदाहोय जडानीं भूतोपाधीनां देवादिदेहानां तदात्मकत्वमाह भूलोककल्यादिना सर्वाणितदपुरतो न सत्त्वोक्तानि
ति पाठे व्याप्यतिशेषः ॥५९॥ लोकात्मालोकस्वामूर्तिर्यस्य सः ॥६०॥ ऋगादयो वेदा इति हासोत्तरादिः ॥ उपवेदा आयुर्वेदादयः ॥६१॥ मन्त्रादिनादि

सविकारं प्रधानं यत्पुमांश्चैवाशिवलंजगत् ॥ विमर्तिपुंडरीकाक्षस्तदेव परमेश्वरः ॥५७॥ या विद्याया तथा विद्याय तस्य त्रासदय
यं ॥ तत्सर्वं सर्वभूतेश मे त्रेयमधुसूदने ॥ कलाकाष्ठा निमेषादिदिनं त्रयं न द्वायने ॥ कलस्वरूपो भगवानपरो हरिश्च ययः ॥५८॥
भूलोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकः सुनिस्तमा महजानस्त ॥ सत्यं सत्तल्लोका इमे विभुः ॥५९॥ लोकात्ममूर्तिः सर्वेषां पूर्वेषाम
पि पूर्वजः ॥ आधारः सर्वविद्यानां सर्वमेव ह स्तिष्ठतः ॥६०॥ देवमानुषपश्यादिस्वरूपे बद्धा सिर्विभुः ॥ स्थितः सर्वेश्वरान्तो भू
तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ऋगायजुषिसामानितथैवाथर्वणानिव ॥ इति हासोपवेदाश्च वेदांतेषु तथोक्तयः ॥६१॥ वेदांगानि सप्त
निमन्वादिनादिता निव ॥ शास्त्राण्येव शृण्वारव्यानां न्यनुवादाश्च ये कृतिव ॥६२॥ काव्यालापाश्च ये केचिज्जीतकान्यश्चि
लानिव ॥ शब्दमूर्तिधरस्येतदपुर्विल्लोमहात्मनः ॥ यानि मूर्तान्यमूर्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ॥ संति वै वसुजातानि तानि
सर्वाणितदपुः ॥६३॥ अहं हरिः सर्वमिदं जनादेनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातं ॥ इदं ज्ञानो यस्य न तस्य मृत्योः स वा द्रुवाहं
दृग्दास्यवेति ॥६४॥

तानि धर्मशास्त्राणि शास्त्राणि मीमांसादीनि ॥ अनुवादाः कल्पसूत्रादयः ॥६२॥ किं बद्धुं नेकेन सर्वाणि वस्तुजातानि तन्मूर्तिरित्याह यानीति
६३ एवं सर्वात्मकविष्णुज्ञानस्य संसारोद्वेगः फलमित्याह भवतीति भवोदहः तदुद्गवाहं दृग्दारागादि दृश्यानां भवतीति सर्वपुराणार्थः ॥६४॥

विष्णु प्र-
९८

श्रवणस्यापि फलमाह कार्त्तिक्यामिति स्पष्टमन्यतः ॥ इति श्रीरत्नशर्मसद्व्याख्यरुतायामेकवक्त्राकृतचंद्रिकायां द्वाविंशः ॥

इत्येषोत्तरः प्रथमः पुराणस्यास्य वैदित्वा ॥ यथा वक्तव्यं तोयस्मिं कुतोऽप्येवमुच्यते ॥ कार्त्तिक्यां पुष्कर
स्ताने द्वादशाष्टे तु यत्फलं ॥ तदस्य श्रवणे सर्वफलमाप्नोति मानवः ॥६५॥ देवर्षिपितृगंधर्व

यशादीनां तु संभवो भवति शृण्वतः पुंसो देवाद्यावरदामुने ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमोऽंशो द्वाविंशोऽध्यायः प्रथमोऽंशः समाप्तः ॥

विश्व

प्रथमोऽंशः समस्तः